

**T.C.
CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ**

**TARIMSAL İŞGÜCÜ YAPISINDAKİ DÖNÜŞÜMÜN TÜRKİYE İŞGÜCÜ
PIYASALARINA ETKİSİ**

**Hazırlayan
Hayriye BAŞCI NURİEV**

**Danışman
PROF. DR. HÜSEYİN KARAKAYALI**

**MANİSA
2008**

T.C.
CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

TARIMSAL İŞGÜCÜ YAPISINDAKİ DÖNÜŞÜMÜN TÜRKİYE İŞGÜCÜ
PİYASALARINA ETKİSİ

Hazırlayan
Hayriye BAŞCI NURIEV

Danışman
PROF. DR. HÜSEYİN KARAKAYALI

MANİSA
2008

TARIMSAL İŞGÜCÜ YAPISINDAKİ DÖNÜŞÜMÜN TÜRKİYE İŞGÜCÜ PİYASALARINA ETKİSİ

İÇİNDEKİLER

Yükseköğretim Kurulu Dökümantasyon Merkezi Tez Veri Formu.....	I
Özet.....	II
Abstract.....	III
Yemin Metni.....	IV
Tez Savunma Sınav Tutanağı.....	V
İçindekiler.....	VI
Tablolar Listesi.....	IX
Kısaltmalar Listesi.....	XI
Giriş.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE’DE İŞGÜCÜ PİYASASININ YAPISI, İSTİHDAMI VE İŞSİZLİK

I. İŞGÜCÜ PİYASASININ YAPISI VE ÖZELLİKLERİ.....	3
A. İşgücü Arzı Ve Yapısı.....	4
1. Nüfus Miktarı.....	5
2. İşgücüne Katılım Oranı.....	11
B. İşgücü Talebi	14
1. Kısa Dönemde İşgücü Talebi.....	14
2. Uzun Dönemde İşgücü Talebi.....	15
3. İşgücü Talebini Arttırmaya Yönelik Önlemler.....	15
C. İstihdamın Niteliği.....	17
1. İstihdamın Sektörel Dağılımı.....	18
2. İstihdamın Eğitim Durumuna Göre Dağılımı.....	21
3.İstihdamın İşteki Durumuna Göre Dağılımı.....	22
4. İstihdamın Yaş ve Cinsiyete Göre Dağılımı.....	23
5. İstihdamın Kayıtlılık Durumu.....	27

6. Eksik İstihdam.....	30
II. İŞSİZLİK VE TÜRKİYE’DE İŞSİZLİĞİN YAPISI.....	32
A. İşsizlik.....	33
B. Türkiye’de İşsizliğin Yapısı.....	34
1. Kent / Kırsal ve Cinsiyet Ayrımında İşsizlik.....	37
2. Eğitim Durumuna Göre İşsizlik.....	39
3. İş arama Süresi ve İşsizlik Nedenine Göre İşsizlik.....	40

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE EKONOMİSİNDE SEKTÖRLERİN GELİŞİMİ VE YAPISAL DÖNÜŞÜM

I. TARİHSEL SÜREÇTE SEKTÖRLERİN GELİŞİMİNE KISA BİR BAKIŞ.....	44
A. 1923-1961 Dönemindeki Gelişmeler.....	44
B. Plan Yıllarında Sektörel Gelişme Hızlarına Toplu Bakış.....	48
II. TARIM SEKTÖRÜ.....	49
A. Tarımsal Nüfus.....	50
B. Tarımsal Üretim Ve Özellikleri.....	52
C. Tarımın Önemi.....	53
D. Tarım İşletmelerinin Yapısı	54
1. Tarım İşletmelerinin İşletme Büyüklüğüne Göre Dağılımı.....	55
2. Tarım İşletmelerinde Parçalılık Durumu.....	57
E. 2000 Yılından Günümüze Tarım Sektöründe Reforma İlişkin Gerçekleşmeler.....	59
F. Tarımın Ulusal Gelir İçindeki Payı.....	62
G. Tarımsal İşgücü Ve İstihdam.....	65
H. Tarımın Dış Ticaretteki Yeri.....	66
I. Tarımda Yatırımlar.....	68
III. SANAYİ SEKTÖRÜNÜN EKONOMİDEKİ YERİ.....	69
A. Sanayi Sektörünün Ulusal Gelir İçindeki Payı.....	70
B. Sanayi Sektöründe İstihdam.....	75
C. Sanayi Sektörünün Dış Ticaretteki Yeri.....	80
D. Sanayi Sektöründe Yatırımlar.....	83

IV. HİZMETLER SEKTÖRÜNÜN EKONOMİDEKİ YERİ.....	85
A. Hizmetler Sektörünün Ulusal Gelir İçindeki Payı.....	85
B. Hizmetler Sektörü İstihdamı.....	89
C. Hizmetler Sektöründe Yatırımlar.....	91

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
TÜRKİYE EKONOMİSİNDE
YAPISAL DÖNÜŞÜMÜNÜN EKONOMETRİK ANALİZİ

I. VERİ SETİ VE KULLANILAN YÖNTEM.....	94
A. Zaman Serilerinde Durağanlık Kavramı	94
1. Durağanlık Testleri.....	97
2. Eşbütünleşme Testleri.....	101
3. VAR Analizi.....	104
a. Granger Nedensellik Analizi.....	105
b. Etki-Tepki Analizi.....	106
c. Varyans Ayrıştırması.....	107
SONUÇ.....	109
KAYNAKÇA.....	113
EKLER	121

TABLolar LİSTESİ

Tablo : 1.1 Genel Nüfus Sayımlarına Göre Nüfus ve Yaş Bileşimi.....	7
Tablo : 1.2 Kurumsal Olmayan Sivil Nüfusun Yıllara Göre İşgücü Durumu.....	10
Tablo : 1.3 Yıllar İtibariyle İşgücüne Katılım Oranları (%).....	12
Tablo : 1.4 Yıllar İtibariyle İstihdamın Sektörel Dağılımı (Bin Kişi).....	20
Tablo : 1.5 Yıllar İtibariyle Eğitim Durumuna Göre İşgücüne Katılım Oranı (%).....	22
Tablo : 1.6 Yıllar İtibariyle İstihdam Edilenlerin İşteki Durumu (%).....	23
Tablo : 1.7 İstihdamın Erkeklerde Yaş Gruplarına Göre Dağılımı (%).....	25
Tablo : 1.8 İstihdamın Kadınlarda Yaş Gruplarına Göre Dağılımı (%).....	26
Tablo : 1.9 Çocuk İstihdamı (6-17 Yaş) (Bin Kişi).....	27
Tablo : 1.10 İstihdamın Kayıtdışı Durumu.....	30
Tablo: 1.11 Yıllar İtibariyle Eksik İstihdam Oranları.....	32
Tablo : 1.12 Yıllar İtibariyle İşsizlik.....	37
Tablo : 1.13 Yıllar İtibariyle Kent/Kır ve Kadın/Erkek İşsizlik Oranları (%).....	39
Tablo : 1.14 Eğitim Durumuna Göre İşsizlik Oranları (%).....	40
Tablo : 1.15 İş Arama Süresine Göre İşsizlik	42
Tablo : 1.16 İşsizlik Nedenine Göre İşsizlik Oranları (%).....	43
Tablo: 2.1 Planlı Dönem Öncesi Ulusal Gelir İçinde Tarım, Sanayi ve Hizmetler.....	47
Tablo : 2.2 Sektörler İtibariyle Planlı Dönemde Büyüme Hızları (Yıllık Ortalamalar) (Sabit Fiyatlarla %).....	50
Tablo : 2.3 Genel Nüfus Sayımlarına Göre Köy ve Şehir Nüfusu.....	52
Tablo : 2.4 Tarım İşletmelerinin İşletme Büyüklüğüne Göre Dağılımı (1991-2001)...	58
Tablo : 2.5 İşletme Büyüklük Durumlarına göre Arazi Parça Sayısı ve Ortalama Parsel Büyüklüğü (2001).....	60
Tablo: 2.6 Tarım Sektörünün Gayri Safi Ulusal Hasıla (1987 sabit fiyatlarla TL) ve Toplam İstihdam İçindeki Payı.....	65
Tablo : 2.7 Toplam İhracat İçinde Tarım Sektörü İhracatının Payı (Milyon Dolar).....	69
Tablo : 2.8 Toplam Sabit Sermaye Yatırımlarının Sektörel Dağılımı (Cari Fiyatlarla % Dağılım)	70
Tablo: 2.9 Sanayi Sektörünün Gayri Safi Ulusal Hasıla (1987 sabit fiyatlarla TL) ve Toplam İstihdam İçindeki Payı.....	75
Tablo: 2.10 İmalat Sanayinde Çalışanların Sektörel Dağılımı.....	81

Tablo: 2.11 Toplam İhracat İçinde Sanayi Sektörü İhracatının Payı (Milyon Dolar)...	83
Tablo : 2.12 Teknolojik Sınıflandırmaya Göre İmalat Sanayi İhracatındaki Paylar (%).....	84
Tablo: 2.13 Toplam Sabit Sermaye Yatırımlarının Sanayi Sektöründe Dağılımı (Cari Fiyatlarla % Dağılım).....	85
Tablo : 2.14 Hizmetler Sektörünün Gayri Safi Ulusal Hasıla İçindeki Payı (1987 sabit fiyatlarla TL) ve Toplam İstihdam İçindeki Payı.....	88
Tablo : 2.15 Toplam Sabit Sermaye Yatırımlarının Hizmetler Sektöründe Dağılımı (Cari Fiyatlarla % Dağılım).....	93
Tablo : 3.1 1968-2006 Yılları Arasındaki Değişkenlere İlişkin Genişletilmiş Dickey-Fuller Birim Kök Testi.....	98
Tablo: 3.2 1968-2006 Yılları Arasındaki Değişkenlere İlişkin Phillips-Perron Birim Kök Testi.....	99
Tablo : 3.3 1968-2006 Yılları Arasındaki Değişkenlere İlişkin KPSS Birim Kök Testi.....	100
Tablo : 3.4 1923-2006 Yılları Arasındaki Değişkenlere İlişkin Genişletilmiş Dickey-Fuller Birim Kök Testi.....	101
Tablo : 3.5 1923-2006 Yılları Arasındaki Değişkenlere İlişkin Phillips-Perron Birim Kök Testi.....	101
Tablo : 3.6 1923-2006 Yılları Arasındaki Değişkenlere İlişkin KPSS Birim Kök Testi.....	102

KISALTMALAR LİSTESİ

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
ADF	: Augmented – Genişletilmiş Dickey – Fuller Testi
ADNKS	: Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi
AET	: Avrupa Ekonomik Topluluğu
AR-GE	: Araştırma Geliştirme
ARIP	: Tarım Reformu Uygulama Projesi
BSB	: Bağımsız Sosyal Bilimciler
BYKP	: Beş Yıllık Kalkınma Planı
DF	: Dickey – Fuller Testi
DGD	: Doğrudan Gelir Desteği
DPT	: Devlet Planlama Teşkilatı
EKKY	: En Küçük Kareler Yöntemi
GSUH	: Gayri Safi Ulusal Hasıla
GSYİH	: Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
GTS	: Genel Tarım Sayımı
HİA	: Hanehalkı İşgücü Anketleri
IMF	: Uluslararası Para Fonu
ILO	: Uluslar arası Çalışma Örgütü
ISO	: İstanbul Sanayi Odası
İKO	: İşgücüne Katılım Oranı
KOBİ	: Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeler
KP	: Kalkınma Planı
KPSS	: Kwiatkowski-Phillips-Schmidt-Shin
MEGEP	: Mesleki Eğitim ve Öğretim Sistemi Güçlendirme Projesi
OECD	: Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı
ÖİK	: Özel İhtisas Komisyonu
PP	: Phillips – Peron Testi
SGK	: Sosyal Güvenlik Kurumu
T.C.	: Türkiye Cumhuriyeti
TİSK	: Türkiye İşverenler Sendikaları Konfederasyonu

TMMOB : Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği

TÜİK : Türkiye İstatistik Kurumu

TÜSİAD : Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği

ABSTRACT

One of the most notable issues in the economy literature of the developed and developing countries is employment. In the short definition, among all the factors of production, employment is only related with labour. It is observed that in the long term, the sector – specific allocation of the employment in the labour markets of Turkey fluctuates. The transfer of the labour from inefficient agricultural sector to more efficient non-agricultural sectors is one of the elements of the structural transformation. It is an undeniable fact that, through the economic development process, the decrease will occur in the employment related with of the agricultural sector. As most of the economic approaches are reviewed it is seen that the agricultural sector is accepted as the source of manpower for the industrial and the service sector. The main purpose of the thesis is to research how this structural transformation will occur in the terms of Turkey's economic conditions.

In spite of the decline in the birth rate, the rapid decrease in the amount of the workforce in the agricultural sector that employs one – third of the labour force, the high unemployment rate, the incapability of the workforce, both in quality and education, and the weakness of the connection between education and employment are the main problems that makes it difficult to become a competitive information society with a high capacity of creating employment.

In Turkey, those who moves from the rural area of the country to the big, industrialized cities because of the structural transformation mentioned, are hired temporarily in the service sector because of their lack of quality and education. One of the factors that effects this process is that the industrial sector is not able to provide new jobs. Because of the increase of exports and production rates are acquired from inefficient and economic sectors, the growth of the participation of the labour force remains insufficient and the unemployment problem is deepened.

ÖZET

Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin ekonomi yazınında yer tutan en önemli konulardan biri istihdamdır. Dar anlamda ele alındığında istihdam; bir ülkedeki üretim öğelerinden yalnızca emek ögesi ile ilgilidir. Uzun dönemde, Türkiye'deki işgücü piyasalarında, istihdamın sektörel dağılımının oldukça değiştiği gözlenmektedir. Emek ögesinin, düşük verimlilikteki tarım sektöründen daha yüksek verimlilikteki tarım-dışı sektörlerle geçişi yapısal dönüşümün bir unsurudur. Ekonomik gelişme sürecinde tarım sektörünün istihdam payında bir azalmanın olacağı da yadsınmaz bir gerçektir. Ekonomi literatüründeki yaklaşımlar incelendiğinde sanayi ve hizmetler sektörlerinin, işgücü kaynağının tarım sektörü olarak kabul edildiği görülür. Bu yapısal değişim ve dönüşüm sürecinin Türkiye ekonomisi açısından gerçekleşme koşullarının nasıl belirlenebileceğinin araştırılması da tezin temel amacını oluşturmaktadır.

Ülke genelinde nüfus artış hızı düşmesine karşın, toplam istihdamın yaklaşık üçte birini bünyesinde bulunduran tarım sektörü istihdamındaki hızlı azalış, yüksek işsizlik seviyesi, düşük işgücüne katılma ve istihdam oranları, işgücünün eğitim seviyesinin ve niteliğinin düşüklüğü ve eğitim ile istihdam arasındaki ilişkinin zayıflığı, rekabet gücü ve istihdam yaratma kapasitesi yüksek bir bilgi toplumuna dönüşüm yolunda önemli sorun alanları olarak ortaya çıkmaktadır.

Ülkemizde tarımdaki yapısal değişim sonucu kente göç eden kesimler eğitim düzeylerinin düşük olması ve vasıfsız işgücü olmaları nedeniyle, genellikle hizmetler sektöründe yevmiyeli olarak istihdam edilmektedir. Bu süreçte sanayi sektörünün gerekli istihdam artışlarını sağlayamaması da önemli rol oynar. Gerçekleşen ihracat ve üretim artışlarının yurt içinde katma değeri düşük sektörlerde yoğunlaşması sonucunda istihdam artışları çok sınırlı kalmakta ve işsizlik sorunu derinleşmektedir.

GİRİŞ

Bir ekonomideki en kritik makro göstergeler nelerdir diye sorulduğunda hem ekonomiyle akademik anlamda ilgilenen bireylerin hem de ülkede yaşayan bir çok yurttaşın ortak cevabı istihdam ve işsizliktir. Ülkedeki aktif nüfusa göre istihdam edilenlerin daha az oluşunun ekonomik sonuçları çok nettir. Ülkenin en önemli üretim faktörlerinden olan işgücünün kullanılamaması, ekonominin en temel kaynağının israf edilmesi anlamına gelir. Sosyal ve toplumsal yönden işsizliğin sonuçları ise oldukça düşündürücüdür. Üretim sürecinin dışına itilen insanlar, gelirden yoksun kaldıkları için zamanla toplumdan dışlanmaya başlarlar ve son derece tehlikeli bir kitle oluştururlar.

Türkiye’de nüfus artış hızının yüksek ancak işgücünün nitelik olarak yetersiz olması, sermaye birikiminin ve yatırımların istenilen düzeyde gerçekleştirilememesi, siyasi ve ekonomik istikrarsızlıklar, rekabet ortamının ortaya çıkardığı nitelikli işgücü ihtiyacı gibi bir çok neden, işsizlik ve istihdamın sorun olarak baş göstermesine neden olmaktadır. İstihdam yapısının bir belirleyicisi olan nüfus artmakta ve nüfusun önemli bir bölümünü de genç yaş grubu oluşturmaktadır. Nüfusun genç yapıda olması, bir taraftan çalışma çağındaki nüfusu, diğer taraftan işgücüne katılan nüfusu artırmaktadır. Her yıl sınırlı olarak artan istihdam olanaklarına karşılık, daha fazla oranda artan işgücü, işsizlik oranının sürekli yükselmesine neden olmaktadır. Türkiye’de işgücü arzı hızla yükselmekte ve artan işgücüne yeni istihdam alanları yaratmak istihdamın ağırlaşan sorunlarından biri olmaktadır. Bu nedenle, Türkiye’de istihdamın yapısının sağlıklı olarak belirlenmesi ve değerlendirilmesi gerekmektedir. İstihdamın yapısal olarak incelenmesi, ekonominin istihdam yaratma kapasitesi ve yaratılan işlerin kalitesi konusunda ipuçları vermesi nedeni ile önemlidir. Çalışmamızın birinci bölümünü Türkiye işgücü piyasasının, istihdamın yapısının ve işsizliğin incelenmesi oluşturmaktadır.

Ekonomideki sektörlerin çalışacak kişiler açısından yarattığı ve yaratacağı talep, ekonomik gelişmenin aşamalarına göre farklılıklar göstermektedir. Tarihsel açıdan bakıldığında en eski istihdam alanı tarım sektörüdür. Türkiye’de ise tarım sektörü her zaman önemli bir istihdam alanı olmuştur. Gelişmiş ülkelerde sanayi ve hizmetler kesimi istihdamda büyük paya sahip iken, gelişmekte olan ülkelere ise istihdamın tarım kesiminde yoğunlaştığı görülmektedir. İstihdamın sektörel yapısı bir anlamda

ekonomik gelişmişliğin bir göstergesi olarak da kabul edilebilir. Ülkemizde istihdamın sektörel dağılımında son yıllarda yaşanan değişim önemli boyutlardadır. Toplam istihdam oranları büyük dalgalanmalar göstermemekle birlikte tarım sektöründeki istihdamın ağırlığı sürekli olarak azalmaktadır. Bu durum yapısal bir dönüşümü işaret etmektedir. Bu dönüşümün ivmesi son altı yılda iki kat hızlanmıştır. 1991 yılından 2001 yılına kadar yüzde 48'den yüzde 38'e gerileyen tarım istihdamının payı, 2001 ile 2007 yılları arasında 12 puan azalarak yüzde 26 düzeyine düşmüştür. Tarım sektörünün ulusal gelir içindeki payının yüzde 11'ler düzeyinde olduğu düşünüldüğünde, her ne kadar geçiş döneminde önemli sancuları olsa da tarım istihdamındaki gerilemeyi ekonomideki yapısal dönüşümün doğal sonucu olarak görmek olurludur.

Ekonomik faaliyet alanlarındaki değişime ve sosyal yapıdaki gelişmeye bağlı olarak günümüzde istihdamın önemli oranda hizmetler sektöründe büyümeye başlaması ve bu eğilimin giderek hız kazanması, hizmetler sektöründe yeni işlerin yaratılmasını ve hizmetler sektörünün toplam istihdamı arttıran temel dinamik olarak karşımıza çıkmasını sağlamaktadır. Sanayileşmiş ülkelerde son dönemlerde gözlenen değişim, tarım sektöründen sonra sanayi sektörünün de toplam istihdam içerisindeki payının düşüş eğilimi göstermesi şeklinde olmaktadır. Yüksek gelirli ülkelerin sanayi ağırlıklı toplum olma durumundan hizmet egemen toplum durumuna dönüşmekte olmalarının önemli bir nedeni, imalat üretiminde daha fazla hizmet kullanılmaya başlanmasıdır. Böylece imalat sanayi üretiminin hizmet yoğunluğu artmaktadır. Zengin ülkelerde toplam ekonomik faaliyetlerin hizmetler yönünde sürekli bir yapısal dönüşüm göstermesi, bu ülkelerin gelişmekte olan ülkelerle olan ticaretinin yapısını da değiştirecektir.

Günümüzde var olan bu koşulların Türkiye açısından geçerliliğinin incelenmesi, tarım dışı sektörlerdeki istihdamın izlediği yönün belirlenmesi, çalışmamızın ikinci bölümüne temel teşkil etmektedir. Planlı kalkınma dönemlerinden itibaren üç ana sektörün GSUH içindeki payları ve istihdam payları incelenmiştir. Son bölümde ise istidam ve GSUH verileri kullanılarak tarım dışı sektörlerdeki istihdam artışının tarım sektöründen ayrılan işgücü ile var olan ilişkisi ekonometrik analiz ile vurgulanmaya çalışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE’DE İŞGÜCÜ PİYASASININ YAPISI, İSTİHDAMI VE İŞSİZLİK

Ekonomik gelişme ve ilerleme büyük ölçüde daha fazla mal ve hizmet üretimine bağlıdır. Üretim sürecinde emek, sermaye, doğal kaynaklar, girişimcilik ve teknoloji girdi olarak kullanılmaktadır. Ancak her türlü yer altı ve yer üstü doğal kaynakların bulunması, işlenmesi, yeni teknolojilerin bulunuşu, sermayenin verimli bir şekilde kullanılması için insanların varlığı gereklidir. Emek, üretimin vazgeçilmez bir ögesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir ülkede var olan işgücünün tam olarak kullanılmaması üretim kaybına neden olur.

İçinde yaşadığımız yüzyılın bütün dünya ülkeleri yönünden en büyük ekonomik sorunu istihdam ve işsizliktir. İşsizliğin neden olduğu sorunlar yalnızca ekonomik alan ile sınırlı değildir. Bireyde yarattığı olumsuz etkileri siyasal ve toplumsal alanda da kendini gösterir.

Sağlıklı ve etkin bir işgücü piyasasının varlığı istihdamı arttırıcı etkisi yanında sürdürülebilir bir büyüme ortamının sağlanması ve ekonominin rekabet gücünün arttırılması açısından önemli bir faktördür. Türkiye’deki işgücü piyasalarının işleyişi, işgücü arzı ve işgücü talebinin unsurları ile birlikte incelenecektir.

I. İŞGÜCÜ PİYASASININ YAPISI VE ÖZELLİKLERİ

Ekonominin insan kaynağının somut bir biçimi işgücüdür. İşgücü, nüfusun etkinliği olan bölümüdür. Nüfus gelişmelerine bağımlı olan toplam işgücü sunumu (arzı) ve ekonomik koşulların bir sonucu olan işgücü istemi (talebi), işgücü piyasasının iki ayağını oluşturur (Kepenek, Yentürk, 2000:407).

İşgücü piyasasını emek arz ve talebinin karşılaştığı ve ücretin oluştuğu bir yer ve sosyal bir organizasyon olarak tanımlamak olurludur (Törüner, Lordoğlu, 1991:32). Piyasa kavramı, işgücü dışında mal ve hizmet piyasaları ile para ve sermaye piyasalarını açıklamak için de kullanılır. Ancak işgücü piyasasının özel bir önemi vardır. Çünkü işgücü piyasasının yapısı ve işleyişi, ekonominin diğer kesimlerini önemli ölçüde etkiler. İşgücü piyasasının sahip olduğu yapı, ekonominin ulusal gelir, istihdam ve genel fiyat düzeyinin “denge değerleri” üzerinde büyük ölçüde etkendir

(Karakayalı,2005:223). İşgücü piyasalarının iki unsurunu, emeğini arz eden hane halkları ile emek talep eden firmalar oluşturur ve emeğin fiyatı olan ücret arz ve talep tarafından belirlenir (Biçerli,2005:3).

İşgücü piyasasını diğer piyasalardan ayıran önemli özellikleri vardır:

- İşgücü piyasasının nesnesi olan işgücü, diğer mal ve hizmetlerden ayrılmaktadır. İşgücünün bir mal gibi alınıp satılması ve piyasa koşullarında fiyatının belirlenmesi olurlu değildir (Lordoğlu,Özkaplan,Törüner,1999:73).
- Mal ve hizmet piyasalarında ürünlerin niteliği belirli ölçütlere bağlanmış iken işçiler türdeş değildir. Her işçinin eğitim durumu, zeka düzeyi, algılama ve kavrama yeteneği ile yaşadığı çevreden edindiği sosyal ve kültürel özellikler birbirinden farklılık gösterir.
- İşgücü piyasaları mal ve hizmet piyasaları kadar hareketli değildir. İşveren yetiştirdiği işçiyi çok önemli bir neden olmadıkça işten çıkarmak istemezken, işyerine alışan ve çalışma güvencesi sağlayan bir işçi de işten ayrılmak istemez.
- Diğer mal ve hizmet piyasalarında talep, mal ve hizmetlerin sağlayacağı yarar nedeniyle yapılırken, emek talebi türetilmiş bir nitelik taşır ve mal hizmet üretimine bağlıdır (Biçerli,2005:8). Ekonominin genişleme döneminde mal ve hizmet talebi artışına bağlı olarak emek talebi de artacaktır. Alım gücünün düştüğü daralma dönemlerinde ise mal ve hizmet talebi düştükçe emek talebi de daralır.

A. İşgücü Arzı Ve Yapısı

Bir ulusal ekonomide emek arzı, belirli bir dönemde ücret dışındaki öğeler sabitken çeşitli ücretler düzeyinde emekçilerin çalışmaya razı oldukları sürelerdir (Karakayalı,2005:231).

İşgücü piyasasında denge, emek arzı ile emek talebinin birbirine eşitlendiği istihdam düzeyinde sağlanmış olur. Emek talebi firmalar tarafından yaratılırken, emek arzı çalışmak isteyen ve istihdam edilebilecek durumda olan kişiler tarafından oluşturulur (Ardıç,2003:127). Kişilerin çalışıp çalışmamaya veya ne kadar süre ile çalışacaklarına ilişkin verdikleri kararlar sadece kendileri açısından değil, ekonominin

geneli açısından da önemli bir husustur. Çünkü makro açıdan emek arzı, bir ekonominin üretim kapasitesini belirleyen en önemli unsurlardan biridir (Biçerli,2005:15).

Çalışma saatleri veya sürelerini saat, hafta, ay gibi farklı birimlerle ifade etmek olurludur. Bireyler çalışma saatlerine karar verirken ücret düzeyindeki değişimleri göz önünde bulundururlar. Ancak yüksek kazanç elde edebilmek için sahip olunan zamanın tümünün çalışılarak geçirilemeyeceği açıktır. İnsanların dinlenmeye, kültürel ve sosyal etkinliklerde bulunmaya, aileleri ile vakit geçirmeye ihtiyaçları vardır. Çalışılmayan zaman ise tanım olarak boş zamandır. Gelir düzeyi, belirli bir düzeyin üzerine çıktığında çalışılan zamanın arttırılması yerine boş zaman tercihinde artış görülebilir.

İşgücü arzı ekonomideki var olan emek stokundan karşılanır. Bu stok düzeyinin temel belirleyicileri ise nüfus miktarı, nüfus içinde aktif nüfusun oranı, aktif nüfusun niteliği ve aktif nüfus içindeki işgücü miktarı ile çalışma saatleri toplamıdır (Lordoğlu,Özkaplan,Törüner,1999:102).

1. Nüfus Miktarı

Toplam işgücü arzı nüfus gelişmelerine bağlıdır. Teoride, fiziksel ve zihinsel açıdan çalışmaya uygun olan herkes potansiyel işgücü arzına dahil edilir. Uluslararası ekonomik ve toplumsal karşılaştırmalarda kullanılan kavramlardan kişi başına gelir, işgücüne katılma oranı ve bağlılık oranları nüfusa ilişkindir.

Nüfusun artış hızı aktif nüfusu belirleyen önemli öğelerden biridir. Az-gelişmiş ülkelerin gelişme süreçleri içinde karşılaştıkları en önemli sorunlardan biri nüfus artışıdır. Bu ülkelerde yıllık nüfus artış hızları, gelişmiş ülkelere göre oldukça yüksektir. Türkiye'nin demografik özelliklerinin başında hızlı nüfus artışı, genç nüfusun önemli bir paya sahip olması ve iktisaden faal olmayan nüfusun fazla olması gelmektedir.

Bir ülkedeki toplam nüfus, üretim faktörü olan işgücünün kaynağıdır. Pek çok ülkede çalışma çağındaki nüfus tanımına yaş sınırlaması konmuştur; bu sınırlamalar, Uluslararası Çalışma Örgütü'ne (ILO) üye pek çok ülke tarafından onaylanmış ve çeşitli uluslararası işgücü sözleşmeleri ile uyum içerisindedir.

İşgücü bir ülkede, çalışanlarla (15-65 yaş grubu) iş arayanların toplam sayısını gösterir. Bir başka deyişle, bir ülkede, toplam nüfusun çalışabilecek olan (15-65 yaş grubu) ve çalışmak isteyen bölümüne, işgücü (aktif nüfus) denir (Karakayalı,2005:13).

Yapılan araştırmalarda, ÷lkelerin çoğunun 12-15 yaş arası değişen alt sınırı kabul ettiği ortaya konmuştur. Üst sınır olarak da emeklilik yaşı kabul edilmiştir. Alt sınır, zorunlu temel eğitimin bitişini ifade ederken; üst sınır da emeklilik yaşına karşılık gelmektedir. Türkiye’de, hanehalkı işgücü anketleri kapsamında 2000 yılına kadar 12 ve daha yukarı yaştaki nüfus olarak tanımlanan çalışabilir yaştaki nüfus, zorunlu eğitimin 8 yıla çıkartılması ile, 2000 yılı sonrasında 15 ve daha yukarı yaş olarak tanımlanmaya başlanmıştır.

Ülkemizde sonuncusu 2007 yılında olmak üzere 15 Genel Nüfus Sayımı yapılmıştır. 2007 yılında yapılan nüfus sayımı dışındaki tarihlerde yapılan nüfus sayımları sokağa çıkma yasağı uygulanarak bir gün içerisinde yapılmıştır. 2007 yılı sayımında ise oluşturulmuş olan Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sisteminden (ADNKS) yararlanılmıştır. Bu sisteme göre tüm adres bilgileri kaydedilmiş ve adreslerde ikamet eden kişiler kimlik numaraları ile kayıt altına alınmıştır. Bir ÷lkenin aktif nüfusun büyüklüğünü belirlemede, nüfusun yaş grubuna göre dağılımını da görmek gerekir. Tablo: 1.1’de yıllar itibariyle nüfus rakamları ve bu rakamlara bağlı yıllık nüfus artış hızlarıyla birlikte nüfusun yaş gruplarına göre dağılımı verilmiştir.

Türkiye, günümüzde “Demografik Geçiş Dönemi” olarak ifade edilen ve hızı giderek düşmekle beraber nüfus artışının devam ettiği süreci yaşamaktadır. Yıllık nüfus artış hızı 1940-1945 döneminde binde 10,59 ile en düşük düzeyde iken 1955-1960 döneminde binde 28,5 ile en yüksek düzeye ulaşmıştır. Nüfusun yıllık artış hızı 1960-1985 döneminde önemli bir değişim göstermemiş ancak 1985 yılından sonra hızla azalma sürecine girmiştir. Yıllık nüfus artış hızı, 1980-1985 döneminde binde 24,88, 1985-1990 döneminde binde 21,71 iken 1990-2000 döneminde binde 18,28’e düşmüştür. 1945 yılından sonra ilk kez 1990-2000 döneminde nüfus artış hızı binde 20’nin altına düşmüştür. Böylece nüfus artış hızı gelişmiş ÷lke eğilimlerine yaklaşmıştır. Uzun dönemde nüfus ancak kendini yeniden üreten bir hızla artan hale gelecektir (TÜSİAD,1999:56). Türkiye’de önümüzdeki yıllarda büyük çapta bir dış göçe maruz kalınmadığı takdirde nüfusun yıllık artış hızı süratle düşecektir (TÜSİAD,1999:69). Doğurganlık hızının düşmesi de bu konuda bir göstergedir. Toplam doğurganlık hızı (kabaca kadın başına düşen çocuk sayısı) 1990 yılında 3,07 iken, 2000 yılında 2,27’ye düşmüştür. 2006 yılına doğru bu sayı giderek azalmış ve 2,18 olmuştur (TÜİK,Nüfus ve Demografi).

Tablo : 1.1 Genel Nüfus Sayımlarına Göre Nüfus ve Yaş Bileşimi

Sayım Yılı	Genel Nüfus	Yıllık Nüfus Artış Hızı %o (Binde)	Yaş Grubu			Bilinmeyen
			0-14	15-64	65+	
1927	13.648.270	—	—	—	—	—
1935	16.158.018	21,10	6.662.593	8.795.512	628.041	71.872
1940	17.820.950	17,03	7.503.326	9.668.796	629.859	18.969
1945	18.790.174	10,59	7.421.263	10.717.968	626.543	24.400
1950	20.947.188	21,73	8.018.479	12.211.300	690.662	26.747
1955	24.064.763	27,75	9.475.220	13.729.233	822.408	37.902
1960	27.754.820	28,53	11.247.006	15.299.311	978.732	49.771
1965	31.391.421	24,63	13.148.624	16.953.850	1.242.525	46.422
1970	35.605.176	25,19	14.878.187	19.152.564	1.565.696	8.729
1975	40.347.719	25,01	16.330.203	22.086.237	1.853.251	78.028
1980	44.736.957	20,65	17.433.912	25.022.358	2.113.247	167.440
1985	50.664.458	24,88	19.010.138	29.432.295	2.125.908	96.117
1990	56.473.035	21,71	19.745.352	34.265.838	2.471.363	44.482
2000	67.803.927	18,28	20.220.095	43.701.502	3.858.949	23.381
2007	70.586.526	12,1	18.462.391	46.943.690	5.000.175	—

Kaynak : TÜİK;Nüfus İstatistiklerinden yararlanılarak tarafımızdan hazırlanmıştır.

0-14 yaş grubunun toplam nüfus içindeki payına bakılacak olursa, 2000 yılında genç nüfusun toplam nüfusa oranı yüzde 29,8 iken 2007 yılında azalarak yüzde 26,4 olmuştur. Doğum oranları, düşük düzeylerde devam ettiği sürece genç nüfusun toplam nüfusa oranı giderek düşecektir ve uzun dönemde Türkiye genç bir nüfusa sahip olan bir ülke olmaktan çıkacaktır (TÜSİAD,1999:59). Ancak gelişmiş ülkelerde yaşanan yaşlılık krizi ülkemiz için henüz geçerli değildir. Projeksiyonlar, Türkiye’de demografik geçiş döneminin ikinci aşamasının yaşandığını göstermektedir. 2000-2025 yıllarını kapsayan bu aşamada nüfus artış hızı yavaşlama eğilimindedir. Bu süreçte, çalışabilir yaştaki nüfus (15-64) artacak ve toplam nüfus içinde en geniş orana ulaşacaktır. Türkiye 2025 yılından itibaren demografik sürecin üçüncü ve son aşamasına girecektir. Bu süreçte nüfus artış hızı sınırlanacak ve sonra gerileme başlayacaktır (IX.KP.,ÖİK:662,23).

Genelde artan nüfus çalışabilir nüfusu da gecikmeli olarak arttırır. Her yıl 15 yaşını dolduran nüfus çağının bireyleri çalışabilir nüfusa eklenir. Türkiye nüfusunun yaş gruplarına göre dağılımı incelendiğinde çalışma yaşındaki nüfusun, toplam nüfusun

artışına paralel bir yönde olduğu gözlenir. 2000 yılında 15-64 yaş grubunun toplam nüfus içindeki dağılımı yüzde 64,5 iken 2007 yılında yüzde 66,5'e yükselmiştir. Buna göre nüfus artış hızı düşerken, çalışabilir yaştaki nüfusun artış hızı düşmemiştir. Çünkü bu yaş grubu henüz doğurganlık hızının göreceli olarak yüksek olduğu dönemde doğmuş olanlardır. Doğurganlığın hızla düşmüş olduğu fakat üretken yaşlardaki nüfus hacminin hala hızla artmakta olduğu ülkelerde bu durumun Gayri Safi Ulusal Hasılanın artış hızına katkıda bulunduğu istatistik analizlerle gösterilmiştir (TÜSİAD,1999:60). Ancak bu dönemlerde işgücüne verimli istihdam olanağı sağlanmış olmalıdır.

65 yaş ve üzeri yaşlı nüfusun, toplam nüfus içindeki payının arttığı görülmektedir. 2000 yılında yaşlı nüfusun toplam nüfusu içindeki payı yüzde 5,7'den 2007 yılında yüzde 7,1'e yükselmiştir. Türkiye nüfusu yapısal olarak yıldan yıla yaşlanmaktadır. Genç nüfusun göreceli ağırlığının azalması yaşlı nüfusun payının artmasına neden olmaktadır. Avrupa Birliği ülkelerinde 65 yaş ve üzeri nüfus benzer bir artış göstermekle birlikte toplam nüfus içindeki payı Türkiye'ye göre oldukça fazladır. TÜİK'in uluslararası ekonomik göstergelerinde yayınlanan verilere göre Almanya'da 2000 yılında 65 yaş ve üzeri nüfusun toplam nüfus içindeki payı yüzde 16,4'den 2005 yılında yüzde 18,8'e ulaşmıştır. Fransa'da aynı oran 2000 yılında yüzde 16,3 iken 2005'de 16,6'dır (TÜİK,Uluslararası Ekonomik Göstergeler)

Çalışma yaşı altında ve çalışma yaşı üzerinde bulunan gruplar üretim potansiyeli olmayan, tüketici durumundadırlar. Ulusal gelirden beslenmeleri gerekir (Manisalı,1975:25). Bu grup aktif nüfusa bağımlı olan ve bağımlılık oranı ile ifade edilen gruptur. Tanım olarak bağımlılık oranı potansiyel işgücü arzının tersidir (Lordoğlu,Özkaplan,Törüner,1999:31). Bağımlılık oranı, 15 yaş altı çocuklar ve 64 yaş üstü yaşlıların sayısının, 15-64 yaş grubundaki insan sayısına oranıdır. Buna yaşa dayalı bağımlılık denir. Toplam nüfustan istihdam edilen kişilerin çıkarılması ve bunun istihdam edilen kişi sayısına bölünmesi ile bulunan orana ise ekonomik bağımlılık denir (Kepenek,Yentürk,2000:416). Türkiye'de 1990 yılında toplam yaş bağımlılık oranı 64,68 iken; 2000 yılında bu oran 55.10'dur (TÜİK,Nüfus İstatistikleri). Faal yaştaki kişilerin geçindirmek durumunda oldukları bağımlıların oranı azalma eğilimindedir. Çünkü faal yaştaki nüfus sürekli artış içindedir.

Yaşa dayalı bağımlılık oranı iki kategoriye ayrılır. Birincisi genç bağımlılık oranıdır ve 15 yaş altındaki genç sayısının 15-64 yaş grubuna oranıdır. Doğurganlık oranının görece daha yüksek olduğu gelişmekte olan ülkelerde genç bağımlılık oranı daha yüksektir. Türkiye’de TÜİK Nüfus İstatistiklerindeki verilerde bunu göstermekle birlikte genç bağımlılık oranında bir düşüş yaşanmaktadır. 1990 yılından 2000 yılına genç bağımlılık oranı 57,62’den 46,27’ye gerilemiştir. İkinci bağımlılık oranı yaşlılık bağımlılık oranıdır. 65 yaş ve üzerindekiilerin, 15-64 yaş grubuna oranıdır. Gelişmiş ülkelerde ortalama ömrün uzaması ile birlikte bu oran daha yüksek çıkmaktadır. Türkiye’de yaşlılık bağımlılık oranı ise giderek artmaktadır. 1990 yılında bu oran 7,06 iken, 2000 yılında 8,83’dür. 2000-2020 yılları arasındaki büyüme oranı 1990-2000 yılları arasındaki orana eşit olursa, yaşlıların bağımlılık oranı 2020 yılında önemli ölçüde artacaktır (MEGEP,2005:8).

Toplam nüfus ve nüfusun yaş grupları arasındaki dağılımı kadar nüfusun işgücü durumunu incelememiz gerekmektedir. Yapılan çalışmalarda son 25 yıllık dönemde dünyanın büyük bir kısmında istihdam düzeyi gerilerken işsizlik artmıştır. İş piyasasına dahil olan kişi sayısındaki hızlı büyümeye karşın yeterince yeni istihdam alanları oluşturulamamıştır. 1994-2006 dönemine bakıldığında dünya genelinde işsizliğin giderek arttığı görülmektedir. Dünya’da 1996 yılında nüfusun yüzde 62,6’sı istihdam ediliyorken, 2006 yılına gelindiğinde bu oran yüzde 61,4’e gerilemiştir (T.C.Maliye Bakanlığı,2007:40).

Türkiye’de istihdam edilenlerin sayısı 2000 yılına kadar artış gösterirken 2001 yılında yaşanan kriz ile birlikte düşmüştür. 2004 yılına kadar devam eden düşüş sonrası 2004 yılında istihdam edilenlerin sayısı bir önceki yıla göre 644 bin kişi artmıştır. 2005 yılında istihdam konusundaki olumlu gelişmeler devam etmiştir. 2004 yılına göre işgücü yüzde 1,12 artmış, istihdam edilenler ise yüzde 1,16 oranında artmıştır. 2006 yılında ise bir önceki yıla göre işgücü 211 bin kişi artmış istihdam edilenler ise yüzde 1,27 oranında artış ile 22 milyon 330 bin kişiye yükselmiştir.

Tablo : 1.2 Kurumsal Olmayan Sivil Nüfusun Yıllara Göre İşgücü Durumu

Yıllar	Kurumsal Olmayan Sivil Nüfus (000)	15 ve Daha Yukarı Yaştaki Nüfus(000)	İşgücü (000)	İstihdam Edilenler (000)	İstihdam Oranı (%)
1990	56.212	35.601	20.150	18.539	52,1
1991	57.291	36.869	21.010	19.288	52,3
1992	58.379	37.984	21.264	19.459	51,2
1993	59.478	38.957	20.314	18.500	47,5
1994	60.587	40.038	21.877	20.006	50,0
1995	61.706	41.175	22.286	20.586	50,0
1996	62.841	42.243	22.697	21.194	50,2
1997	63.989	43.299	22.755	21.204	49,0
1998	65.145	44.295	23.385	21.779	49,2
1999	66.304	45.311	23.878	22.048	48,7
2000	66.187	46.211	23.078	21.581	46,7
2001	67.296	47.158	23.491	21.524	45,6
2002	68.393	48.041	23.818	21.354	44,4
2003	69.479	48.912	23.640	21.147	43,2
2004	70.556	49.906	24.289	21.791	43,7
2005	71.611	50.826	24.565	22.046	43,4
2006	72.606	51.668	24.776	22.330	43,2
2007	68.897	49.215	23.523	21.189	43,1
2008*	69.435	49.752	23.249	20.752	41,7

Kaynak: TÜİK;İşgücü İstatistikleri Veri Tabanından yararlanılarak tarafımızdan hazırlanmıştır.

*2008 yılı verileri ilgili yılın Mart dönemi sonuçlarıdır.

Kasım 2007 döneminden itibaren hanehalkı işgücü anketi sonuçları, ADNKS'den elde edilen toplam nüfusa dayalı olarak yayımlanmıştır. 2006 ve 2007 yılları arasındaki karşılaştırılabilirliği sağlayabilmek amacıyla 2006 yılı hanehalkı işgücü anketi sonuçları da toplam nüfus dikkate alınarak TÜİK tarafından yeniden hesaplanıp yayınlanmıştır. Yeni rakamlara göre 2006 yılı kurumsal olmayan sivil nüfusu 68 milyon 133 bin kişidir. 15 ve daha yukarı yaştaki nüfus 48 milyon 485 bin kişidir. 2007 yılında Türkiye'de kurumsal olmayan sivil nüfus bir önceki yıla göre 764

bin kişilik bir artış göstermiştir. Çalışma çağındaki nüfus ise 730 bin kişi artarak 49 milyon 215 bin kişi olmuştur. 2006 yılında istihdam edilenlerin sayısı 20 milyon 954 bindir. 2007 yılında ise bu rakam 235 bin kişi artmıştır.

2008 yılı Mart döneminde Türkiye'de kurumsal olmayan sivil nüfus bir önceki yılın aynı dönemine göre 768 bin kişilik bir artış ile 69 milyon 435 bin kişiye, kurumsal olmayan çalışma çağındaki nüfus ise 746 bin kişi artarak 49 milyon 752 bin kişiye ulaşmıştır. (TÜİK,HİA:99)

2. İşgücüne Katılım Oranı

İşgücüne katılım oranı (İKO), işgücünün, çalışma çağındaki nüfus içindeki oranıdır. Çalışma çağındaki nüfus, işgücü ile işgücüne dahil olmayanların toplamıdır. İşgücüne dahil olmayanlar, çalışma çağında olmakla birlikte, iş aramadığı gibi işbaşı da yapmaya da hazır olmayanlardır. Öğrenciler, askerler, ev kadınları, emekliler, mahkumlar, mülk geliri sahibi olanlar ve hastalık, yaşlılık, sakatlık gibi nedenlerle çalışamaz halde bulunanlar bu grup içerisinde.

İşgücüne katılım oranı, işgücünün hacmini belirleyen unsurlardan biridir ve toplumda aktif olarak çalışanlar ile çalışmaya hazır halde olup iş arayanların toplamının bilinmesi açısından önemlidir. Geri kalan nüfusun ise işgücü piyasası ile bir bağlantılarının olmadığı varsayılır.

İşgücüne katılma durumunda olan kişilerin hepsinin çalışma istekleri aynı şiddette değildir. Bu açıdan çalışanlar için birincil işgücü ve ikincil işgücü olarak iki tür sınıflandırma yapılabilir (Törüner,Lordoğlu,1991:30). Birincil işgücü, işgücü piyasalarında tam süreli çalışanlardır ve çalışma dışında önemli gelir kaynakları yoktur. Aile reisleri bu gruptadır ve çoğunluğu ücret ve maaş geliri elde eder. İkincil işgücü grubundakilerin ise çalışma zorunlulukları birincil işgücündekilere göre daha azdır. Zaman zaman işgücünden ayrılırlar. Koşullar gerektirdiğinde işgücü piyasalarına giriş yapabilirler. Ev kadınları ve öğrenciler bu gruba dahildir.

İşgücüne katılma oranı, kadın/erkek, kent/kır ayrımında farklılaşır. Bu nedenle İKO bu ayrımlar gözetilerek incelenecektir. Türkiye'nin işgücüne katılım oranında 1990 - 2007 döneminde dikkate değer bir azalış söz konusudur. 2001'den bu yana yaşanan ekonomik büyümeye karşın, Türkiye'de istihdam yaratma ve işgücüne katılım düzeyleri

oldukça yavaş kalmıştır. Bunun nedeni aktif nüfusa eklenen kişilerin büyük çoğunlukla ev kadını ve öğrenciler olarak işgücü dışında kalmalarıdır. Çalışabilir yaştaki nüfusun yaklaşık yarısının üretime katılmaması, üreten kesimin giderek daha fazla kişiyi geçindirmek zorunda kalmasına ve üretime katılım sonucu elde edilen gelirin de daha fazla kişi arasında paylaşılmasına neden olmaktadır.

Tablo : 1.3 Yıllar İtibariyle İşgücüne Katılım Oranları (%)

Yıllar	Toplam			Erkek			Kadın		
	Türkiye	Kent	Kır	Türkiye	Kent	Kır	Türkiye	Kent	Kır
1990	56,6	47,2	66,9	79,7	76,8	83,0	34,1	17,0	52,0
1991	57,0	46,3	69,6	80,2	77,0	84,1	34,1	15,6	55,5
1992	56,0	46,8	67,4	79,6	76,8	83,1	32,7	17,0	51,9
1993	52,1	45,2	60,8	78,0	75,2	81,6	26,8	15,7	40,5
1994	54,6	46,2	65,5	78,5	75,3	82,6	31,3	17,4	48,9
1995	54,1	45,2	65,8	77,8	74,1	82,6	30,9	16,8	49,3
1996	53,7	44,5	66,1	77,3	73,2	82,9	30,6	16,0	49,8
1997	52,6	44,8	63,2	76,7	72,9	82,0	28,8	16,9	45,0
1998	52,8	44,7	64,4	76,7	72,8	82,5	29,3	16,8	46,9
1999	52,7	44,9	63,9	75,8	72,2	81,2	30,0	17,8	47,4
2000	49,9	44,1	52,9	70,9	70,9	77,9	26,6	17,2	40,2
2001	49,8	44,0	58,7	72,9	70,6	76,4	27,1	17,4	41,7
2002	49,6	44,4	57,6	71,6	69,8	74,5	27,9	19,1	41,4
2003	48,3	43,8	55,5	70,4	68,9	72,9	26,6	18,5	39,0
2004	48,7	44,5	55,4	72,3	70,8	74,7	25,4	18,3	36,7
2005	48,3	45,5	53,1	72,2	71,5	73,5	24,8	19,3	33,7
2006	48,0	45,5	52,2	71,5	70,8	72,7	24,9	19,9	33,0
2007	47,8	45,4	52,0	71,3	70,6	72,6	24,8	20,2	32,7
2008*	46,7	44,8	50,3	69,9	69,2	71,0	24,1	20,4	30,7

Kaynak: TÜİK;İşgücü İstatistikleri Veri Tabanı ve HİA'dan yararlanılarak tarafımızdan hazırlanmıştır.

*2008 yılı verileri ilgili yılın Mart dönemi sonuçlarıdır.

Katılım oranları incelenirken erkek işgücü arzı ayrı olarak ele alındığında, eğitim süresinin uzamasının ve 1993'ten sonra erken emeklilik uygulamasının da İKO azalışında etkili olduğu söylenebilir (TÜSİAD,2002:31). 2007 yılında erkeklerde İKO, bir önceki yıla göre 0,2 puan azalma göstermiştir. Yükseköğretim mezunu olan

erkeklerde İKO, lise ve lise altı eğitimlilerin İKO arasında en yüksek paya sahiptir. Aynı yıl lise altı eğitimlilerde erkeklerin İKO yüzde 70,7, lise ve dengi okullarda yüzde 73,3 iken yükseköğretim mezunlarında İKO yüzde 83,9'dur (TÜİK,HİA:36). Bu durum yükseköğretim mezunlarının artmasıyla birlikte işgücüne katılım oranlarının artacağını göstermektedir.

Türkiye işgücü piyasasının kronik sorunlarından biri olan işgücü piyasasına katılma oranlarının düşüklüğü kadın işgücü açısından daha da ciddi bir sorun teşkil etmektedir. Kadın işgücü ekonomik yaşamın büyük ölçüde dışındadır. Kadınların yaptıkları ev işleri ve çocuk bakımı gibi hizmetler piyasa kuralları içinde yapıldıklarında ekonomik bir faaliyet olarak kabul edilirken evde ve ücret karşılığı olmaksızın yapıldıklarında ekonomik bir faaliyet ve iş sayılmamaktadır. Ülkemizde kadınların büyük çoğunluğu geçici olarak iş hayatına atılıp, genel olarak evlilik sonrasında işi terk ederek evlerine dönmektedirler. Kadınların işgücüne katılım oranlarının düşük olmasının diğer bir nedeni de kayıtdışı ekonomiden kaynaklanır. Gündelikçilik gibi ev bakım hizmetleri kadınlar tarafından kayıtdışı olarak gerçekleştirilmekte, kadın işgücünün ve ekonomik katkılarının olduğundan küçük görünmesine neden olmaktadır.

Kentsel alanlardaki kadın işgücüne katılım oranları, kırsal alan kadın iş gücüne katılım oranlarının çok altındadır. Kırsal alanda kadınlar ücretsiz aile işçisi olarak istihdama katılabilirken kırdan kente göç sırasında, kırdaki çalışan kadınlar kentte işgücü dışında görünür. Ülkemizde kadınların ortalama eğitim düzeyinin çok düşük olması bu konuda etkindir. Kent yaşamı koşullarında çalışılabilecek işlerde bilgileri olmadıkları için maaşlı-ücretli olarak çalışmamaktadırlar.

Kırdaki kadın İKO 1991 yılında yüzde 55,5 iken 2007 yılında yüzde 32,7 olarak gerçekleşmiştir. Kentte ise çok önemli bir değişiklik yaşanmamakla birlikte kentte kadın İKO 2004 yılından itibaren artış göstermektedir. 2004 yılında İKO yüzde 18,3 iken 2007 yılında bu oran yaklaşık 2 puan artış göstermiştir.

Katılım konusundaki en sorunlu kitle eğitimsiz kadın işgücüdür. Genelde eğitim alanında eşit fırsatlardan yararlanamamak, tarımsal işgücünün hızla tarımdışı sektörlere kaymasıyla kadınların temelde nitelik eksikliği nedeniyle işgücü dışında kalmasına ya da kayıtdışı ve düşük katma değerli işlere yönelmesine yol açar . İlköğretim düzeyinde olan yada eğitimsiz olan kadınlar düşük statülü, düşük ücretli sigortasız kayıtdışı

ekonomide istihdam edilmektedir. Bu bireylerin istihdamında en önemli çözüm eğitimidir. Meslek edindirme ve iş garantili kurslar bu noktada önemlidir. 2007 yılında ülke genelinde okuma yazma bilmeyen 731 bin kadın işgücü vardır. Eğitim düzeyine paralel olarak İKO artmaktadır. Lise altı eğitimlilerde kadın İKO yüzde 21,3'dür. Lise ve dengi okul mezunlarında yüzde 31,7 iken, yüksek okul mezunlarında oran yüzde 70,4'dür (TÜİK,HİA:36).

2008 yılı Mart döneminde, Türkiye genelinde işgücüne katılma oranı, geçen yılın aynı dönemine göre 0,3 puanlık azalışla yüzde 46,7 olarak gerçekleşmiştir. Erkeklerde işgücüne katılma oranı 0,4 puanlık azalışla yüzde 69,9, kadınlarda ise değişmeyerek yüzde 24,1 düzeyinde gerçekleşmiştir. Kentsel yerlerde işgücüne katılma oranı 0,2 puanlık azalışla yüzde 44,8, kırsal yerlerde ise 0,2 puanlık azalışla yüzde 50,3'tür.

B. İşgücü Talebi

İşgücü talebi, belirli piyasada, çeşitli ücretlerde istihdam edilmek istenen işgücü miktarını ifade eder (Kepenek,1990:330).

İşgücü talebi, işgücünün ürettiği ürünlerin üretim birimleri tarafından talep edilebilmesine bağlıdır. Bu özellik işgücü talebinin türetilmiş talep özelliğinden kaynaklanmaktadır. İşgücüne olan talebi, işgücü maliyeti, ürünün üretilme aşamasında işgücünün verimi, üretim düzeyi ve ürünün piyasa değeri etkiler.

1. Kısa Dönemde İşgücü Talebi

Üretim fonksiyonunda sermaye ve işgücü dışındaki üretim faktörlerini ihmal edersek, üretimin iki faktöre bağlı kaldığını söyleyebiliriz. Kısa dönemde ise firmalar sadece işgücü faktörünü arttırarak üretimlerini arttırabilirler. Kısa dönemde üretim maliyeti, işgücüne ödenen fiyat tarafından belirlenir. Ücret düşüşü işgücü faktörünün kullanımını arttırır. İşveren üretime katılan ilave bir işçinin toplam üretime katkısının ücret oranına eşit olduğu yere kadar işgücü talebinde bulunacaktır.

2. Uzun Dönemde İşgücü Talebi

Uzun dönemde üreticiler sermaye araçları donanımlarını artırma olanağı bulabilirler. Bu nedenle işgücü ile sermaye faktörü arasında bir ikame söz konusu olabilir. Firmanın söz konusu faktörlerden ne kadar kullanacağı faktörlerin teknolojik olarak birbiri yerine kullanılabilme özelliğine ve fiyatlarına bağlı olacaktır (Biçerli,2005:101). Firma, faktörler arası ikame olurlu olduğu ölçüde, fiyatı artan faktörden daha az, fiyatı mutlak veya nispi anlamda ucuzlayan faktörden ise daha fazla kullanarak maliyet minimizasyonunu sağlamaya çalışacaktır.

Uzun dönemde işgücü talebi kısa döneme göre daha esnektir. Kısa dönemde sermaye miktarı arttırılmadığı için, firma kısa dönemde ücret artışları karşısında tam olarak uyarlama yapamaz. Ücret artışı maliyetleri arttırdığından, kısa dönemde firma ölçek etkisi nedeniyle daha az üretimde bulunur. İstihdamda daralma gözlenir. Uzun dönemde ise firmanın ücret yükselmelerine göstereceği tepki daha fazla olacaktır. Çünkü firma uzun dönemde işgücü yerine nispeten ucuz hale gelen sermaye faktöründen daha fazla kullanma olanağına sahiptir. Ölçek etkisinin yanında ikame etkisinin varlığıyla istihdamda ikinci kez daralma gözlenir.

Ücretlerin yükselmesi, üretim maliyetlerinin ve ürün fiyatının artmasına, satışların azalmasına ve işgücü talebinin azalmasına neden olurken uzun dönemde ücretlerin düşüşü, işgücü faktörünün kullanımını arttırır. Ücretlerdeki artışın üretim maliyetine olan gerçek etkisi, toplam maliyetler içerisinde işgücü maliyetinin göreceli ağırlığına bağlıdır.

Piyasaya giren işveren sayısının artması işgücü talebini yükselten bir etkidir. Aksine duraklama dönemlerinde firma iflaslarının yaşanması, işveren sayısının azalmasına ve işgücü talebinin düşüşüne neden olur.

3. İşgücü Talebini Arttırmaya Yönelik Önlemler

İstihdamı ve verimliliği artırmak, tüm dünya ülkelerinin birinci hedefi haline geldiği gibi Türkiye için de çok önemlidir. Yapılan çalışmalarda “İstihdam Paketi” olarak adlandırılan İş Kanunu ve Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapan Kanun Tasarısı hazırlanmıştır. Tasarının temel hedefleri arasında zorunlu istihdam yüklerinin

hafifletilmesi, nitelikli işgücü ihtiyacının karşılanması, istihdamın teşvik edilmesi, işgücü maliyetlerinin düşürülmesi, kayıt dışı istihdamın azaltılması vardır.

16 Mayıs 2008 tarihinde TBMM Genel Kurulu'nda kabul edilen İstihdam Paketinin özünü teşkil eden işgücü talebini artırmaya yönelik önlemler ise şunlardır (BSB:2008,258-259):

- İşgücü maliyetlerini düşürme yoluyla işgücü talebini artırmaya yönelik önlemler:
  - İşverenlerin eski hükümlü ve terör mağduru çalıştırma zorunlulukları kaldırılmakta ve yüzde 6 olan zorunlu çalıştırma oranı yüzde 3'e indirilmektedir. Bu kişilerin sigorta primine ait işveren hissesi Hazinece karşılanacaktır.
  - Var olan istihdama ilave olarak işe alınan kadınlarla, 18-29 yaş arası gençlere ait SSK işveren primi, sigorta primine esas kazancın altı ile sınırlı olmak üzere, 5 yıl boyunca kademeli olarak İşsizlik Sigortası Fonu'ndan karşılanacaktır.
  - Ekim 2008 tarihinden itibaren işçilerin malullük, yaşlılık ve ölüm sigortaları primlerinden işveren hissesinin beş puanlık bölümü Hazinece karşılanacaktır. İşyerinde kayıtdışı işçi çalıştırdığı tespit edilen işverenler bir yıl süre ile bu teşvikten yararlanamayacaklardır.
  - İşverenlerin 500 ve daha fazla işçi çalıştıran işyerlerinde spor tesisi kurma yükümlülüğü kaldırılmıştır.
  - 150 ve daha fazla kadın işçi çalıştıran işverenlere anaokulu açma yükümlülüğünün kaldırılmasına yasal zemin hazırlamak için Milli Eğitim Temel Kanununun 21. Maddesinin son fıkrası yürürlükten kaldırılmıştır.
  - İş sağlığı ve güvenliği önlemlerinde işverenlerin maliyeti azaltıcı uygulamalarına olanak tanınmıştır.
- İşgücünün niteliğini yükseltme yoluyla işgücü talebini artırmaya yönelik önlemler:
  - İşgücü piyasasına yeni girenlerle işgücü piyasasında daha önce bulunmakla birlikte halen işsiz olanların da aktif istihdam faaliyetleri çerçevesinde İşsizlik Sigortası kapsamına alınması öngörülmektedir.

- İşsizlik sigortası primi olarak bir önceki yıl içinde Fon'a aktarılan devlet payının yüzde 30'u, eğitim hizmetlerinin tüm işsizlere yaygınlaştırılması, işgücü uyum hizmetleri, işgücü piyasası araştırma ve planlama çalışmalarının yapılmasına yönelik hizmetlerin ve eğitim danışmanlık hizmetlerinin karşılanmasına ayrılacaktır.

C. İstihdamın Niteliği

İstihdam deyimini hizmete almak ve çalıştırmak anlamına gelmektedir. İktisadi anlamda istihdam ise, bir ekonomide belli bir dönemde üretim öğelerinin var olan teknolojik düzeye göre ne ölçüde kullanıldığıdır (Karakayalı,2005:344). Üretim faktörleri arasında emek faktörü, görel olarak daha önemli bir konumda yer alır. Her ne kadar toprak, sermaye, girişimcilik unsurları bulunmaksızın emek faktörü başlı başına bir üretim yapamasa da, emek faktörünün diğer faktörleri birleştirici nedeni, onun taşıdığı görel önemin nedenidir (Ardıç,2003:183). Uygulamada istihdam kavramından çoğu kez sadece emek faktörünün çalışıp çalışmama sorunları anlaşılır. Emek faktörünün istihdam edilmemesi halinde ekonomik bir sorunun yanında, ortaya çıkacak işsizliğin pek çok sosyal ve politik soruna yol açması emek istihdamını daha önemli bir sorun haline getirmektedir.

Teoride, bir ekonomide üretim faktörlerinin tümü çalışıyor ve üretime katılıyorsa, bu ekonominin tam istihdam durumunda olduğunu ya da tam istihdama ulaştığını söylüyoruz. Ancak bir ulusal ekonomide var olan teknolojik düzeye göre üretim öğelerinin tam ve etkin bir biçimde kullanılmaması olurludur. Böyle bir durumda Keynes'e göre ekonomide eksik istihdam koşulları geçerlidir. Ekonomide var olan tüm üretim öğeleri en etkin bir biçimde kullanıldığı halde, üretilen mal ve hizmetler toplam talebi karşılamıyorsa, bu durumda daha fazla üretim öğesi talep edilir ki, böyle bir ekonominin aşırı istihdam koşulları içinde olduğu söylenir.

Tam istihdam, var olan çalışma koşullarında ve cari ücret düzeyinde çalışmak isteyen emek sahiplerinin iş bulması, ülkenin sermaye malları stoku ve doğa öğesinin de üretime katılmasıdır. Gerçek yaşamda böyle bir durumun geçerliliği olmadığı için ülkelerin istihdam oranlarına bakılacaktır. İstihdam oranı, istihdamın kurumsal olmayan

çalışma çağındaki nüfus içindeki oranıdır. Ülkedeki işgücü miktarı, istihdam hacminden büyük ise işsizlik söz konusu olacaktır.

Dünyanın büyük bir kısmında son çeyrek yüzyılda, işgücü piyasasına dahil olanların sayısındaki hızlı büyümeye karşın yeterince yeni istihdam alanı yaratılamamasından dolayı, istihdam düzeyi gerilerken, işsizlik artmıştır. Türkiye’de 1990 yılından günümüze çalışma çağındaki nüfusta, 35 milyon 601 bin kişiden 49 milyon 215 bin kişiye olmak üzere yüzde 38,2 artış yaşanırken, istihdam edilen kişi sayısı söz konusu yıllarda 18 milyon 539 bin düzeyinden 21 milyon 189 bine yükselerek yüzde 14,3 gibi yetersiz bir gelişme göstermiştir. Ülkemizde istihdam oranının düşük olmasının temel nedenleri, ekonomik istikrarsızlık, yatırımların yetersizliği, işgücü piyasasının kurumsallaşamaması, tarımdan gelen niteliksiz işgücüne yeterli iş olanaklarının yaratılamaması, çalışma çağı nüfus artış hızının toplam nüfus artış hızından fazla olması, işgücünün niteliğinin ekonominin ihtiyaçlarına cevap verememesi, işgücü piyasası ile eğitim sistemi arasındaki ilişkinin kurulamaması, işgücü piyasası esnekliğinin sağlanamaması ve girişimciliğin yeterince desteklenememesidir (IX.KP.ÖİK:662,34).

1990 yılından 2007 yılına istihdamdaki gelişmeleri değerlendirmek için, istihdam çeşitli boyutlarıyla ele alınacaktır.

1. İstihdamın Sektörel Dağılımı

Ülkelerin gelişmişlik düzeyleri hakkında bilgi veren önemli unsurlardan birisi istihdamın sektörel dağılımıdır. İstihdam edilen kişi sayısının hangi sektörlerde yoğunlaştığının incelenmesi ile ülkenin, gelişmenin hangi evresinde olduğu gözlenebilir. Bir ülkede mal üretimi tarım ve sanayi sektörlerinde gerçekleşirken, hizmet sektörü bu iki sektörün gelişmesine bağlı olarak ekonomideki ağırlığını artırır. Tüm ülkelerde olduğu gibi Türkiye’de de istihdamın sektörel yapısı bir değişim ve dönüşüm içindedir. 1950’li yıllardan başlayarak tarımın istihdamdaki payının gittikçe azaldığı görülmektedir. 1950-1980 yılları arasında tarımsal istihdamda on yılda bir gerçekleşen onar puanlık düşüşler oldukça önemlidir. 1960 ve 1970’li yıllarda gözlenen istihdam yapısındaki bu değişimin nedenleri arasında hızlı nüfus artışı, tarımda makineleşme ve iç göç önemli bir yer tutmaktadır. Sanayileşme hamlesi içinde olan ekonomik yapı, bu

göçün istihdamla ilgili olumsuz etkilerini bir dönem bertaraf etmiştir. Fakat sektörel istihdam yapısında değişime yol açan bu gelişmeler, göç edenlerin sanayi ve hizmetler sektörünün kalifiye eleman ihtiyacını karşılayamamasından ötürü, yerini 1960'lı yılların sonlarında yapısal işsizliğe terk etmiştir (İşkur,3.Genel Kurul Raporu:10). 1980'lerden sonra ise, sektörlerdeki değişimde göze çarpan bir durgunluk gözlenmiştir. 1990 yılından sonraki veriler ise Tablo 1.4'de gösterilmektedir.

Tablo : 1.4 Yıllar İtibariyle İstihdamın Sektörel Dağılımı (Bin Kişi)

Yıllar	Tarım	%	Sanayi	%	Hizmetler	%
1990	8.691	46,9	2.844	15,3	7.004	37,8
1991	9.212	47,8	2.934	15,2	7.142	37,0
1992	8.718	44,8	3.156	16,2	7.585	39,0
1993	7.861	42,5	2.942	15,9	7.696	41,6
1994	8.812	44,0	3.294	16,5	7.900	39,5
1995	9.080	44,1	3.295	16,0	8.211	39,9
1996	9.259	44,0	3.487	16,4	8.448	39,9
1997	8.837	41,7	3.715	17,5	8.652	40,8
1998	9.039	41,5	3.722	17,1	9.017	41,4
1999	8.856	40,2	3.783	17,1	9.409	42,7
2000	7.769	36,0	3.810	17,7	10.001	46,3
2001	8.089	37,6	3.774	17,6	9.661	44,8
2002	7.458	34,9	3.954	18,5	9.942	46,6
2003	7.165	33,9	3.846	18,2	10.136	47,9
2004	7.400	34,0	3.987	18,3	10.404	47,7
2005	6.493	29,4	4.284	19,4	11.269	51,1
2006	6.088	27,2	4.407	19,7	11.835	53,0
2007	5.601	26,4	4.185	19,7	11.403	53,8
2008*	5.115	24,6	4.289	20,7	11.348	54,7

Kaynak: TÜİK İşgücü İstatistikleri Veri Tabanından yararlanılarak hazırlanmıştır.

*2008 yılı verileri ilgili yılın Mart dönemi sonuçlarıdır.

Tablo 1.4'de yer alan verilerde Tarım Sektörü: Tarım, ormancılık, avcılık ve balıkçılık; Sanayi Sektörü: Madencilik ve taş ocakçılığı, İmalat sanayi, Elektrik, gaz ve su; Hizmetler Sektörü: İnşaat (İnşaat ve Bayındırlık İşleri), Toptan ve perakende ticaret,

lokanta ve oteller, Ulaştırma, haberleşme ve depolama, Mali Kurumlar, sigorta, taşınmaz mallara ait işler ve kurumları, yardımcı iş ve hizmetleri, Toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetleri kapsamaktadır.

1990 yılında tarım sektöründeki istihdam payı neredeyse toplam istihdamın yarısı kadardır. 1990-2006 döneminde ise tarım sektöründe istihdam edilenlerin sayısı yüzde 29,9 azalırken, sanayi sektöründe istihdam edilenlerin sayısı yüzde 54,9 artmıştır. Hizmetler sektöründeki artış ise yüzde 68,9 olmuştur. Aynı dönemde toplam istihdam artışı yüzde 20,4'dür. Tarım sektöründen ayrılan işgücü, sanayi ve daha yoğunluklu olarak hizmetler sektöründe istihdam edilmektedir.

İstihdamın sektörel kompozisyonuna 2000 yılından itibaren bakılırsa, tarım sektörünün toplam istihdam içinde aldığı payın yüzde 36,0 düzeyinden yüzde 26,4'e düştüğünü görüyoruz. Sanayi sektörünün istihdam payı, kriz yılları içerisinde yaşanan düşüşe karşın yüzde 17,7 düzeyinden 19,7'ye yükselmiştir. Hizmetler sektörü istihdam payında ise aynı dönemde 7,5 puanlık artış yaşanmıştır. 2008 yılı mart döneminde geçen yılın aynı dönemine göre tarım sektöründe çalışan sayısı 198 bin kişi azalırken, tarım dışı sektörlerde çalışan sayısı 332 bin kişi artmıştır.

Türkiye'de tarım sektörünün nüfus ve işgücündeki göreceli önemi devam etmekle birlikte incelediğimiz son 17 yıllık dönemde gözlenen tarımsal istihdamdaki düşüş eğilimi yapısal bir değişimin göstergesidir. Sanayi sektörünün istihdam payı gelişmiş ülkelerdeki rakamlara yakın görünse de artan istihdamın önemli bir kısmı kayıtdışı olarak ve düşük verimlilikte çalışmaktadır. Tarım ve sanayi sektörü için tamamlayıcı ve sürükleyici sektör olması nedeni ile hizmetler sektörünün gelişiminin desteklenmesi gerekmektedir. Çünkü Dünya GSUH'sının gelişimi incelendiğinde tarımın payının yanısıra sanayinin payında da azalma yaşanırken, hizmetlerin payının yükseldiği gözlenmektedir. Bugün gelişmiş ülkelerde tarımın payı yüzde 5'in altında seyrederken, sanayinin payı yüzde 20'lerde, hizmetlerin payı ise yüzde 70'ler düzeyindedir. Özellikle yapısal değişim sanayiden hizmetlere doğru kayan bir eğilim içerisindedir.

2. İstihdamın Eğitim Durumuna Göre Dağılımı

İstihdam edilenlerin eğitim durumu, ülkedeki işgücünün niteliğini belirler. Eğitime yapılan yatırım, işgücünün niteliğini artırmakta, niteliğin artması ise verimlilik ve üretim artışını beraberinde getirmektedir.

Türkiye’de istihdam edilenlerin büyük çoğunluğu lise altı eğitim düzeyine sahip kişilerdir. 2007 yılı için bu grupta istihdam edilen kişi sayısı 12 milyon 884 bin kişidir. Bu rakam toplam istihdamın yüzde 60,8’ni oluşturmaktadır. Aynı yıl okur-yazar olmayanların toplam istihdam içindeki payı yüzde 4,8 iken lise ve dengi meslek okul mezunlarının payı, yüzde 21,2’dir. Fakülte ve yüksekokul mezunlarının toplam istihdam içindeki payı ise yüzde 13,2 kadardır. (TÜİK,HİA.Tablo:68)

Tablo : 1.5 Yıllar İtibariyle Eğitim Durumuna Göre İşgücüne Katılım Oranı (%)

Yıllar	Okur-Yazar Olmayanlar	Lise Altı Eğitimliler	Lise ve Dengi Meslek Okulu	Yükseköğretim
1990	38,8	59,6	65,5	87,5
1991	39,5	59,9	63,3	87,7
1992	38,5	57,8	64,4	87,4
1993	32,8	53,0	61,6	85,4
1994	35,5	56,1	61,2	86,3
1995	35,4	55,3	60,5	83,1
1996	34,5	55,1	58,8	81,8
1997	31,5	54,1	57,7	80,7
1998	31,5	54,1	57,8	81,5
1999	32,3	53,6	58,1	79,4
2000	31,5	50,1	55,3	78,2
2001	30,3	49,9	56,0	79,2
2002	28,8	49,2	55,1	79,5
2003	28,2	47,5	53,3	77,7
2004	24,4	48,2	56,6	80,0
2005	21,9	47,4	57,1	79,1
2006	20,3	46,9	57,0	78,5
2007	19,4	46,4	56,7	78,6

Kaynak: TÜİK;İşgücü İstatistikleri Veri Tabanı ve HİA’ dan yararlanılarak tarafımızdan hazırlanmıştır.

İşgücünün eğitim durumu incelenirken işgücüne katılım oranları da dikkate alınmalıdır. Türkiye için yapılan incelemede her grup kendi içinde değerlendirilmiştir. 1990 yılından itibaren okur-yazar olmayanların İKO yüzde 38,8 düzeyinden yüzde 19,4 düzeyine düştüğü gözlenmektedir. Lise altı eğitimlilerin payı yüzde 59,6 düzeyinden yüzde 46,4 düzeyine gerilerken, lise ve dengi meslek okulu mezunlarının payı da yüzde 65,5'den 56,7 düzeyine düşmüştür. İKO açısından en yüksek paya sahip olan yükseköğretim mezunlarının payı da 1990 yılından bu güne düşüş göstermiştir. Bu grupta İKO yüzde 87,5 'den yüzde 78,6 düzeyine düşmüştür.

3. İstihdamın İşteki Durumuna Göre Dağılımı

İstihdam edilenleri işteki durumuna göre üç grupta toplamak olurludur; ücretli ve yevmiyeliler, kendi hesabına çalışanlar ve işverenler ile ücretsiz aile işçileri. Bir ülkedeki ekonomik gelişme ile birlikte, işgücü içinde ücretlilerin payı artarken, kendi hesabına çalışanların ve ücretsiz aile işçilerinin payı azalmaktadır (Bozdağlıoğlu:6). Tablo 1.6 1990-2007 yılları arasında işteki duruma göre Türkiye'de toplam istihdamın oransal dağılımını göstermektedir.

1990 yılında, istihdamda en yüksek paya ücretli ve yevmiyeliler sahip iken, onu az bir farkla ücretsiz aile işçileri izlemektedir. Yıllar itibariyle ücretli ve yevmiyeliler artış göstermiştir. 1990 yılında toplam istihdam içindeki payları yüzde 38,5 iken 2007 yılında yüzde 58,1 düzeyine yükselmiştir. Ancak gelişmiş ülkelerde ücretli ve yevmiyeli çalışanların oranı yüzde 70 düzeyindedir. Kendi hesabına çalışan ve işverenleri oranında fazla bir değişiklik gözlenmez iken, ücretsiz aile işçilerinin payı 18.4 puanlık bir azalış ile yüzde 14,1 düzeyine gerilemiştir.

Ücretsiz aile işçiliği tarımsal faaliyetlerde daha çok görülen bir istihdam türüdür. 2007 yılı rakamlarına göre tarım sektöründe 2 milyon 543 bin kişi ücretsiz aile işçisi olarak istihdam edilirken tarım dışı sektörlerde bu rakam 443 bindir. Ücretsiz aile işçiliğinde, tarım dışı sektörün istihdam edilen payında önemli bir değişiklik yaşanmazken, tarım sektöründe 1990 yılında 5 milyon 157 bin olan ücretsiz aile işçileri, 2007 yılına kadar 2 milyon 614 bin kişi azalmıştır. Kırsal alanlarda ücretsiz aile işçilerinin yüzde 80'ler oranında kadınlardan oluştuğu hatırlanırsa, önemli ölçüde tarımsal işgücünün açığa

çıkıldığı, bunun ise büyük oranda kadınlardan oluştuğu anlaşılmaktadır (Biçerli,2005:154).

Tablo : 1.6 Yıllar İtibariyle İstihdam Edilenlerin İşteki Durumu (%)

Yıllar	Ücretli Ve Yevmiyeli	Kendi Hesabına Ve İşveren	Ücretsiz Aile İşçisi
1990	38,5	29,0	32,5
1991	36,1	30,4	33,5
1992	40,0	30,1	29,9
1993	38,7	30,0	31,3
1994	38,4	30,5	31,1
1995	39,2	30,0	30,8
1996	41,0	28,8	30,2
1997	40,9	31,0	28,1
1998	42,9	31,2	25,9
1999	41,0	29,4	29,6
2000	49,6	29,8	20,6
2001	48,6	30,2	21,2
2002	49,7	29,4	20,9
2003	50,6	29,8	19,5
2004	50,8	29,4	19,7
2005	54,2	29,8	15,6
2006	56,5	28,9	14,6
2007	58,1	27,8	14,1

Kaynak: TÜİK;İşgücü İstatistikleri Veri Tabanı ve HİA' dan yararlanılarak tarafımızdan hazırlanmıştır.

4. İstihdamın Yaş ve Cinsiyete Göre Dağılımı

Ülkedeki işgücünün özellikleri incelenirken, istihdamın yaş gruplarına ve cinsiyete göre dağılımına da bakmak gerekmektedir. Tablo 1.7'de erkek işgücü istihdamının yaş gruplarına göre dağılımı incelenirken, Tablo 1.8'de kadın işgücü istihdamı görülmektedir. Erkek ve kadın istihdamında 15-19 yaş grubunda azalma

görülmektedir. Bu durumun en önemli nedeni eğitim sürelerinin uzamasıdır. İşgücünün eğitim süresini bitirmesiyle tam olarak istihdama katılabildiği yaş genel olarak 25 yaş ve üstü olarak değerlendirilebilir. İstihdamın en fazla yoğunlaştığı yaş grubu ise 35-54 yaş grubudur, ikinci sırada ise 25-34 yaş grubu gelmektedir. 55 yaşın üzerinde ise emeklilik ve sağlık durumunun el vermemesi yönünden istihdamın azaldığı bilinmektedir.

1990 yılından 2006 yılına kadar 15-19 yaş arasındaki erkeklerin istihdam payı yüzde 50,4 azalma göstermektedir. Ortaöğretimde net okullaşma oranlarına bakıldığında, bu durumun eğitim alan bireylerin artması yüzünden gerçekleşebileceği daha net görünmektedir. 1990 yılında erkeklerde ortaöğretimde net okullaşma oranı yüzde 31,82 iken 2006 yılında ise yüzde 60,71'dir (TÜİK,Nüfus ve Eğitim Göstergeleri).

Tablo : 1.7 İstihdamın Erkeklerde Yaş Gruplarına Göre Dağılımı (%)

Yıllar	15-19	20-24	25-34	35-54	55 +
1990	11,7	10,4	28,2	37,5	12,2
1991	12,4	11,8	30,1	35,7	10,0
1992	11,6	12,0	30,1	36,2	10,1
1993	10,8	11,7	30,5	37,2	9,8
1994	10,9	12,2	30,2	36,7	10,0
1995	9,8	12,0	30,3	37,5	10,4
1996	9,9	12,1	30,6	37,2	10,2
1997	9,9	11,7	30,9	37,6	9,9
1998	9,3	11,2	31,3	38,0	10,2
1999	9,3	11,0	31,4	38,4	9,9
2000	8,7	10,9	31,7	39,0	9,7
2001	7,9	10,6	32,3	39,4	9,8
2002	7,9	10,6	32,3	40,3	9,4
2003	6,2	9,5	33,8	41,4	9,0
2004	5,9	9,9	33,4	41,5	9,2
2005	5,8	9,7	33,7	41,9	8,8
2006	5,8	9,3	33,7	42,5	8,5

Kaynak: TÜİK;İşgücü İstatistikleri Veri Tabanı ve HİA'dan yararlanılarak tarafımızdan hazırlanmıştır.

Kadınlarda da 15-19 yaş grubunun istihdam payı önemli ölçüde azalmıştır. 1990 yılında yüzde 17,5 olan istihdam payı 2006 yılına değin yüzde 55,4'lük bir azalışla yüzde 7,8'e düşmüştür. Kadınların 1990 yılında ortaöğretimde net okullaşma oranı yüzde 20,59 iken bu oran 2006 yılında yüzde 52,6'ya yükselmiştir (TÜİK,Nüfus ve Eğitim Göstergeleri).

Tablo : 1.8 İstihdamın Kadınlarda Yaş Gruplarına Göre Dağılımı (%)

Yıllar	15-19	20-24	25-34	35-54	55 +
1990	17,5	14,3	23,6	33,3	11,3
1991	18,0	16,8	23,6	31,4	10,2
1992	16,4	17,1	24,3	32,0	10,2
1993	16,3	17,2	25,1	32,3	9,1
1994	16,1	17,0	24,4	31,9	10,6
1995	15,5	15,9	25,2	32,3	11,1
1996	15,3	16,3	24,2	32,4	11,8
1997	13,8	16,6	24,9	32,7	12,0
1998	13,2	16,2	25,5	32,8	12,3
1999	12,8	16,4	25,4	32,4	13,0
2000	11,8	15,9	27,9	33,0	11,4
2001	10,4	16,0	27,7	34,3	11,6
2002	9,9	15,3	28,3	34,8	11,7
2003	9,0	14,3	29,0	36,1	11,5
2004	8,5	14,4	29,1	37,0	10,9
2005	8,0	14,1	29,6	38,4	9,8
2006	7,8	13,4	30,2	39,2	9,3

Kaynak: TÜİK; İşgücü İstatistikleri Veri Tabanı ve HİA'dan yararlanılarak tarafımızdan hazırlanmıştır.

İşgücünün yaş grubuna göre yapısı incelenirken bir diğer grup da çalışma çağının altında yer alan çocuk işgücüdür. Çocuk işçiliği tüm dünyada önemle üzerinde durulan bir konudur. Çocuğun çalışması, onun çoğu zaman eğitimden yoksun kalmasına, ruhsal ve bedensel gelişiminin olumsuz yönde etkilenmesine neden olmaktadır. Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) araştırmalarına göre dünyada 5-14 yaş grubunda 250 milyon çalışan çocuk bulunduğu, 12-17 yaş grubu 283 milyon çocuğun çalıştığı için okula devam edemediği tahmin edilmektedir. ILO, çocuk işçiliğini önemli

bir konu olarak ele almıştır. 1992-1993 yıllarından itibaren ise çocuk işçiliği konusu, ILO ölçeğinde gözetilmesi gereken bir konu olarak belirlenmiş ve "Çocuk İşçiliğinin Sona Erdirilmesi Uluslararası Programı"nı (International Programme on the Elimination of Child Labour- IPEC) başlatmıştır. IPEC programı 1992 yılında Türkiye'nin de içinde bulunduğu altı ülke tarafından başlatılmıştır.

Çocuk çalıştırılmasının temelinde Türkiye açısından esas tayin edici unsur, hızlı nüfus artışı, işsizliğin büyüklüğü ve emek piyasasında yoksul ailelerin geçim için gelir sağlamada çocuklarını eğitim yerine, çok küçük yaşlarda çalışmaya teşvik etmeleri gelmektedir. (Ekin,2000:259)

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) Hanehalkı İşgücü Anketine ilave bir modül olarak, ilki Ekim 1994 ikincisi ise Ekim 1999'da uygulanan Çocuk İşgücü Anketi, ILO ile TÜİK arasında imzalanan projeler çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. 2006 yılında uygulanan araştırma sonuçları dönem ortası nüfus projeksiyonları (15 Kasım) esas alınarak ağırlıklandırılmıştır (TÜİK,HİA:61). Tablo 1.9'daki verilerde bu dönemleri kapsamaktadır.

Tablo : 1.9 Çocuk İstihdamı (6-17 Yaş) (Bin Kişi)

Yıllar		Toplam		Erkek		Kadın	
		Kurumsal Olmayan Nüfus	İstihdam Edilenler	Kurumsal Olmayan Nüfus	İstihdam Edilenler	Kurumsal Olmayan Nüfus	İstihdam Edilenler
1994	Toplam	14.968	2.270	7.628	1.372	7.340	898
	Kent	7.858	609	4.021	478	3.837	131
	Kır	7.710	1.658	3.607	893	3.503	765
1999	Toplam	15.822	1.630	8.022	955	7.800	675
	Kent	9.011	478	4.586	362	4.425	116
	Kır	6.811	1.152	3.436	593	3.375	559
2006	Toplam	16.264	958	8.192	632	8.072	326
	Kent	9.901	457	5.099	337	4.802	120
	Kır	6.363	502	3.094	296	3.269	206

Kaynak: TÜİK; Çocuk İşgücü İstatistiklerinden yararlanılarak tarafımızdan hazırlanmıştır.

İncelenen dönemde toplam istihdam edilen çocuk sayısı, 1994 yılından 2006 yılına kadar yüzde 57,7 azalma göstermiştir. 1997 yılında sekiz yıllık zorunlu eğitime geçilmesinin bu azalışta etkisi olduğu söylenebilir. Çocuk işgücü payının düşüşü, kırsal

yerleşim yerlerinde, kente göre çok daha belirgin olarak görülmektedir. Türkiye, tarım ekonomisinden sanayi ekonomisine bir geçiş süreci yaşamaktadır. Son yıllarda özellikle tarım sektöründen hizmet sektörüne geçiş hızlanmıştır. Bu nedenle çocuk işçiliğinin de tarım sektöründe azaldığını söyleyebiliriz.

6-17 yaş grubunda gerek kentsel alanda, gerekse kırsal alanda erkek çocuklar daha çok sayıda istihdam edilmektedir. Ancak kentsel alandaki fark daha fazla iken kırsal alandaki istihdam sayıları yakındır. Kırsal alanda kız çocuklarının eğitimlerine devam edememeleri, kırsal alanda daha fazla istihdam edilmelerine neden olmaktadır. Ayrıca kentte sanayi sektöründe çalıştırılan erkek çocukları işin gereği olarak daha çok tercih edilmektedir.

2006 yılı çocuk işgücü araştırmasına göre, 2006 IV. Döneminde çalışan çocukların yüzde 31,5'i bir okula devam ederken, yüzde 68,5'i öğrenimine devam etmemektedir. Okula devam eden 6-17 yaş grubundaki çocukların yüzde 2,2'si ekonomik bir işte çalışırken, okula devam etmeyen çocukların yüzde 26,3'ü çalışmaktadır. Çalışan çocukların yüzde 40,9'u tarım, yüzde 59,1'i tarım dışı sektörde faaliyet gösterirken, yüzde 53'ü ücretli veya yevmiyeli, yüzde 2,7'si kendi hesabına veya işveren, yüzde 43,8'i ücretsiz aile işçisi olarak çalışmaktadır.

5. İstihdamın Kayıtlık Durumu

II. Dünya savaşı sonrasında aralarında Türkiye'nin de bulunduğu bir çok gelişmekte olan ülkenin ekonomik yapılanmasındaki dönüşüm, dönemsel olarak farklılaşmakla birlikte kayıtdışı ekonomiyi besleyen bir ivme göstermiştir (Çolak,Bekmez,2007:39).

ILO' nun tanımlamasında kayıtdışı ekonomik faaliyetler, amacı istihdam ve gelir yaratmak olan, mal ve hizmet üretimi ile uğraşan ekonomik birimlerin kayıtdışıdaki işlemleridir.

İzmir Ticaret Odasının yayınladığı kayıtdışı ekonomi raporuna göre, kayıtdışı işlem hacmini arttıran unsurlar şöyle sıralanmıştır;

- Vergi yükünün ağır olması ve etkin bir vergi denetiminin gerçekleştirilememesi,
- İstihdam üzerindeki mali yüklerin fazla olması,

- Bürokratik işlemlerin fazlalığı,
- İşgücü maliyetlerinin yüksek olması,
- Sosyal güvenlik hizmetlerinin yeterince cazip olmaması,
- Gelir dağılımındaki adaletsizlik ve yoksulluk,
- İşgücünün eğitimsizliği ve nitelikli çalışan sayısına olan ihtiyaç,
- İşgücü piyasasında yaşanan değişimler ve teknoloji yoğun üretim,
- Kurumlar arası koordinasyon eksikliği.

Kayıtdışı ekonomi ile kayıtdışı istihdam arasında doğrudan bir ilişki bulunmaktadır. Kayıtdışı üretimde bulunan işletmeler kayıtdışı istihdamın temel kaynağını oluşturmaktadır. Ayrıca, kayıt içinde bulunan işletmeler de eksik ve kısmi bildirim nedeniyle kayıtdışı istihdamı artırmaktadır. Sivil işgücü arzının toplam nüfusa oranı ile istihdamın toplam nüfus içindeki payında, zaman içinde benzer gelişmenin olması beklenir. Aksine istihdamın toplam nüfusa oranı, işgücü arzının toplam nüfusa oranının altında kalıyorsa, kayıt dışı istihdamın varlığından söz edilebilir. Resmi istatistiklere göre çalışan kişi sayısı ile, sosyal güvenlik kuruluşlarına bağlı olarak çalışan kişi sayısı arasındaki fark da bir kısım istihdamın kayıt dışı yaratıldığının göstermektedir.

Kayıtdışı istihdam, işsizlik baskısı ile kentsel alanlarda yerleşik bir durum göstermeye başlamıştır. Bu durum en fazla kadın ve çocukları etkilemektedir. Kentlerdeki eğitilmiş gençler, okulu terk eden çocuklar, işgücüne katılamayan kadınlar bu çerçevededir. Kırsal kesimden kentlere yoğun bir göçün sürmesinin sonucunda herhangi bir beceriye sahip olmayan ücretsiz aile işçisi konumundaki kişilerin kentlerde kayıtlı işgücü piyasasına girememesi de önemli bir etkidir. Bunun yanı sıra kayıtdışı ekonomide istihdam edilenler için sigorta primi ödenmemesi, sosyal güvenlik kuruluşlarının (SGK) finansmanını olumsuz etkilemektedir. Ayrıca kayıtdışı ekonomi kayıtlı ekonomi açısından haksız rekabet ortaya çıkarmakta, böylece kayıtdışı ekonomi cazip hale gelmekte ve büyümektedir.

Tablo 1.10'da 2000 yılından günümüze kayıtdışılık oranlarının değişimi incelenmektedir. 2006 ve 2007 yılı rakamları ADNKS'ye göre düzenlenmiş olan sonuçlardır. 2000-2004 yılları arasında sosyal güvenlik kuruluşuna kayıtlı olmadan

çalışanların payındaki dalgalanmalar artış yönündedir. 2004 yılından sonra günümüze ise kayıtdışılık oranı 6,2 puan azalma göstermiştir. 2004- 2007 döneminde erkeklerde kayıtdışı çalışan sayısı 7 milyon 431 binden, 6 milyon 399 bine gerilemiştir. Aynı dönemde kadınlarda ise 4 milyon 118 binden, 3 milyon 530 bine düşüş gerçekleşmiştir (TÜİK,HİA,Tablo:35). İstihdamın tarımdan tarım dışı sektörler kayması, kayıtdışılığın göreceli olarak düşük olduğu sektörlerin istihdamdaki ağırlığını ve dolayısıyla mutlak olarak toplam kayıtlı istihdamı artırmıştır (Teksöz,2008).

Tablo : 1.10 İstihdamın Kayıtdışılık Durumu

Yıllar	Toplam İstihdam (Bin kişi)	TOPLAM SGK'na Kayıtlı Olmayan (Bin Kişi)	%	TARIM SGK'na Kayıtlı Olmayan (Bin Kişi)	%	TARIM DIŞI SGK'na Kayıtlı Olmayan (Bin Kişi)	%
2000	21.580	10.925	50,6	6.887	88,6	4.038	29,2
2001	21.524	11.382	52,9	7.422	91,8	3.959	29,5
2002	21.354	11.133	52,1	6.723	90,1	4.409	31,7
2003	21.147	10.943	51,7	6.531	91,2	4.411	31,6
2004	21.791	11.549	53,0	6.661	90,0	4.888	34,0
2005	22.046	11.050	50,1	5.726	88,1	5.323	34,2
2006	20.954	10.160	48,4	4.991	87,3	5.169	33,9
2007	21.189	9.929	46,8	4.906	87,6	5.023	32,2

Kaynak:TÜİK;HİA'daki verilerden yararlanılarak tarafımızdan hazırlanmıştır.

2007 yılı HİA verilerine göre, istihdam edilen 21 milyon 189 bin kişinin 9 milyon 929 bini yaptığı işten dolayı herhangi bir sosyal güvenlik kuruluşuna kayıtlı olmadan çalışmaktadır. Bu kişilerin 6 milyon 399 bini erkek, 3 milyon 530 bini kadındır. Tarımda kayıtdışı olarak çalışan 4 milyon 906 bin kişi arasında kadın çalışanlar toplamı 2 milyon 590 bin kişi ile 2 milyon 136 bin erkek çalışana göre daha fazladır. Tarım dışında ise kayıtdışı olarak kadınların istihdamı erkeklere göre oldukça azdır. Tarım dışı faaliyetlerde erkeklerde bu rakam, 4 milyon 83 bine ulaşmışken, kadınlarda 940 bindir. İşteki durumlarına göre 2007 yılında tarım sektöründe kayıtdışı olarak çalışanların yarısından fazlası, 2 milyon 494 bini ücretsiz aile işçisidir. Tarım dışında ise ücretli olarak çalışanlar arasında kayıtdışılık en yüksek paydadır. 2 milyon

232 bin ücretli çalışan, tarım dışı faaliyetlerde bir sosyal güvenlik kuruluşuna kayıtlı olmayanların yüzde 44,4 'üdür.

Türkiye'deki çalışanların kayıt içine geçişini ekonomideki dönüşüm sürecinin bir göstergesi olarak değerlendirirsek uzun dönemde, özellikle tarım dışı sektörlerdeki kayıtdışılığın azaltılması gerekmektedir.

6. Eksik İstihdam

Eksik istihdam, istihdamın sektörel dağılımı içinde tarımın ağırlıkta olduğu, ücretsiz aile işçilerinin yoğun olarak bulunduğu ve işsizlik sigortası uygulamasının bulunmadığı ülkelerde, işgücünün gereği gibi değerlendirilememesinden kaynaklanan önemli bir sorundur. İşsizlik sigortasının bulunmadığı ya da sınırlı olduğu ülkelerde, kişiye işsiz kaldığında, geçimini temin edebilecek bir gelir düzeyi sağlanamamaktadır. Bundan dolayı da kişi, sahip olduğu eğitim ve niteliğe uygun olsun ya da olmasın veya elde edeceği ücret düzeyi ne olursa olsun çalışmak zorunda kalmaktadır. Böylece, kişi işsiz olmaktan kurtulmakta, ancak bu kez de sorun eksik istihdam olarak ortaya çıkmaktadır.

TÜİK Hanehalkı İşgücü Anketlerinde eksik istihdam iki ayrı grupta ölçülmeye çalışılmıştır. Görülebilir eksik istihdam, referans döneminde ekonomik nedenlerle 40 saatten daha az süre çalışıp var olan işinde ya da ikinci bir işte daha fazla süre çalışmaya uygun olan kişilerdir. Diğer, görülebilir eksik istihdam dışında kalanlardan var olan işinden elde ettiği gelirin azlığı ya da kendi mesleğinde istihdam edilmediği gibi nedenlerle var olan işini değiştirmek istediği ya da ikinci bir iş aradığını bildiren kişilerdir.

Bu istihdam durumunda işgücü görüntüde çalıştırılmakla birlikte bu tür istihdam sorunlu bir istihdamdır. İşgücünün önemli bir bölümünün, formel sektörün dışında çalıştığı, tamamen işsiz sayılmasa da çok düşük gelir ve verimliliğe sahip marjinal faaliyetlerde bulunduğu bilinmektedir (Lordoğlu,Özkaplan;Törüner,1999:29). Ülkemizde görünen bu marjinal çalışma alanların önemli bir kısmını sokak satıcılığı, pazarcılık gibi sosyal güvencesi olmayan ve düzenli gelir getirisi bulunmayan faaliyetler oluşturmaktadır.

Tablo 1.11’de görüldüğü gibi, eksik istihdam oranları incelenen dönemde en yüksek 1999 yılında yüzde 9,1 ile en düşük 2007 yılında yüzde 3,2 olmuştur. Eksik istihdam oranının 1999 yılından itibaren düşme eğiliminde olması göze çarpmaktadır. Buna karşın Türkiye’de eksik istihdam oranlarının gelişmiş ülkelere göre yüksek olmasının temel nedeni, işsizliğin maliyetinin yeterince tazmin edilmemesi ile insanların özellikle uzun süreli işsizliğe direnememeleridir (Biçerli,2005:159). İşsizlikten olurlu olan en kısa sürede kurtulmak isteyen bireyler verimsiz bir şekilde istihdam edilmektedir.

Tablo: 1.11 Yıllar İtibariyle Eksik İstihdam Oranları

Yıllar	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Eksik İstihdam (000)	1.309	1.513	1.748	1.568	1.856	1.568	1.539	1.398	1.449
Eksik İstihdam Oranı %	6,5	7,2	8,2	7,7	8,5	7,0	6,8	6,2	6,2
Yıllar	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Eksik İstihdam (000)	2.164	1.591	1.404	1.297	1.143	995	817	890	752
Eksik İstihdam Oranı %	9,1	6,9	6,0	5,4	4,8	4,1	3,3	3,6	3,2

Kaynak:TÜİK;İşgücü İstatistikleri Veri Tabanı,HİA’dan yararlanılarak tarafımızdan hazırlanmıştır.

Türkiye’de eksik istihdam rakamları incelendiğinde eksik istihdam edilenlerin büyük çoğunluğunu gelir azlığı nedeniyle iş arayanların oluşturduğu, onu ekonomik nedenlerle 40 saatten az çalışanların izlediği görülmektedir (Biçerli,2005:159). Ortalama gelirin düşük olduğu ülkemizde, gelirin yeterli olduğunu söyleyen insan sayısının çok az olacağı düşünülürse bu kategorideki istihdamı eksik istihdam olarak düşünmek doğru olmaz. Daha fazla çalışmak istediği halde ekonomik nedenlerle 40 saatten az çalışanlar gerçek anlamda eksik istihdam olarak nitelendirilir.

Eğitim düzeyine göre eksik istihdam oranları incelendiğinde, bu tür istihdamın eğitim düzeyi düşük kişilerde daha yaygın olduğu görülmektedir. TÜİK 2006 yılı verilerine göre, lise altı eğitim kurumlarını bitirenler arasında eksik istihdam oranı yüzde 4.1 olarak gerçekleşmişken yükseköğretim mezunlarında bu oran yüzde 2,1’dir. Yükseköğretim mezunları arasında görülen eksik istihdam, bireylerin vasıflarına uygun olmayan ya da eğitimleri ile ilgili olmayan mesleklerde çalışmalarını gibi nedenlere bağlıdır.

II. İŞSİZLİK VE TÜRKİYE'DE İŞSİZLİĞİN YAPISI

Üretim faktörleri içerisinde işgücü faktörünün tam kullanılmama durumunu ifade eden işsizlikle birlikte yaşam standardının kötüleşmesi gibi yaşanmaya başlayacak ekonomik güçlükler, kişisel düzeyde başlamakla birlikte toplum genelinde yaygınlaşarak bir gelecek kaygısı oluşturur.

Cari ücret düzeyinde ve var olan çalışma koşullarında çalışmak istemeyenlerin meydana getirdiği işsizliğe iradi işsizlik denir (Pekin,1986:102). Klasik iktisatçılar böyle bir işsizlik türünün var olabileceğini kabul etmişlerdir. Bu tür işsizlere ekonomide verecek iş olmasına karşın onlar daha yüksek ücret ve daha iyi çalışma koşulları istediklerinden kendi istek ve iradeleri ile işsiz kalmaktadırlar. Kendi iradeleri ile çalışmak istememenin çeşitli nedenleri olabilir. Örneğin, yaradılıştan gelen özellikleri ile tembel bir yapıya sahip olan kişiler, basit bir yaşam düzeyi ile yetinip gelecek ile ilgili kaygı taşımayan bireyler iradi (istemli) işsizliği oluşturur. Ayrıca haftanın belli günleri çalışıp diğer günlerde kazandığıyla yetinip, dinlenmeyi tercih eden bireyler de toplumlarda vardır. Teknolojik gelişmeler, nüfustaki değişim, zevk ve tercihlerin değişmesi gibi nedenler ile işgücü arzı ve işgücü talebi arasında oluşacak uyumsuzluklardan ötürü belirli bir işsizlik oranı kaçınılmazdır. Bu işsizlik oranı iktisatta doğal işsizlik oranı olarak isimlendirilir. Ancak böyle bir işsizlik, istihdam kapasitesinin yüzde 2-3'ünü geçmez.

Cari ücret düzeyinde çalışmaya razı olduğu halde iş bulamayan insana gayri iradi (iradi olmayan) işsiz denir (Aren,1992:6). Keynes'e göre gayri iradi işsizlik talep yetersizliğinden ileri gelir. Eğer bir ulusal ekonomide üretilen mal ve hizmetlerin tamamının satılması olurlu olmuyorsa, bu durum o piyasadaki toplam talebin üretim faktörlerinin tamamının istihdamına yetmediğini ortaya koymaktadır. Bu durumda bazı üretim faktörleri kullanılamayacak ve işsizlik ortaya çıkacaktır.

Gelişmiş ülkelerde görülen işsizliğin ana nedeni, talebin var olan işgücü arzının tamamını çalışır durumda tutacak kadar olmamasıdır. Ekonomik organizasyon bu talebi yaratamamaktadır. Gelişmekte olan ülkelerde ise işsizlik, toplam talep yetersizliğine ek olarak ekonominin yapısına da bağlıdır. Gelişmekte olan ülkelerde işsizlik sorunu daha çok tarım ağırlıklı ekonomiden sanayi ve hizmet ağırlıklı ekonomiye geçişin yarattığı değişimlerin bir ürünü olarak karşımıza çıkar. Nüfus artışı ve tarımdan işgücü göçü,

tarım dışında yüksek miktarda istihdam yaratılmasını gerektirir. Yapılan gözlemler ve araştırmalar Türkiye’de işsizlik sorununun gerek geçiş ekonomisinin sorunlarından gerekse işgücü piyasasının katılıklarından kaynaklandığını göstermektedir (TÜSİAD,2004:16).

A. İşsizlik

İktisadi ve sosyal açıdan farklı etki ve sonuçlara sahip farklı işsizlik türleri tanımlanabilir. Klasik ekonomistler ekonominin sürekli ve otomatik bir tam istihdam dengesinde bulunduğunu ileri sürerek işsizliğin yalnız istemli ve geçici olabileceği üzerinde durmuşlardır. Keynes ise ekonominin eksik istihdam düzeyinde dengeye gelebileceğini ve istemsiz bir işsizliğin var olabileceği üzerinde durmuştur. Ekonomi kuramında yer alan işsizlik türlerinin tamamına yakını Türkiye’de görülmekle birlikte özellikle yapısal dönüşüm yaşanırken tarım sektöründe görülen işsizlik türleri önem taşımaktadır. Tarım sektöründe gizli işsizlik ve tarımsal üretimin yapısından kaynaklanan mevsimlik işsizlik söz konusudur. Başta kamu kurumları olmak üzere diğer sektörlerde de görülmekle beraber, ağırlığını tarım sektöründe hissettiren gizli işsizlik türünde, gereğinden fazla kullanılan işgücü, görünürde işsiz olmamasına karşın verimliliklerinin çok düşük olmasına dayanan gizli işsizdirler. Var olan üretim koşullarında, üretim sürecinde kullanılan işgücünün, toplam üretime katkısı yok denecek kadar az ya da sıfır ise gizli işsizlik söz konusudur. Bazı üretim kollarında istihdam edilen işgücü sayısı o kadar fazladır ki, işi aksatan işçilerin varlığından söz edilir. Bu durumdaki işçilerin marjinal verimlilikleri negatif olabilmektedir.

Ekonomide, yılın sadece belli aylarında işgücü talep eden sektörler vardır. Özellikle tarım ve inşaat sektörleri yaz aylarında canlanma gösterir. Nitelikleri gereği bu sektörlerde çalışabilecek olan kimseler, söz konusu aylar dışında işsizdirler ve bu kimselerin oluşturduğu işsizlik mevsimlik işsizlik olarak isimlendirilir. Sanayileşmiş ülkelerde mevsimlik işsizlik, ürün arzının yapılamamasından çok, ürün talebindeki mevsimlik değişmelerden dolayı ortaya çıkmaktadır.

B. Türkiye’de İşsizliğin Yapısı

Türkiye’deki işsizliğin yapısını incelemek için TÜİK tarafından yapılan Hanehalkı İşgücü Anketlerinden (HİA) yararlanılmaktadır. Bu anketlerin oluşum çerçevesinde yapılan “işsiz” tanımı şu şekildedir: Referans dönemi içinde istihdam halinde olmayan (kar karşılığı, yevmiyeli, ücretli yada ücretsiz olarak hiç bir işte çalışmamış ve böyle bir iş ile bağlantısı da olmayan) kişilerden iş aramak için son üç ay içinde iş arama kanallarından en az birini kullanmış ve 15 gün içinde işbaşı yapabilecek durumda olan kurumsal olmayan çalışma çağındaki fertler işsiz nüfusa dahildirler. Ayrıca; iş bulmuş ya da kendi işini kurmuş ancak, işe başlamak ya da işbaşı yapmak için çeşitli eksikliklerini tamamlamak amacıyla bekleyenlerden 15 gün içinde, işbaşı yapabilecek kişiler de işsiz nüfus kapsamına dahildirler. Buna göre işsiz tanımının üç kriteri vardır: işi yok, işe başlamaya hazır ve iş arıyor. İşsizlik oranı ise işsiz nüfusun işgücü içindeki oranı olarak belirlenmektedir.

İşgücüne dahil olmayan nüfus ise işsiz veya istihdamda olmayan kurumsal olmayan çalışma çağındaki nüfustur. Bu grup da TÜİK tarafından verilen tanımlamalara göre kendi arasında gruplara ayrılır. Buna göre işgücüne dahil olmayan nüfus, iş aramayıp çalışmaya hazır olanlar, mevsimlik çalışanlar, ev işleriyle meşgul olanlar, öğrenciler, emekliler, çalışamaz halde olanlar, ailevi ve kişisel nedenler ve bunun dışındaki diğer nedenler ile iş aramayan ve iş başı yapmaya hazır olmayan kişilerdir. HİA verilerine göre, 2007 yılında Türkiye’de işgücüne dahil olmayan nüfus 25 milyon 962 bin kişidir. İşgücüne dahil olmama nedenleri arasında en fazla yoğunluğa sahip olan grup ev işleriyle meşgul olanlardır. 11 milyon 801 bin kişi bu nedenle işgücüne dahil değildir ve bu grup kadınlardan oluşmaktadır. 3 milyon 493 bin kişi öğrenci olması, 3 milyon 99 bin kişi emekli olması nedeniyle, 3milyon 9 bin kişi ise çalışamaz durumda olduğu için işgücüne dahil olmamıştır.

İş aramayıp çalışmaya hazır olanlar içerisinde de bir grup kişi iş bulma ümidi olmayanlardır. İş bulma ümidi olmayanlar, bölgede iş bulunmadığına veya bölgede kendisine uygun iş olmadığına inandığı için iş aramayıp, ancak işbaşı yapmaya hazır olduğunu belirten kişilerdir. Mevsimlik çalışma, ev kadını olma, öğrencilik, irad sahibi olma, emeklilik ve çalışamaz halde olma gibi nedenlerle iş aramayıp ancak işbaşı

yapmaya hazır olduğunu belirten kişiler de iş aramayıp çalışmaya hazır olan grup içerisinde.

İşsizliğin yapısına geçmeden önce Tablo 1.12’de 1990-2007 yılları arasında toplam işsiz sayısı, toplam işsizlik oranı yanında tarımdışı işsizlik oranı ve genç işsizlik oranları incelenecektir. Çünkü tarımdışı işsizlik oranları ile genç işsizlik oranları, genel işsizlik oranlarına göre daha yüksek düzeydedir.

Tarımdışı işsizler tarım, ormancılık, hayvancılık, balıkçılık ve avcılık meslek grubundakiler dışında iş arayanlardır. Tarımdışı işsizlik oranı, tarımdışı işsizlerin, tarımdışı işgücüne oranının 100 ile çarpımı sonucu elde edilir. Genç işsizler ise TÜİK verilerine göre işsizlerin en büyük grubunu oluşturur ve 15-24 yaş arası gençlerden meydana gelmektedir.

1990 yılında Türkiye genelinde yüzde 8,0 olan işsizlik oranı 1993 yılında 8,9’a yükseldikten sonra, 1994 yılından sonra dalgalanmalar göstermiştir. 2000 yılında ise bir önceki yıla göre 1.2 puanlık bir düşüşle yüzde 6,5’e gerilemiştir. 2000 yılında büyüme yüzde 6’nın üzerine çıkmış daha da önemlisi ekonominin geleceğine güven çok büyük ölçüde artmış bunun sonucunda da işgücü talebine önemli bir artış yaşanmıştır (TÜSİAD,2002:181). 2001 yılında yaşanan kriz ile birlikte ekonomi büyük bir daralma sürecine girmiş ve işsizlik oranı yüzde 8,4’e yükselmiştir. Krizin etkileri gecikmeli olarak kendini hissettirmiş ve ilerleyen yıllarda işsizlik oranları yüzde 10’lar düzeyinde seyretmiştir.

2007’de istihdamda tarım, yüzde 26,4 pay almıştır. Buna göre istihdamın yüzde 74,5’i tarım dışı sektörde, yani sanayi, inşaat, hizmetler sektörlerindedir. 2007 yılında toplam işsizlik oranı yüzde 9,9’dur. Ancak, tarımı dışarıda bırakıp tarım dışı işsizlik söz konusu olduğunda bu oranın yüzde 12,6’ya çıktığını görüyoruz. Toplam işsizlik oranı ile tarımdışı işsizlik oranı arasında yıllar itibariyle 3 ile 4 puana yakın bir fark hep vardır. Buradan da anlaşılacağı üzere, işsizlerin büyük çoğunluğu tarım dışı kesimde, ağırlıklı olarak kentlerdedir. Kendi hesabına ve ücretsiz aile işçiliğinin yaygın olduğu tarım kesiminde, aile üyeleri birkaç saat de olsa aile işletmesinin çalışmasına katkıda bulunmaktadır. Böylece kişi istihdamda sayılmaktadır ve tarım sektöründe işsizlik oranları düşük çıkmaktadır.

Yıllar itibariyle genç işsizlik oranları incelendiğinde, 1990 yılında 15-24 yaş grubunun işsizlik oranının, genel işsizlik oranının iki katı olduğunu görüyoruz. 2007 yılına gelindiğinde ise genel işsizlik oranı yüzde 9,9 ile, yüzde 19,6 olan genç işsizlik oranının yine yarısına yakındır. Geçen yıllar içerisinde genç işsizlerin sayısında azalma görülmemiştir. Yaş itibariyle genç işsizler, eğitimlerini yeni tamamlamış ya da askerden yeni gelmiş ve ilk kez piyasaya giriş yapan kişilerdir. Bu gruptakilerin iş arama nedenine bakılırsa TÜİK istatistik verilerine göre, ilk kez iş arayanlar bu gruptaki toplam işsizlerin yüzde 39,6'sını oluşturmaktadır. Genç işsizlerin eğitim durumuna göre en yüksek işsizlik oranına sahip grubu TÜİK verilerine göre yüzde 39'luk pay ile lise ve dengi meslek okulu mezunlarıdır. Bu veriler ışığında, genç işsizlik oranlarının ortalamadan yüksek olmasını, ilk kez iş arayan bu grubun işgücü piyasasına girerek vasıflarına uygun iş bulmalarının zaman almasına, başlangıçta seçici davranmalarına ve mesleki formasyonlarının eksikliğine bağlayabiliriz. Sonuçta Türkiye'nin genç nüfus yönünden var olan önemli potansiyelini fırsata dönüştürmekte zorlandığını ve genç işsizliğin yaygınlığının birçok sosyal sorunu da beraberinde getirdiğini söyleyebiliriz.

Tablo : 1.12 Yıllar İtibariyle İşsizlik

Yıllar	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
İşsiz (000)	1.611	1.722	1.805	1.814	1.871	1.700	1.502	1.551	1.606
İşsizlik Oranı %	8,0	8,2	8,5	8,9	8,5	7,6	6,6	6,8	6,9
Tarım Dışı İşsizlik Oranı * %	12,4	14,7	14,0	14,3	13,2	11,0	10,6	11,0	11,0
Genç İşsizlik Oranı %	16,0	15,3	16,3	17,7	16,0	15,5	13,5	14,3	14,2
Yıllar	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
İşsiz (000)	1.829	1.497	1.967	2.464	2.493	2.498	2.519	2.447	2.333
İşsizlik Oranı %	7,7	6,5	8,4	10,3	10,5	10,3	10,3	9,9	9,9
Tarım Dışı İşsizlik Oranı* %	10,8	9,3	12,4	14,5	13,8	14,3	13,6	12,6	12,6
Genç İşsizlik Oranı %	15,0	13,1	16,2	19,2	20,5	19,7	19,3	18,7	19,6

Kaynak: TÜİK;İşgücü İstatistikleri Veri Tabanı,HİA'dan yararlanılarak tarafımızdan hazırlanmıştır.

*1990-1999 yılı arasında verilmiş olan tarımdışı işsizlik oranları ilgili yılların Ekim ayı dönemlerine ait sonuçlardır.

Bir bütün olarak işsizliğin incelenmesinin yanında işsizlerin ağırlıklı olarak kimlerden oluştuğu da önemlidir. İşsiz kitlesi kent/kır, cinsiyet, eğitim ve iş arama süresi ve nedenine göre incelenecektir.

1. Kent / Kır ve Cinsiyet Ayrımında İşsizlik

Kentte ölçülen işsizlik oranı, Türkiye genelinde kırdaki ölçülen işsizlik oranından daha yüksektir. Tablo 1.13’de incelenen dönemde kentsel yerlerde işsizlik oranı en az yüzde 8,8 ile en fazla yüzde 14,2 arasında değişmektedir. Kırsal yerlerde ise yüzde 3,3 ile 6,9 arasında dalgalanmaktadır. Genel işsizlik oranının yüzde 6,6 ile 10,6 arasında değiştiği görüldüğüne göre, kırsal yerlerdeki işsizlik oranının Türkiye genelinden de daha düşük olduğu açıktır. Ancak kırsal işsizlik oranlarında 2000 yılından itibaren önemli ölçüde artış gözlenmektedir. Bu durum tarım sektörünün büyüme hızının ekonominin genel büyüme hızından düşük olması ile ilgilidir. Türkiye’nin Uzun Vadeli Stratejisinde 2023 yılında tarım sektörünün istihdam içerisindeki payının yüzde 10’a düşürülmesi hedefinin konduğu ve tarım sektöründe rekabet koşullarının tesis edilmeye çalışıldığı göz önüne alınır ise tarımdan kopacak niteliksiz işgücünün kente göç sonucu sanayi ve hizmetler sektöründe istihdam edilememesi zaten yüksek olan işsizlik oranını çok önemli ölçüde artıracaktır. Bu durum gelecekte işgücü piyasasını şekillendirecek en önemli unsurların başında geldiğinden tarım sektöründen çıkması beklenen işgücüne yönelik acil bir planlamanın yapılmasını zorunlu kılmaktadır (IX.KP.ÖİK:662,43).

Türkiye genelinde kadın işsizlik oranları ile erkek işsizlik oranları birbirine yakındır. Her iki cinsiyet içinde kırsal işsizlik oranları kentsel yerlere göre daha düşüktür. Kadınlarda bu farklılık erkeklere göre daha belirgindir. 1990-2007 yılları arasında, kadınların kırsal yerlerdeki işsizlik oranları yüzde 1,9 ile yüzde 4,3 arasında değişmesine karşılık, kentte en düşük yüzde 13, en yüksek yüzde 22,8 olarak gerçekleşmiştir. Erkeklerin kırsal yerlerdeki işsizlik oranları yüzde 4 ile yüzde 7,9 arasında, kentte ise yüzde 7,8 ile yüzde 13 arasında değişmektedir.

Kırsal kesimde erkek işsizlik oranları her dönemde kadın işsizlik oranlarından daha yüksektir. Örneğin 2007 yılında kırdaki erkek işsizlik oranı yüzde 8,2 iken kadın işsizlik oranı 4,1’dir. Kırsal alanlarda kadınların işsizlik oranlarının düşüklüğü onların çoğunlukla ücretsiz aile işçisi olarak istihdam edilmeleri ile ilgilidir.

Tablo : 1.13 Yıllar İtibariyle Kent/Kır ve Kadın/Erkek İşsizlik Oranları (%)

Yıllar	Toplam			Erkek			Kadın		
	Türkiye	Kent	Kır	Türkiye	Kent	Kır	Türkiye	Kent	Kır
1990	8,0	12,0	4,9	7,8	9,5	6,0	8,5	23,4	3,4
1991	8,2	12,7	4,7	8,7	10,6	6,5	7,1	22,6	2,1
1992	8,5	12,6	5,0	8,8	10,7	6,6	7,7	20,9	2,4
1993	8,9	12,6	5,5	8,8	10,5	6,9	9,3	22,8	2,8
1994	8,5	12,4	5,0	8,8	10,5	6,6	8,0	20,4	2,4
1995	7,6	10,8	4,8	7,8	9,0	6,3	7,3	18,3	2,4
1996	6,6	9,9	3,7	6,9	8,7	4,7	5,9	15,4	1,9
1997	6,8	10,0	3,8	6,5	8,2	4,4	7,7	17,5	2,7
1998	6,9	10,5	3,3	6,9	9,1	4,0	6,8	16,5	1,9
1999	7,7	11,4	3,8	7,7	9,9	4,8	7,6	17,4	2,3
2000	6,5	8,8	3,9	6,6	7,8	4,9	6,3	13,0	2,0
2001	8,4	11,6	4,7	8,7	10,3	6,5	7,5	16,6	1,7
2002	10,3	14,2	5,7	10,7	13,0	7,3	9,4	18,7	3,0
2003	10,5	13,8	6,5	10,7	12,6	7,9	10,1	18,3	4,2
2004	10,3	13,6	5,9	10,5	12,5	7,3	9,7	17,9	3,2
2005	10,3	12,7	6,8	10,3	11,6	8,1	10,3	17,0	4,1
2006	9,9	12,1	6,5	9,7	10,9	7,6	10,3	16,4	4,3
2007	9,9	11,9	6,9	9,8	10,7	8,2	10,3	16,0	4,1

Kaynak: TÜİK;İşgücü İstatistikleri Veri Tabanı,HİA'dan yararlanılarak tarafımızdan hazırlanmıştır.

Kentsel yerleşim yerlerinde kadınların işsiz kalma olasılığı, erkeklerin çok üzerindedir. Bu farklılık İKO açısından da kendini göstermektedir. Tarımdışı faaliyetlerin yoğunlukta olduğu kentlerde, çalışma çağındaki kadınları beşte biri işgücüne ancak katılırken, bu katılanları da işgücü piyasasında erkeklerden daha zorlu bir süreç beklemektedir (TÜSİAD,2002:201). Kadınlar aynı zamanda, işgücü piyasasıyla esnek ilişki kuran, emeği, aile bütçesine katkı anlayışıyla ikincilleştiren işgücüdür ve bu nedenle belirli süreli çalışmalar, geçici çalışmalar, evde çalışmalar, kadına uygun iş olarak tanımlanmakta ve yaygınlaştırılmak istenmektedir (Sönmez,2006). Bu yöndeki çabalar özellikle aile içi sorumlulukları nedeniyle emek piyasalarına katılmayan kadınlara bu konuda önemli bir olanak sağlamış, son

dönemlerde gelişmiş ülkelerdeki kadın işgücüne katılımı buna bağlı olarak da artış trendini devam ettirmiştir (Özer,Biçerli,2003:59).

2. Eğitim Durumuna Göre İşsizlik

İşsizlerin eğitim durumuna göre dağılımı incelendiğinde, lise ve dengi meslek okullarından mezun olanların işsizlik oranı diğer işsizler arasında en yüksek orana sahiptir. İkinci yüksek oranlı grup ise yükseköğretim mezunlarıdır. İşsizler arasında lise ve yükseköğretim mezunlarının çoğunlukta bulunması üzerinde durulması gereken bir konudur. Gerçekçi bir işgücü planlamasının yapılmaması, üniversitelerin iş dünyası ile olan ilişkisinin zayıf olması gibi faktörlerin bu sonuç üzerinde etkili olduğu düşünülebilir (Kutal,1992:61).

Okur-yazar olmayanlar ile lise altı eğitim düzeyinde işsizlik oranlarının daha düşük olmasının nedeni ise bu kimselerin vasıfsız olmaları nedeniyle daha düşük ücretli işleri kabul ederek daha kolay iş bulmalarındandır. Ancak lise altı eğitim düzeyinde olanların işsizlik oranı 2000 yılından günümüze 4.6 puan gibi yüksek bir artış oranı göstermektedir.

Tablo : 1.14 Eğitim Durumuna Göre İşsizlik Oranları (%)

Yıllar	Okur-Yazar Olmayanlar	Lise Altı Eğitimliler	Lise ve Dengi Meslek Okulu	Yükseköğretim
2000	3,4	5,7	10,6	7,0
2001	3,1	7,8	13,3	7,8
2002	4,6	9,6	14,7	11,1
2003	7,0	10,2	12,8	11,1
2004	3,7	9,1	15,1	12,4
2005	4,5	9,6	13,6	10,2
2006	4,4	9,3	12,8	9,5
2007	5,0	9,3	12,8	9,6

Kaynak: TÜİK,HİA'dan yararlanılarak tarafımızdan hazırlanmıştır.

2007 yılı için eğitim durumuna göre cinsiyet ayrımını da eklersek TÜİK'in sunduğu verilere göre, lise ve dengi meslek okulu mezunları arasında kadınlarda işsizlik

oranı yüzde 21,4, erkeklerde aynı oran 10,3'dür. Yükseköğretim mezunları arasında da kadın işsizlik oranı erkek işsizlik oranına göre daha fazladır. Yükseköğretim mezunu kadınlarda işsizlik oranı yüzde 13,9, erkeklerde yüzde 7,3 oranındadır

İstihdam ve eğitim arasındaki bağın yeterince kurulamaması ve mesleki eğitimin işgücü piyasasının ihtiyaçları doğrultusunda verilememesi, insan gücü niteliği ile işgücü piyasasının talebi arasında dengesizliklere yol açmaktadır. Bu durum, hem işsizliğe, hem de iş pozisyonlarının boşa kalmasına neden olmaktadır. Genel olarak ele alındığında, insan gücü kaynaklarının geliştirilmesine yönelik bir eğitim planlaması ile mesleki eğitimin işgücü piyasasının talepleri doğrultusunda biçimlendirilmesi, Türkiye'nin en önemli sorunlarından biri olan işsizliği gidermeye yönelik çözüm yolu olmaktadır.

3. İş arama Süresi ve İşsizlik Nedenine Göre İşsizlik

İşsizlik türleri içinde bireye ve topluma en fazla zararı olan uzun süreli işsizliktir. TÜİK HİA'nde kullanılan tanımlamaya göre uzun dönemli işsiz kavramı, işsizler içinde, bir yıl ve daha uzun süredir işsiz olanlara değil, işsiz olanlardan bir yıl ve daha uzun süredir iş arayanlara işaret etmektedir. Tablo 1.15'de uzun dönemli işsizlerin sayısı ve toplam işsizler içerisindeki payı verilmektedir.

Tabloya göre uzun dönemli işsizlerin payı, 2004 yılında ani bir artış göstermiştir. Toplam işsiz sayısında 2003 yılından 2004 yılına kadar toplam işsiz sayısında görülen artış çok fazla olmamakla birlikte, iş arama süresi 1-2 ay ve 3-5 ay olanların sayısında önemsenecek derecede bir azalış söz konusu olmuştur. İş arama süresi sonraki yıllarda da bir yıldan diğerine devreden işsizler nedeniyle uzamış ve bir daha 2000 yılında olduğu gibi yüzde 20 civarına düşmemiştir.

Tablo : 1.15 İş Arama Süresine Göre İşsizlik

Yıllar	1 yıl ve daha fazla 2 yıldan az (Bin)	2 yıl ve daha fazla 3 yıldan az (Bin)	3 yıl ve daha fazla (Bin)	Uzun dönemli İşsizlerin Payı (%)
2000	190	72	44	20,4
2001	264	90	54	20,7
2002	428	176	94	28,3
2003	323	156	104	23,3
2004	472	269	220	38,4
2005	453	275	259	39,2
2006	404	216	193	35,4
2007	392	169	138	30,0

Kaynak: TÜİK,HİA'dan yararlanılarak tarafımızdan hazırlanmıştır.

Uzun dönemli işsizlerin payı kadın ve erkekler için ayrı ayrı hesaplandığında ise, 2007 yılında kadınlarda bu pay yüzde 40, erkeklerde yüzde 26,5'dir. Kadınların işsiz kalma payının erkeklerden fazla olmasına paralel olarak, kadınların uzun dönem işsiz kalma olasılığı da erkeklerin çok üzerindedir.

İş arama nedenlerine göre işsizler genel anlamda işini kaybettikleri için iş arayanlar ve ilk kez iş arayanlar olarak sınıflandırılacaktır. TÜİK istatistik verilerindeki tanımlamalardan yola çıkarak işini kaybeden grup içerisinde; geçici bir işte çalışıp işi bitenler, işten çıkarılanlar, işyerini kapatanlar / iflas edenler, işinden kendi isteği ile ayrılanlar, emekli olanlar ve diğer nedenlerle işinden ayrılanlar vardır. İlk kez iş arayan grup içerisinde; okuldan yeni mezun olanlar, askerden yeni gelenler, ev işleri ile meşgul olanlar, daha önce ücretsiz aile işçisi olarak çalışanlar, daha önce öğrenimine devam edenler ve diğer nedeler ile ilk kez iş arayanlar vardır. Bu başlıklar altındaki işsiz toplamları ilgili yılın toplam işsiz sayısına oranlanmıştır.

Tablo : 1.16 İşsizlik Nedenine Göre İşsizlik Oranları (%)

Yıllar	İşini Kaybedenler	İlk Kez İş Arayanlar
2000	68,8	31,2
2001	75,7	24,3
2002	79,2	20,8
2003	80,8	19,2
2004	74,0	25,9
2005	77,0	23,0
2006	79,0	21,0

Kaynak: TÜİK,İşgücü İstatistikleri Veri Tabanından yararlanılarak tarafımızdan hazırlanmıştır.

Yıllar itibariyle işgücü piyasasına yeni girenler, daha önce çalışıp işsiz kalanlardan daha düşük oranlardadır. İşini kaybedenler arasında işsiz sayılarına bakıldığında en büyük pay incelenen dönem boyunca geçici bir işte çalışıp işi bitenler oluşturmaktadır. İkinci en büyük payı 2000 yılında kendi isteğiyle işten ayrılanlar alırken 2001 yılı itibariyle işten çıkarıldıkları için işini kaybedenlerin oranında önceki yıla göre yaklaşık 2.5 kat artış yaşanmış ve ikinci en büyük pay işten çıkarılanların olmuştur. Buna paralel olarak Tablo 1.16'da işini kaybedenler arasında 2000 yılı ile 2003 yılı arasında 12 puanlık bir artış gözleendiğini, bu durumun 2000 yılında yaşanan ekonomik kriz ve durgunluğa bağlı olarak kapanan iş yeri sayısının artışından ileri geldiğini söyleyebiliriz.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE EKONOMİSİNDE SEKTÖRLERİN GELİŞİMİ VE YAPISAL DÖNÜŞÜM

Genel bir tanımlamayla Gayri Safi Yurtiçi Hasıla'yı oluşturan üretim kesimleri şunlardır: Ormancılık, avcılık, balıkçılık ve topraktan ürün elde etmeye dayalı tarım sektörü, sermaye ve teknolojiyi insan gücüyle bir araya getiren, büyük miktarlarda, standart ürünler üreten sanayi sektörü ve somut mallar üretmeyen ancak ekonomik değeri olan faaliyetlerle gelir elde eden sağlık, eğitim, turizm gibi alanları kapsayan hizmet sektörüdür. Colin Clark, çeşitli ülkelerde yaptığı araştırmalara dayanarak bir ekonomideki üç kesimi şöyle açıklamaktadır: Birinci kesim, bütün tarımsal faaliyetlerden (ormancılık, balıkçılık dahil) ibarettir. Başlangıçta çok önemli olan birinci kesim, ikinci ve üçüncü kesimlerin genişlemesi ile ağırlığını kaybetmekte ve yerini diğer kesimlere bırakmaktadır. İkinci kesim imalat, elektrik, inşaat gibi faaliyetlerle ilgilidir. Sanayi, hammaddelerin devamlı olarak taşınabilir ve tüketilebilir mallar lehine değişimdir. Üçüncü kesim ise ticareti, banka hizmetlerini, sigorta, ulaştırma gibi hizmetleri kapsar. Üç sektör kuramı olarak da bilinen bu olguya göre toplum geliştikçe tarımın aktif nüfusu, sanayi aktif nüfusuna, sanayi aktif nüfusu da hizmetler kesiminde çalışanlara oranla azalmaktadır (Özgüven,1977:14-15).

Ülkelerin gelişmişlik düzeylerinin karşılaştırılması yapılırken bu sektörlerin istihdam ettikleri işgücü miktarına ve ülkenin ulusal hasılasına yaptıkları katkıların düzeyine bakılır. Günümüzde dünyada, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki en kolaylıkla görülen farklardan birisi, sanayi sektöründe çalışan insanların sayısı arasındaki farktır. Tarımsal alanda çalışan işgücünün gitgide bir azınlık olacak şekilde çalışma sahalarını değiştirmeleri, iktisadi kalkınma ile yürüyen bir süreçtir. Ancak günümüze kadar kalkınma sürecinde tarıma ya da sanayiye öncelik verme konusunda farklılaşan fikirler vardır. Kalkınmaya tarım sektörüne mi yoksa sanayi sektörüne mi öncelik verilerek başlanacağı tartışmanın ana konusudur. Kalkınmada tarım sektörüne öncelik verilmesini savunan ekonomistlere göre, hakim sektörün tarım olduğu gelişmekte olan ülkelerde, öncelikle bu sektörün gelişmesi için çaba harcanması, buradan elde edilen kaynakların sanayileşme için kullanılması gerekmektedir. Böylece tarım toplumu yapısından sanayi toplumu yapısına geçilir. Fransa, Rusya, İngiltere ve

Japonya gibi ülkeler sanayileşmelerinin finansmanını büyük ölçüde tarım kesiminden aktarılan kaynaklarla sağlamışlardır (Tuna,1999:42). Kalkınmada sanayi sektörüne öncelik verilmesini savunan ekonomistlere göre ise gelişmekte olan ülkelerde zaten geri kalmış olan tarım yerine sanayi sektörü geliştirilmelidir.

Günümüzde ekonomik gelişme, ekonominin tüm sektörlerini kapsayan dinamik bir yapısal değişim olarak ortaya çıkmaktadır. Sektörler arasında var olan karşılıklı ilişkiler göz önüne alınırsa dengeli bir ekonomik kalkınma için her iki sektör de önemsenmelidir. Çünkü tarım ve sanayi sektörleri birbirlerini karşılıklı olarak besleyen iki pazar durumundadır (Dinler,1996:53).

Türkiye ekonomisinde sektörlerin gelişimi incelenirken üç sektör kuramının geçerliliği görülmekle birlikte gelişmiş ülkelerdeki işleyişle farklı yönleri bulunmaktadır. Yapısal dönüşümün incelenmesi için ekonominin bugünkü yapısı ve sorunları, tarihsel gelişme süreci içerisinde ele alınacaktır.

I. TARİHSEL SÜREÇTE SEKTÖRLERİN GELİŞİMİNE KISA BİR BAKIŞ

Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı İmparatorluğu'ndan devraldığı sosyo-ekonomik yapı üzerine oluşmuştur. Cumhuriyet döneminin ilk yıllarındaki ekonomik gelişme, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinin izlerini taşımaktadır. Bu nedenle kısaca Cumhuriyet öncesi dönemden söz edilecektir. Planlı yılların başlamasıyla plan dahilinde incelemeler sürdürülecektir.

A. 1923-1961 Dönemindeki Gelişmeler

Osmanlı İmparatorluğu son dönemlerini gerileme süreci içinde yaşamıştır. Aynı dönem Batı Avrupa Ülkelerinin sanayi devrimlerini gerçekleştirdikleri dönemdir. Osmanlı İmparatorluğu'nda ekonomik düzen, büyük ölçüde toprağa ve tarımsal üretime dayanmaktadır. Hatta askeri yapı ve devlet yönetimi tarımsal yapıya göre şekillendirilmiştir. Tarımsal üretimin toplam üretim içindeki payı büyüktür ve tarımdan geçimin sağlayan insan sayısı çok fazladır. Tarım kesimi İmparatorluğun son yıllarında ulusal gelirin yaklaşık yüzde 55'ini sağlamakta ve nüfusun yüzde 80'ini barındırmaktadır (Şahin,2007:9). Tarım, büyük ölçüde öz tüketim için ve küçük yerel

pazarlar için üretim yapmaktadır. Tarım kesimi, toprak mülkiyetinin nitelik değiştirmesi ve sınıai bitkilerin üretiminin yaygınlaşmasıyla giderek pazar için üretim süreçlerine girmiştir. Tüm bu gelişmelere ve tarıma öncelik verme yönündeki çabalara karşın, diğer gelişme sürecindeki ülkelerle karşılaştırıldığında Osmanlı tarımı gelişmemiştir. Tarımsal üretim, sanayi gelişmediği için sanayiye hammadde ve kaynak sağlayamamaktadır. Buna karşılık tarımsal üretimin, ulaştırma ve ticaret alanındaki gelişmelere bağlı olarak geliştiği söylenebilir (Kepenek,1987:14).

Bu dönemde sanayi sektörü, tarım sektörüne göre ikinci plandadır. Osmanlı İmparatorluğu 18. ve 19. yüzyıllarda ortaya çıkan sanayi devrimlerini uygulayamamıştır. Bu nedenle temel bir sanayinin kurulması gerçekteşmemiştir. Bu dönemde madencilik, azınlık ve yabancı sermayenin girişimleri sonucu önemli gelişmeler göstermiştir. Osmanlı sanayi genel olarak tüketim malları üretimine yönelmiştir ve küçük ölçeklidir. Dayanıklı tüketim malı, ara ve yatırım malları alanında gelişmemiş, var olan sınıai üretimi de madencilik ve tarımsal üretimle bir bütünlük oluşturacak düzeye ulaşamamıştır. Oysa sanayileşmeye, ekonomiyi bütünleştirmek ve kendi kendine daha yeterli hale gelmek için de ihtiyaç duyulmaktadır. Kullanılan makinelerin büyük bir çoğunluğu yabancı ülkelere ithal edilmiştir. Osmanlı, üretim için gerekli olan hammadde ve ara malların büyük çoğunluğu dışarıdan ithal ederek Avrupa'nın sanayi mallarına pazar oluşturmuştur. Osmanlı ekonomisi dış pazarlara tarımsal hammadde ve yiyecek ihraç etmiştir.

Osmanlı'nın son dönemlerinde demiryolu işletmeciliği, bankacılık ve ticaret alanında gelişmeler gözlenmiştir. Bu ilerlemenin gözlenmesinde ekonominin dışa açılmasının büyük payı vardır. Hizmetler sektöründe çoğunlukla gayrimüslim ve yabancılar yatırım yapmaktaydılar. Bu kesimdeki mülkiyetin etnik niteliği, yaratılan sermaye birikiminin ekonominin diğer kesimleri ile bütünleşmesini engelleyici unsurlardandır.

1923-1938 dönemi Osmanlı İmparatorluğu'ndan miras alınanlarla kurulmaya çalışılan Türkiye Cumhuriyeti'nin başlangıç yıllarıdır. Bu dönemde istatistiki verilerin yeterince sağlıklı bir şekilde derlenememesine karşın Tablo 2.1 ulusal gelirin yüzdesel olarak ana faaliyet kollarındaki paylarını vermektedir. 1927 yılı için yapılan tahminlere göre ulusal gelirin yüzde 67'si tarımdan temin edilmektedir. Ekonomi tarıma dayalı

olduğu halde verimlilik ve tarımsal teknoloji oldukça düşük düzeyde idi. Cumhuriyet ile birlikte tarımda makineleşme hamlesi başlatılmış, devletin tarım kesimini desteklemek için açtığı krediler arttırılmıştır. Cumhuriyet'in ilk iki yılındaki tarımsal kredi genişlemesi daha sonraki yıllarda devam etmemiştir (Kepenek,1987:37). Sanayinin gelişmesi için gerekli sermaye, döviz ve işgücünü sağlayacak tek sektörün tarım olması nedeniyle, sanayinin ilerlemesi için tarımı desteklemenin gerekliliğine karşın tarım sektörü hakkettiği teşvik ve ilgiyi görmemiştir. Tarımın, hava koşullarına aşırı bağımlı yapısı arka arkaya yaşanan kötü iklim koşullarından etkilenmesine neden olurken, tarım üretimi artışı azalmıştır. Ayrıca tarım sektörü, yaşanan 1929 Dünya Ekonomik Bunalımından en fazla etkilenen sektör olmuştur. Bu yıllarda tarımsal ihraç ürünlerinin dış talebi daralmış ve fiyatları düşmüştür.

Tablo: 2.1 Planlı Dönem Öncesi Ulusal Gelir İçinde Tarım, Sanayi ve Hizmetler

Yıllar	Tarım	Sanayi	Hizmetler	Ulusal Gelir
1927	67	10	23	100
1938	48	16	36	100
1945	53	14	33	100
1950	52	16	32	100
1958	44	22	34	100
1961	42	23	35	100

Kaynak: DPT, I. Beş Yıllık Kalkınma Planı, s.9

Sınai gelişmenin sağlanabilmesi için 1923 İktisat Kongresi'nde alınan kararlar doğrultusunda önlem alınmıştır. Alınan önlemlerden en önemlileri Sanayi ve Maadin Bankası'nın kurulması (1925) ve Sanayi Teşvik Yasası'nın (1927) çıkarılmasıdır. Bu dönemde gözle görülür bir sanayileşme ve sermaye birikimi olmamıştır. Sermaye yetersizliği yanında, alt yapı noksanlığı, teknik bilgi ve deneyime sahip yetişmiş insan gücünün olmaması sanayiye yatırım yapılmasını engelleyen nedenler arasındadır. Özel teşebbüs, yurt sanayinde büyük bir sermaye birikimi yaratamayınca, büyük sermaye yaratma işini devlet üzerine almıştır ve hazırlanan sanayi planları ile Devlet İktisadi Teşebbüslerinin kurulmasına girişilmiştir. Ancak beklenen başarı sağlanamamıştır. Bu dönemde iç ticaret, bankacılık, sigortacılık gibi alanlarda Türk girişimcisinin ülke ekonomisine gittikçe daha fazla katıldığı görülmektedir. Bu konuda ekonomik ve ticari hayatla ilgili birçok yeni kural kabul edilmiştir.

1939-1945 dönemi savaş yıllarını kapsamaktadır. Türkiye, İkinci Dünya Savaşının dışında kalmakla beraber savaşın zararlarından kendini kurtaramamıştır. İnsan gücünün ve başka iktisadi kaynakların büyük bir kısmının orduya verilmesi, dış ticaret olanaklarının ortadan kalkması, piyasalarda darlık ve sıkıntılar doğurmuş, enflasyon hızla gelişmiştir. Savaş koşulları ile tarım kesiminde önemli bir üretim düşüşü yaşanmıştır. Tarımda üretim düşüşü sanayi hammaddesi darlığına neden olmuştur. İthalatın tıkanması ile sanayi sektörü için gerekli olan makine ve ara malı girdilerde tıkanma yaratmıştır. Bu dönemde sanayi ve inşaatın ulusal gelirdeki payı yüzde 10'dan yüzde 16'ya çıkmışsa da nüfusun yüzde 80'i tarımda çalışmaya devam etmiştir (I.BYKP:10).

1946-1950 dönemi savaş sonrası dönemdir. Enflasyoncu bir gelişme dönemi ile daralma yıllarını kapsar. Bu dönemde genel olarak tarım ve alt yapı yatırımları önem kazanmıştır. Başlangıçta düşük düzeylerde tutulabilen enflasyon, sonraki yıllarda kredilerdeki artış ve dış ticarete baş gösteren güçlükler nedeniyle yükselme sürecine girmiştir. 1947 yılında dış yardım çevrelerinin istekleri doğrultusunda İktisadi Kalkınma Planı hazırlanmıştır. Bu plana göre daha dengeli bir kaynak dağılımı ve büyüme öngörülmektedir. Planın başlıca özelliği, tarım, ulaştırma, sulama, demir ve çelik, maden ve sanayi alanlarındaki gelişmeye öncelik vermesidir. Bu dönemde Türkiye'ye gelen ABD'li uzmanlar Türkiye'nin tarımda karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğunu ve gıda maddeleri üretimi ile hafif sanayi alanında uzmanlaşarak daha hızlı bir kalkınma sağlayabileceklerini söylemişlerdir. Bu amaçla tarımsal üretimin artırılması ve tarımın pazara açılması için Türkiye, Marshall Yardım Programı kapsamına alınmıştır. 1948'den itibaren Marshall yardımı çerçevesinde tarımda makineleşmeye ve karayolları yapımına ağırlık verilmesi önerilmiştir. Başta traktör olmak üzere modern girdilerin tarımda kullanılması ile tarım kesimi önemli bir değişim sürecine girmiş tarımsal üretim sayısal olarak artış göstermiştir. Tarımın GSUH içindeki payı tablo 2.1'den edindiğimiz bilgilere göre 1945 ve 1950 yıllarında yüzde 50'nin üzerindedir. Tarım tümüyle vergi dışı bırakılmış, kredi kullanımı ve destekleme fiyatları ile tarımda sermaye birikimi hızlanmıştır. Tarımdaki bu ivme ile işgücü fazlası kentlere doğru göç etmeye başlamıştır. Böylece büyük ölçüde tarımdaki değişimlerden kaynaklanan iç piyasa genişlemesi sanayi ve hizmetler kesimini uyarmıştır. Sanayi açısından dönemin temel özelliği, sınavi üretimin dış alım yerine yerli üretim ile karşılanmaya

başlanmasıdır. Hizmetler kesimi de hızla gelişmiş başta karayolu ulaştırması, konut yapımı ve ticaret olmak üzere tüm hizmet kesimleri sayısal ve niteliksel yönden gelişme ve farklılaşma sürecine girmiştir (Kepenek,1987:101).

1950-1961 döneminin ilk yıllarında hızla artan yatırımlar ve tarımdaki büyük ürün artışı dış yardımlarla karşılanıyordu. Ulusal gelirdeki sıçrayış esas olarak tarımsal üretimden doğmakta idi. Fakat dönemin ortalarına doğru ekilebilir toprakların sınırlarına varılması ile dar boğazlar kendini göstermiştir. Zorlanmalar enflasyona, gittikçe büyüyen dış ödemeler açığına yol açmış ve sonunda ekonomi dengeden çıkmıştır. Bu durum karşısında 4 Ağustos 1958’de oldukça geniş bir istikrar politikasına girilmiştir. Paranın dış değeri fiili devalüasyona tabi tutulmuş, oldukça büyük ölçüde bir dış yardımla dış ticaret tıkanıklıkları giderilmeye çalışılmıştır. Bu dengeye getirme işleminin sonuçları iyice belirmeden 27 Mayıs 1960 hareketi olmuştur. Bu harekattan sonra ekonominin plana bağlanması kararı alınmıştır. Bu kararın alınmasında Türkiye ekonomisinin yaşadığı dengesiz büyümenin etkisi vardır. 1963 yılından itibaren ekonomik gelişme beşer yıllık plan ve yıllık programlar ile yürütülmeye başlanmıştır. Plan ve programların kapsadığı yıllar şöyledir; I. Beş Yıllık Kalkınma Planı (BYKP):1963-1967, II. BYKP:1968-1972, III. BYKP:1973-1977, IV. BYKP:1979-1983, V. BYKP:1985-1989, VI. BYKP:1990-1994, VII. BYKP:1996-2000, VIII. BYKP:2001-2005. Planların yürürlüğe konmasında 1978, 1984 ve 1995 yıllarında görülen gecikmeler ülkenin içinde bulunduğu ekonomik bunalım ve siyasal istikrarsızlık gibi nedenlere dayanmaktadır. IX. Kalkınma Planı, Avrupa Birliği’ne (AB) üyelik sürecine katkı sağlayacak temel strateji dokümanı olarak tasarlanmıştır. Bu nedenle plan dönemi AB mali takvimi dikkate alınarak 2007-2013 yıllarını kapsayacak şekilde yedi yıllık olarak belirlenmiştir. 2005 yılı sonunda tamamlanan VIII. BYKP’nın ardından, hazırlanacak yeni planın Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne sunulması bir yıl ertelenmiş ve IX. Kalkınma Planı’nın 2007 yılında başlaması kararlaştırılmıştır.

B. Plan Yıllarında Sektörel Gelişme Hızlarına Toplu Bakış

Sektörlerin ayrıntılı analizine girilmeden önce Plan yıllarındaki sektörel gelişmeler, planlarda hedeflenen büyüme hızları ve gerçekleşen büyüme hızları doğrultusunda incelenecektir. Tablo 2.2, hedeflenen oranları H, gerçekleşen oranları G harfi altında göstermektedir.

İlk üç plan döneminde tarım sektöründe gerçekleşen büyüme hızları hep plan hedeflerinin gerisinde kalmıştır. Sanayi ve hizmetler sektöründe gerçekleşen yıllık büyüme hızları ise plan hedeflerine çok yakındır. Hizmetler sektöründe ilk iki plan döneminde büyüme hedefleri aşılmıştır. Bu durum doğrudan üretken olmayan sektörlerin üretken sektörlerden daha hızlı büyüdüğünü göstermektedir. 1978 yılında hedeflenen büyüme hızlarının oldukça gerisinde kalmıştır. Ekonominin 1978'den itibaren içine düştüğü ekonomik bunalım özellikle sanayi sektörünü olumsuz yönde etkilemiştir. Sanayi sektörünün yıllık ortalama büyüme hızı III. KP döneminde yılda ortalama yüzde 9,9 düzeyine ulaşmış iken 1978'de yüzde 3,4'e düşmüştür (Şahin,2007:143).

Türkiye'de hizmet sektörlerinin genişlemesi 1950-1960 döneminde başlayıp planlı dönemde de devam eden , pek de sağlıklı sayılamayacak bir gelişmedir. Bütünüyle ele alındığında hizmet sektörü plan hedefleri üstünde büyüme oranlarına ulaşmıştır.

Tablo : 2.2 Sektörler İtibariyle Planlı Dönemde Büyüme Hızları
(Yıllık Ortalamalar) (Sabit Fiyatlarla %)

	I. Plan (1963-67)		II. Plan (1968-72)		III. Plan (1973-77)		1978 Programı		IV. Plan (1979-83)		1984 Programı	
	H	G	H	G	H	G	H	G	H	G	H	G
Tarım	4,2	3,2	4,1	3,1	3,7	1,2	4,1	2,8	5,3	0,3	3,5	0,5
Sanayi	12,3	9,7	12,0	9,1	11,2	8,8	8,8	3,4	9,9	2,4	6,6	9,9
Hizmet	6,8	7,9	6,3	6,6	7,7	7,3	6,1	4,0	8,5	2,6	4,5	7,9
	V. Plan (1985-89)		VI. Plan (1990-94)		1995 Programı		VII. Plan (1996-2000)		VIII. Plan (2001-2005)			
	H	G	H	G	H	G	H	G	H	G	H	G
Tarım	3,6	0,8	4,1	1,6	2,5	2,0	2,9-3,7	1,7	2,1	1,0		
Sanayi	7,5	6,5	8,1	3,8	4,9	12,1	6,0-7,7	4,0	7,0	4,9		
Hizmet	6,5	5,0	6,7	4,1	4,3	6,3	5,1-6,8	4,5	7,5	4,8		

Kaynak: DPT, III.BYKP s:6 ve DPT, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1950-2006)

II. TARIM SEKTÖRÜ

Tarım sektörü, gelişmişlik düzeyleri ne olursa olsun tüm ülkelerin ekonomik hayatında önemli bir role sahiptir. İnsanların beslenmeleri için gerekli gıda maddeleri ve sanayi için hammadde üreten bu sektör, istihdam için de önemlidir.

Sektörler arasında ayrı bir önemi olan tarım sektörü, daha çok doğal kaynakları kullanarak açık havada üretimin yapıldığı bir alandır. Arazide yerleşmiş olan insanların, bitki ve hayvan hayatını kullanarak, olası durumlarda doğal büyüme ve gelişme oluşumunu hızlandırarak ve iyileştirerek, muhtaç buldukları bitkisel ve hayvansal ürünleri elde etmek amacıyla giriştikleri çabalara tarımsal faaliyet denir (Eren,1989:149). Özellikle iktisadi kalkınmanın ilk aşamalarında tarım sektörü önemli bir rol oynamaktadır.

Kalkınma çabalarında sanayi sektörüne öncelik verilmesi, tarımsal üretimin geri plana atılması anlamına gelmez (Eren,1989:151). Ancak kalkınma hızının yüksek bir düzeyde tutulması konusunda tarımsal üretimin bazı sınırlayıcı yanları vardır.

A. Tarımsal Nüfus

Tarımsal nüfus genel anlamda ülkede kırsal yerleşim yerlerinde yaşayan insanlardan oluşur. Sanayi ve hizmetler sektöründeki işgücünün gelişmesi kısmen de olsa köyde yaşayan ve zirai işlerle uğraşan kimselerin sınai ve hizmet işlerine doğru akmasına bağlıdır. Tarım dışı sektörlerde çalışanların genellikle şehirsiz karakterli yerleşme merkezlerinde toplandığı göz önüne alındığında, tarım dışına doğru olan işgücü hareketi şehirleşmeyi beraberinde getirir. Sanayileşmenin yer aldığı her ülkede, şehirlerin nispi nüfusları artış gösterir (Hoselitz,1963:156).

Tablo 2.3'deki verilerde gösterilen şehir nüfusunun tanımı TÜİK Nüfus İstatistikleri içerisinde il ve ilçe merkezlerinin belediye sınırları içindeki nüfustur ve kentsel nüfusu oluşturur. Köy nüfusu ise kırsal nüfusu oluştururken bucak ve köyleri kapsar. Verilere göre incelenen dönemde genel nüfus beş kat artmıştır. 1927 yılında yapılan sayımda Türkiye, kırsal alandaki yoğunluğu fazla olan bir ülkedir. 1950 yılına kadar da bu durum fazla bir değişiklik göstermemektedir. Yıllar itibariyle durum tersine dönmüş, kırdan kente göç yoğunlaşmıştır. Şehir nüfusunun oranı incelenen dönemde yüzde 24,2'den yüzde 70,4'e yükselirken, köy nüfusunun oranı yüzde 75,8 düzeyinden yüzde 29,5 düzeyine düşmüştür.

Köy nüfusu 1927-1950 arasındaki dönemde, 10,3 milyondan 15,7 milyona yükselirken toplam nüfus içindeki göreceli önemini sürdürmüştür. 1950 yılından sonra kırsal nüfusun toplam nüfus içindeki oranı giderek artan bir hızla düşmüştür. Ancak

1980 yılına kadar köyde oturanların sayısı yavaş da olsa artış göstermiştir. 1980 yılında 25 milyona ulaşan köy nüfusu, bu yıldan itibaren mutlak olarak da azalarak 2007 yılında 20,8 milyona gerilemiştir.

Şehir nüfusu oranı sürekli artış içerisindedir ve 1950 yılından sonra artış hızı giderek yükselmiştir. 1950-2007 döneminde köy nüfusu yüzde 30 oranında artış gösterirken, aynı dönemde şehir nüfusu 5,2 milyondan 49,2 milyona yükselerek neredeyse on katına ulaşmıştır.

Tablo : 2.3 Genel Nüfus Sayımlarına Göre Köy ve Şehir Nüfusu

Sayım Yılı	Genel Nüfus	Köy Nüfusu	Köy Nüfus Oranı (%)	Şehir Nüfusu	Şehir Nüfus Oranı (%)
1927	13.648.270	10.342.391	75,8	3.305.879	24,2
1935	16.158.018	12.355.376	76,5	3.802.642	23,5
1940	17.820.950	13.474.701	75,6	4.346.249	24,4
1945	18.790.174	14.103.072	75,1	4.687.102	24,9
1950	20.947.188	15.702.851	75,0	5.244.337	25,0
1955	24.064.763	17.137.420	71,2	6.927.343	28,8
1960	27.754.820	18.895.089	68,1	8.859.731	31,9
1965	31.391.421	20.585.604	65,6	10.805.817	34,4
1970	35.605.176	21.914.075	61,6	13.691.101	38,4
1975	40.347.719	23.478.651	58,2	16.869.068	41,8
1980	44.736.957	25.091.950	56,1	19.645.007	43,9
1985	50.664.458	23.798.701	47,0	26.865.757	53,0
1990	56.473.035	23.146.684	41,0	33.326.351	59,0
2000	67.803.927	23.797.653	35,1	44.006.274	64,9
2007	70.586.526	20.838.397	29,5	49.747.859	70,4

Kaynak: TÜİK,Nüfus İstatistiklerinden yararlanılarak tarafımızdan hazırlanmıştır.

Nüfus artış oranları bölgelerarası farklılıklar göstermektedir. Bu durum genellikle, bölgelerdeki farklı doğum oranları ve göçten kaynaklanmaktadır. Doğum oranları ülkenin batısında daha düşük olmasına karşın batıda nüfusun artmasının en önemli nedeni iç göçtür (IX.KP.ÖİK:662,25). Bu durum işgücü piyasası açısından bir takım sorunları da beraberinde getirmektedir. Tarım dışına doğru yaşanan göçün nedenleri arasında tarımda makineleşme politikasının izlenmesi, nüfus artışı sonucu

toprakların yetersiz kalması, tarımda azalan verimlerin ortaya çıkması ile tarımda görülen gizli işsizlerin tarım dışına itilmeye başlaması yer alır (Dinler,1996:97). Ayrıca kent yaşamının sağladığı olanakların çekici gücü de göçe zemin hazırlayan nedenler arasındadır. 2000 yılında yerleşim yerlerine göre toplam göç eden nüfusun yüzde 17,46'sı köyden şehre göç etmiştir (TÜİK,İç Göç İstatistikleri,Tablo:8).

B. Tarımsal Üretim Ve Özellikleri

Tarımsal üretimin özellikleri incelendiğinde doğaya ve doğa koşullarına bağlılık en önemli özelliği olarak göze çarpar. Bu nedenle doğa koşullarının izin verdiği şekliyle tarımsal faaliyetler sürdürülür. Sanayi sektöründe tarımda olduğu gibi iklim ve toprağa bir bağlılık yoktur. Tarımda teknolojik gelişmelerle toprağa yapılan işlemlerle belirli bir düzeye kadar da olsa olumlu sonuçlar alınsa da iklimin olumsuz etkilerine karşı alınabilecek önlemler çok sınırlıdır.

Tarımsal üretime başlamak ve üretime başladıktan sonra da her ürünün yetişmesi için belirli bir zaman beklemek zorunluluğu vardır. Her üretim için gereken farklı ve zorunlu olan zamanın kısaltılması olurlu olmadığı için, işlerin çoğu mevsimlidir. Mevsimlere göre değişen farklı işlerin kesikli ve belirli zamanlarda sıra ile yapılması zorunluluğunun yanına, tarım işletmelerinin küçük ölçekli oluşu ve birden fazla ürün yetiştirilmesi eklenince, tarımda aynı çeşitte sürekli yapılacak fazla iş kalmaz (Özerin,1999:6). Bu nedenle tarım sektöründe işbölümü ve uzmanlaşma zorlaşmaktadır.

Tarımsal üretimde azalan verimler yasaasının etkisi daha çabuk ve yaygın şekilde görülür. Girdiyi artırarak birim alandan elde edilen ürün miktarını artırmak bir noktaya kadar olurlu olsa da, o noktadan sonra girdi ne kadar artarsa artsın verim artmaz tam tersine üretimi azaltır. Sınırlı verim artışı gelir artışını da sınırlandıracak ve tarımsal gelişme yavaşlayacaktır. Yıllar itibariyle ülke ekonomilerinde tarım kesiminin payının azalmasının nedenlerinden biri budur.

Çoğu gıda maddesi olarak tüketilen tarım ürünleri, ancak ihtiyaç kadar tüketilebilirler. Bu nedenle fiyat değişimleri karşısında gıda ürünlerinin talebi fazla değişiklik göstermez ve tarım ürünlerinin talep esnekliği düşüktür. Tarımsal ürünlerin üretimi için belirli bir zaman geçmesinden dolayı arzın talebe uyum göstermesi zorlaşmaktadır. Bundan dolayı, tarımsal ürünlerin arz esnekliği genelde düşük olmakta

ve fiyatlar da arz edilen ürün miktarına göre belirlenmektedir. Tarımsal ürün piyasasında talep ve arz esnekliklerinin düşük olması, fiyat dalgalanmalarına neden olmaktadır. Üretimin çok olduğu dönemlerde üretime olan talep bir miktar azaldığında, ürün fiyatları bu azalış oranından daha hızlı bir şekilde düşebilir. Buna karşılık üretimin az olduğu dönemlerde bu kez de üretime olan talep bir miktar arttığında fiyatlar aşırı derecede yükselebilir.

Tarımsal faaliyet yapan kişilerde iş ve aile yaşamı aynı yerdedir. Üretimini, hem ailenin geçimi için hem de ailenin öz tüketimi için yapar. Bazı üretim dallarında tarımsal faaliyetin tümü ailenin işgücüne dayalı olarak yapılır. Böylece ailenin işgücü kaynağı üretimde kullanılmış olur. Ailedeki işgücü yeterli olmazsa dışarıdan ücretli geçici işçi tutulur. Tarım işinin kalifiye işgücü gerektirmemesi nedeniyle geçici işçilere verilen işçi ücreti diğer sektörlerde göre daha azdır. Tarımdaki verim düşüklüğü ve buna bağlı olarak gelir düşüklüğü, kırsal alanla kentsel alanda çalışanların gelirleri arasında önemli farklar ortaya çıkarmıştır. (Dernek,2005:7)

C. Tarımın Önemi

Tarım sektörü, tarım, ormancılık, avcılık ve balıkçılık faaliyetlerini kapsar. Tarım, bitkisel üretim ve hayvansal üretim olmak üzere iki temel üretim dalından oluşur. Gelişmekte olan tüm ülkelerdeki gibi Türkiye’de de tarım sektörünün ekonomideki ağırlığı yıllar itibariyle azalış göstermektedir. Ancak tarım sektörünün bilinen öneminden dolayı tarımsal üretim azalmaksızın istikrarlı bir biçimde bunun sağlanması gerekmektedir.

Tarımsal üretime konu olan ürünlerin büyük bir kısmı gıda ürünüdür ve bu ürünler insanların en temel ihtiyacı olan fizyolojik bir ihtiyacı gidermek gibi önemli bir özellik taşır. Ülke insanlarının yeterli ve dengeli beslenmesinin sağlanması için gerekli olan bitkisel ve hayvansal ürünler ancak bir tarım işletmesinde bütünlük içinde ele alınan bitkisel ve hayvansal üretimden elde edilmektedir. Gıda maddeleri üretimi ile hem artan nüfusun ihtiyaçları karşılanır hem de döviz geliri elde edebilmek için ihracat yapılır. Sanayileşmenin ilk dönemlerinde yurtiçinde üretilmeyen makine ve hammaddenin ithalatı için gerekli olan finansman kaynağını bu dövizler oluşturur.

Tarım sektörü ile sanayi sektörü arasında sıkı bir ilişki vardır. Tarım sektörü ürettiği ürünler ile sanayinin önemli kollarından olan gıda sanayi, bitkisel yağ sanayi, şeker sanayi gibi üretim alanlarına hammadde sağlar. Tarıma dayalı sanayide gelişmenin sürmesi için tarım ve sanayi sektörü arasında birbirini destekleyici bir bağ kurulmalıdır. Tarım sektöründe sanayinin istediği miktar ve kalitede ürün yetiştirilmesi sağlanmalıdır. Ekonomi ne kadar sanayileşirse o derece tarım ürünlerine ve hammaddeye ihtiyaç duyulurken, tarımdışı kesimlerin artan gıda maddeleri ihtiyacını karşılamak için tarımın modernleştirilerek üretimin çoğaltılması gerekmektedir (Özgüven,1977:56).

Tarımda teknolojinin gelişmesi ile daha yoğun gübre, ilaç, makine ve benzeri girdi kullanımı ile tarım gelirleri arttıkça sanayi malları üretimi uyarılır. Tarımdan gelir elde eden kişiler yaşam standartlarını yükseltmek için gelirlerinin bir kısmını sanayi ürünlerinin tüketimine ayırırlar. Böylece tarım sektörü, sanayinin ürettiği ürünleri hem üretim malı hem de tüketim malı olarak almakta böylece sanayi için iyi bir pazar oluşturmaktadır.

Geniş emek potansiyeli ile tarım sektörü sanayileşmenin işgücü kaynağıdır (Dülgeroğlu,1988:51). Kırsal alanda yeterli toprağı olmayan bireyler, düşük verimle çalışan işletmeler geçimlerini sağlamada zorlanmaktadırlar. Artan nüfus ile birlikte geçim darlığı kırsal alandan kentsel alanlara doğru akımı harekete geçirmektedir. Sanayi sektörü ise bu yolla düşük ücretle çalışacak, vasıfsız işgücü temin edebilmektedir. Tarım sektörü aynı zamanda sanayiye sermaye aktaran bir sektördür. Kalkınma ekonomisi açısından sanayiye kurmak ve geliştirmek için gerekli olan yatırımlar tarımdan aktarılan fonlarla gerçekleştirilebilir. Gelişmekte olan ülkelerde gelir ve nüfus artışı ile ihracat olanaklarının geliştirilmesi sonucu tarım ürünleri fiyatları da artacağından özellikle ürün fazlası elde eden üreticiler gelirlerini arttıracaklardır (Tuna,1999:58). Elde edilen gelirler, daha karlı ve daha verimli olan sanayi sektöründeki yatırımlara aktarılacaktır.

D. Tarım İşletmelerinin Yapısı

Bütün ülkelerde işletilen toprak ve bu toprağın mülkiyet açısından dağılımı, tarım kesiminde dengeli bir üretim düzeninin kurulması, ülke topraklarının daha akılcı

bir şekilde işletilmesi açısından büyük önem taşımaktadır. Sorunu Türkiye açısından incelediğimizde nüfusun büyük bir bölümünü oluşturan tarım üreticisinin temel üretim aracı olan arazinin dağılımının oldukça dengesiz olduğu ve bu durumun da tarım kesiminde elde edilen gelirin adaletsiz olarak bölüşümüne yol açtığı görülmektedir (Karakayalı, 2003:221).

Türkiye’de en sonuncuları 1991 ve 2001 yıllarında yapılan Genel Tarım Sayımları (GTS) tarım topraklarının kullanımı konusunda bize en güncel bilgileri vermektedir. Cumhuriyet’in ilk dönemleri için ise 1912-1913 yıllarında yapılan tarım sayımları, Türkiye Cumhuriyeti’nin Osmanlı döneminden devraldığı toprak dağılımına ilişkin belli ipuçları verebilmektedir. Anadolu için derlenen verilerden, kırsal kesimde yaşayan toplam 1 milyon ailenin, yüzde 95’inin toplam toprakların yüzde 35’ine sahip olmasına karşın, ailelerin yüzde 1’inin toprakların yüzde 39’una ve yüzde 4’ünün, toprakların yüzde 26’sına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu veriler o dönemde oldukça yüksek bir toprak toplulaşmasının varlığını göstermektedir (Demirel, Gülsever:1).

1. Tarım İşletmelerinin İşletme Büyüklüğüne Göre Dağılımı

Tarım işletmelerinin kullandıkları toprağın göreceli büyüklüğü, toprağın kendi nitelikleri, doğal yapısı ve iklim koşulları veri alınırca, ekonomik olarak önemli bir üretim ve gelir göstergesidir. Bu açıdan işletme büyüklükleri ve bunların zaman içinde değişimi tarımsal yapıyı açıklamada önemlidir.

Ülkemizde, 1991 GTS ve 2001 GTS verilerine göre on yıl sürecince tarımsal işletmelerin sayısında yüzde 24,4 toplam arazi miktarında ise yüzde 21,4 azalma meydana gelmiştir. GTS 2001 sonuçlarına göre tarımla doğrudan uğraşan toplam hane halkı sayısı yaklaşık olarak 4 milyon 107 bine ulaşmaktadır (TÜİK,2001 GTS,Tablo 1.1). Tablo 2.4’de görüldüğü gibi toplam işletme sayısı 2001 yılında 3 milyon 76 bindir. Toplam arazi kullanımı ise 184 milyon 348 bin dekadır. Bu veriler ışığında elde edilebilecek ilk sonuç, tarımcı işletme sayısının fazla, ortalama işletme genişliğinin küçük olmasıdır. 1991-2001 döneminde toplam işletme sayısı 992 bin civarında azalmıştır. Gelişmiş ülkelere ait veriler de zaman içinde tarımsal işletme sayısının azaldığını, ortalama işletme ölçeğinin genişlediğini göstermektedir (Şahin,2007:299).

2001 GTS'ye göre Türkiye'de, ortalama işletme büyüklüğü 73 dekar, 1991 yılında ise 59,1 dekadır (Şahin,1997:299,Tablo 10.6). 1991 ve 2001 yılları arasında tarımsal işletme sayısının azaldığını, ortalama işletme büyüklüğünün bir miktar yükseldiğini görüyoruz. 15 üyeli Avrupa Birliği'nin ortalama işletme genişliği 17.4 hektar iken, 10 yeni ülkenin katılımı sonrasında, 25 üyeli AB'nin ortalama işletme genişliği 13 hektara gerilemiştir. Bu rakam, halen 6 hektar ortalama işletme genişliğine sahip Türkiye'nin 2 katından fazladır (II.Tarım Şurası,II.Komisyon:59).

Tablo : 2.4 Tarım İşletmelerinin İşletme Büyüklüğüne Göre Dağılımı (1991-2001)

İşletme büyüklüğü (dekar)	1991 GTS			
	Toplam işletme sayısı	%	Toplam arazi	%
Arazisi olmayan	101.610	2,50	—	—
5'den az	251.686	6,18	667.059	0,28
5-9	381.287	9,37	2.511.091	1,07
10-19	752.156	18,49	10.042.501	4,28
20-49	1.274.609	31,33	38.668.961	16,49
50-99	713.149	17,53	46.750.693	19,94
100-199	383.323	9,42	49.216.633	20,99
200-499	173.774	4,27	46.487.432	19,82
500-999	24.201	0,59	14.982.493	6,39
1000-2499	10.266	0,25	13.856.621	5,91
2500-4999	1.930	0,05	6.538.082	2,79
5000+	441	0,01	4.789.427	2,04
Toplam	4 068 432	100	234.510.993	100
İşletme büyüklüğü (dekar)	2001 GTS			
	Toplam işletme sayısı	%	Toplam arazi	%
Arazisi olmayan	54.523	1,77	—	—
5'den az	178.006	5,79	481.987	0,26
5-9	290.461	9,44	1.952.471	1,06
10-19	539.816	17,55	7.378.022	4,00
20-49	950.840	30,90	29.531.622	16,0
50-99	560.049	18,20	38.127.035	20,6
100-199	327.363	10,64	43.884.397	23,8
200-499	153.685	5,00	42.075.498	22,8
500-999	17.429	0,57	11.218.554	6,09
1000-2499	4.199	0,14	5.476.930	2,97
2500-4999	222	0,01	695.541	0,38
5000+	57	0,00	3.526.175	1,91
Toplam	3.076.650	100	184.348.232	100

Kaynak: TÜİK, İstatistik Göstergeler (1923-2006) Tablo 10.1 (syf:192-193)'deki verilerden yararlanılarak tarafımızdan hazırlanmıştır.

Tablo 2.4'de görüldüğü gibi Türkiye'de tarımsal işletmeler, işletme sayısı bakımından 20-49 dekar arazi grubunda yoğunlaşmıştır (1991 GTS'de yüzde 31,13, 2001 GTS'de yüzde 30,90). İşlenen alan olarak ise her iki sayım sonucuna göre 100-199 dekar arazi grubunda yoğunlaşma vardır (1991 GTS'de yüzde 20,99, 2001 GTS'de ise yüzde 23,81).

50 dekardan küçük işletmeler sayı ve alan olarak azalmaktadır. 1991 GTS sonucuna göre sayısal olarak toplam işletmelerin yüzde 65,37'sini oluştururken 2001 GTS'de yüzde 63,68'ini, toplam arazinin ise 1991 GTS'de yüzde 22,12'sini, 2001 GTS'de yüzde 21,32'sini oluşturduğu görülmektedir. Büyük işletmelere gelince, 500 dekardan büyük işletme grubunda yer alan işletmeler de sayı ve alan olarak azalmıştır. 1991 GTS'de toplam işletmelerin yüzde 0,90'ını, 2001 GTS'de yüzde 0,71'ini oluşturmuştur. Bu işletmelerin tasarrufunda bulunan toplam arazi oranı ise 1991 GTS'de yüzde 17,13 iken 2001 GTS' ye göre yüzde 11,35'dir.

Bu sonuçlara göre, 50 dekardan küçük ve 500 dekardan büyük işletmelerin hem sayısında hem de arazi miktarında oransal olarak azalma, 50-499 dekar arazisi olan işletme grubunda ise her iki değer açısından bir artış görülmektedir. Bu değerler, hem tarımsal işletme sayısı hem de işletmelerin tasarrufunda bulunan arazi bakımından Türkiye'de tarımsal işletmelerin orta büyüklük grubunda yoğunlaşma eğiliminde olduğunu göstermektedir (Demirel, Gülsever:11).

2. Tarım İşletmelerinde Parçalılık Durumu

Türkiye'de tarım işletmelerinin büyük çoğunluğunun küçük işletme özelliğinde olmasının yanında, bir diğer özelliği de çok parçalı oluşudur. Ülke nüfusunun hızlı artışı, spekülasyon arazi alanları, geçerli miras hükümlerinin parçalanmayı özendirilmesi, Çiftçiyi Topraklandırma Yasası'na göre, devlete ait arazilerin küçük parçalar halinde dağıtılması küçük işletmelerin doğmasında ve arazilerin parçalanmasında önemli etkenlerdir (Karakayalı, 2003:225). Türkiye'de tarım arazilerinin parça sayısının artması ve ortalama büyüklüklerin gelişmiş ülkelere göre küçük olması, rasyonel girdi kullanımı ve makineleşmeyi önleyerek verim artışına engel olmaktadır. Bu bakımdan Türkiye'nin öncelikle toprak dağıtımına esasına dayanan bir reforma değil, aksine hızlı bölünme karşısında toplulaştırma esasına dayanan tarım reformuna ihtiyacı vardır. Türk

tarımında yapısal bir değişikliğin meydana gelmesi, işletme alanlarının büyümesi ve modern tekniklere geçilmesi ile olurlu görülmektedir. (Karluk, 1995:116). Tarım sektöründen tarım dışı sektörlere nüfusun yer değiştirmesini planlı bir şekilde teşvik etmek, tarımsal istihdamı gelişmiş ülkelerdeki düzeye düşürmek ve üretimdeki verimliliği arttırmak gerekmektedir. Bunun için öncelikle var olan işletmelerle ilgili arazi toplulaştırma, kırsal yerleşim alanlarını düzenleme, doğa ve çevre koruma çalışmalarına daha çok kaynak ayrılarak hız verilmeli ve günümüz gereklerine uygun işletme bütünlüğü sağlanmalıdır.

2001 yılında toplam parça sayısı 12 milyon 323 bindir. 1991 yılından bu yana toplam parça sayısı azalma göstermiştir. 1991 yılında arazi parça sayısı 21 milyon 601 bindir (Karakayalı,2003:226 Tablo38). 2001 GTS verilerine göre 588 bin 766 tarım işletmesi tek parçalı arazi işlerken, 700 bin civarında işletmenin işlediği arazi, altı ve daha fazla parçalıdır (TÜİK,2001 GTS:Tablo2.5). Tablo 2.5'deki verilere göre 2001 yılında 0-49 dekar büyüklük grubundaki işletmelerin toplam parça sayısı yüzde 52,2, 500 dekar ve daha büyük arazi genişlik grubundaki işletmelerin parça sayısı yüzde 1,38'dir.

Tablo : 2.5 İşletme Büyüklük Durumlarına göre Arazi Parça Sayısı ve Ortalama Parsel Büyüklüğü (2001)

İşletme büyüklüğü (dekar)	Toplam işletme sayısı	Toplam parça sayısı	Toplam arazi (dekar)	Ort. İşletme Parsel Sayısı	İşletmeye düşen Ort. Alan (dekar)	Ort. Parsel Büyüklüğü (dekar)
0-5	178.006	292.514	481.987	1,64	2,71	1,65
5-9	290.461	664.173	1.952.471	2,29	6,72	2,94
10-19	539.816	1.650.312	7.378.022	3,06	13,67	4,47
20-49	950.840	3.831.683	29.531.622	4,03	31,06	7,71
50-99	560.049	2.836.069	38.127.035	5,06	68,08	13,44
100-199	327.363	1.881.198	43.884.397	5,75	134,05	23,33
200-499	153.685	997.015	42.075.498	6,49	273,78	42,20
500-999	17.429	135.983	11.218.554	7,80	643,67	82,50
1000-2499	4.199	32.760	5.476.930	7,80	1.304,34	167,18
2500-4999	222	1.189	695.541	5,36	3.133,07	584,98
5000+	57	509	3.526.175	8,93	61.862,72	6927,65
Toplam	3.022.127	12.323.405	184.348.232	4,08	61,00	14,96

Kaynak: Zerrin Demirel, Fatma Zehra Gülsever "Türkiye'de Toprak Reformu Ve Uygulamaları" syf:11 <<http://www.tarimreformu.gov.tr>>

2001 GTS Tarımsal İşletmeler Anketi sonucuna göre yalnız kendi arazisini işleten işletmelerin oranı yüzde 81,34, bu işletmelerin işledikleri arazi oranı ise yüzde

73,96'dır (TÜİK,2001GTS:Tablo2.4). 1991 GTS sonuçlarına göre ise yalnız kendi arazisini işleten işletmeler toplam işletme sayısının yüzde 92,6'sına ulaşmaktadır. Kullandıkları arazi ise yüzde 89,3'dür (Kepenek,Yentürk,2000:333). 1991-2001 GTS sonuçları karşılaştırıldığında gerek yalnız kendi toprağını kullananların gerekse bunların topraklarının miktarlarında azalış görülmektedir.

Ülkemizde, kendi arazisi olmayıp başkasından kira ile, ortaklık ile, diğer şekilde arazi işleten ve iki veya daha fazla tasarruf şekli ile arazi işleten ve ülkemiz koşullarında geçimlik düzeyinde kalan işletmelerin toplam işletme içindeki oranı, 2001 GTS'de yüzde 3,56'dır (TÜİK,2001GTS,Tablo 2.4). 1991 GTS'de yüzde 1,65 olan bu oranın yükselmiş olması kırsal alanda mülksüzleşme sürecinin hızlandığını göstermektedir (Demirel, Gülsever:10). Kendi arazisi olmayan işletmelerin 2001 GTS'de yüzde 51,03'ünün yalnız kira ile arazi işlettikleri görülmektedir (TÜİK,2001GTS:Tablo2.4). 1991 GTS'de yüzde 71,27 olan bu oran topraksız köylünün tarımsal üretimi bıraktığını göstermektedir (Demirel, Gülsever:10).

E. 2000 Yılından Günümüze Tarım Sektöründe Reforma İlişkin Gerçekleşmeler

Toprak reformu, ekonomik, toplumsal ve siyasal boyutları olan ve çok boyutlu bir yaklaşımla çözülebilecek bir sorundur. Sorunun özünü oluşturan toprak mülkiyeti, tarımsal yapıdan soyutlanarak değerlendirilemez. Cumhuriyeti kuranların, toprak dağılımındaki adaletsizliğin ve tarımsal yapıdaki geriliğin aşılmasına yönelik olarak siyasal, toplumsal ve ekonomik gerekçelerle 1930'lu yıllarda gündeme getirdikleri toprak reformu, henüz gerçekleştirilememiştir. Toprak üzerindeki güç paylaşımı sürecinde topraksız ve az topraklı köylülerin tek seçeneği durumuna gelen göç olgusu, çarpık kentleşme, marjinalleşme ve yabancılaşmayı arttırmakta ve kent işçilerinin işsizliğine veya ucuz işgücüne dönüşmesine yol açmaktadır. Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği (TMMOB) tarafından, Harita ve Kadastro Mühendisleri Odası ile Ziraat Mühendisleri Odası sekreteryalığında ortaklaşa düzenlenen "TOPRAK REFORMU KONGRESİ 2005" oturumlarında gelinen nokta şu şekilde özetlenmiştir:

- Tarım sektörü yapısal sorunlarını aşamamıştır,
- Araziler çok küçük, çok parçalı ve dağınık durumdadır,

- Halen bir çok yörede topraksız ya da az topraklı yurttaş yaşam mücadelesi vermektedir,
- Kiracılık-ortakçılık ve yarıcılık düzeni belli kurallara bağlanmamıştır,
- Toprak kaynaklarımız, erozyonla, tarım dışı amaçlı kullanım ve yanlış uygulamalarla yok olmaktadır,
- Toprak reformu kapsamında değerlendirilmesi gereken hazine arazileri satılmaktadır,
- Yabancılara arazi satışı Anayasa hükümleri zorlanarak yaşama geçirilmektedir,
- Birçok tarım ürününde dışalımçı konuma gelinmiştir,
- Toprak-insan ilişkilerinin toprak mülkiyeti temelinde çözülmemesi, insanlarımızın sosyal ve katılımcı toplumun bir bireyi olmasını engellemiş, bu yapı demokratik yaşamın özünü zedelemiştir.

Türkiye Avrupa Birliği'ne tam üyelik için uzun yıllardır kararlı bir politika izlemektedir. Avrupa Birliği tam üyelik sürecinin en önemli aşamalarından biri de AB tarım politikaları ile uyum sürecidir. Avrupa Birliği tarımsal üretimde etkinliğin artırılmasını, çiftçilerin hizmet ve sanayi sektörlerinde çalışanlarla eşdeğer gelir elde etmelerini, tüketicilerin tarımsal ürünleri uygun fiyat, kalite ve miktarda temin etmelerini sağlamayı amaçlamaktadır. 2000 yılında uygulanmaya başlanan ekonomik reform programının bir parçası olarak IMF'ye sunulan niyet mektubunda, Türkiye'de uygulanmakta olan tarımsal destekleme politikalarının tamamen uygulama dışı bırakılarak, Doğrudan Gelir Desteği Sistemi (DGD) uygulanması kararlaştırılmıştır. Doğrudan Gelir Destekleri, üreticilere yapılan ödemelerle üretici gelirlerini artırmayı amaçlayan bir destekleme aracıdır. Kullanımının giderek artmasının temelinde, piyasa dengelerini bozucu etkisinin en az oluşu gösterilir. Bununla birlikte, tarımsal altyapı sorunlarını çözmüş ekonomilerde olumlu etkilerini kolayca gösterebilmekte, tersine durumlarda üretim üzerinde beklenenin dışında sonuçlar ortaya koyabilmektedir. DGD'nin başlıcaları, birim alan veya hayvan başına yapılan ödemeler, doğal afet ve zarar ödemeleri ve depolama yardımlarıdır.

Tarımsal desteklerin ulusal bütçe üzerindeki etkisini azaltmak ve tarım sektörünün gelişimini hızlandırmak amacıyla DGD sisteminin

uygulanması, alternatif ürünlere geçişin desteklenmesi ve tarım satış kooperatifleri ve birliklerinin yeniden yapılandırılması önceliklerini içeren Tarım Reformu Uygulama Projesi (ARIP) Dünya Bankası ile 2002 yılında imzalanarak uygulamaya konulmuştur. Bu anlaşma ile Dünya Bankası'ndan verilecek 600 milyon dolar kredi karşılığında, Türkiye tarım politikalarında değişiklik yapılmıştır.

Günümüzde uygulanan tarım politikasının amaçları, kaynakların etkin kullanımı ilkesi çerçevesinde ekonomik, sosyal, çevresel ve uluslararası gelişmeler boyutunu bütün olarak ele alan örgütlü, rekabet gücü yüksek, sürdürülebilir bir tarım sektörünün oluşturulmasıdır. 2006-2010 yıllarında Türkiye'nin tarım politikasının stratejik amaçları DPT tarafından;

- Sürdürülebilirlik ilkesi çerçevesinde kaliteye dayalı üretim artışı ile gıda güvenliği ve gıda güvencesinin sağlanması,
- Üreticilerin gelir düzeyinin yükseltilmesi ve istikrarının sağlanması, üretim maliyetlerini azaltıcı ve teknolojik gelişimi hızlandırıcı tedbirlerin uygulamaya konulması yoluyla üreticilerin rekabet düzeylerinin yükseltilmesi,
- Tarımsal pazarlama altyapısının iyileştirilmesi ve üreticilerin pazara erişim düzeylerinin artırılması, tarım-sanayi entegrasyonunun geliştirilmesi, işleme sanayinin rekabet edebilirliğini artırıcı nitelikte uygun ve kaliteli ham maddenin temin edilmesi ile tüketici tercihlerinin karşılanması amacıyla yönelik tedbirlerin alınması,
- Üreticilerin katılımını ve sorumluluğunu esas alan ve doğrudan üreticilere finansman sağlayan yaklaşıma dayalı kırsal kalkınma projelerinin oluşturulması ve söz konusu projelerin kırsal yaşam koşullarını iyileştirecek biçimde uygulanması,
- Kamudan bağımsız bir yapıda üreticilere, üretimden pazarlamaya kadar olan safhalarda hizmet vermek üzere; kar amacı gütmeyen Tarımsal Üretici Birliklerinin kurulması ve geliştirilmesi ile tarımsal nitelikli diğer üretici örgütlerinin geliştirilmesi, söz konusu örgütlerde denetimin özerkleştirilmesi, olarak tespit edilmiştir (DPT,2006-2010:1).

F. Tarımın Ulusal Gelir İçindeki Payı

Ulusal gelir, bir ekonomide belli bir dönemde üretilen mal ve hizmetler toplamı olarak ifade edilir. Bir ekonominin üretim gücünü o ekonomideki sektörlerde üretilen nihai mal ve hizmetlerin toplamı gösterir. Ulusal gelirle ilgili kavramlardan biri olan Gayrisafi Ulusal Hasıla (GSUH), ekonominin performansını gösteren çeşitli istatistiki ölçümlerden en fazla bilinen ve en yaygın olarak kullanılanıdır (Peterson,1994:54). GSUH, belli bir süre içinde ekonomide üretilmiş tüm son mal ve hizmetlerin ve net dış dünya gelirlerinin piyasa fiyatları üzerinden parasal değeridir.

Tarım, insanoğlunun ilk ekonomik uğraşı olduğu gibi, gerçekleştirilen gelirin de ilk kaynağıdır. Diğer kesimler geliştikçe tarımın ekonomideki payı giderek azalmıştır. Günümüzde, ileri sanayi ülkelerinde tarımın Gayrisafi Yurtiçi Hasıla (GSYİH) içindeki payı yüzde 2-3 düzeyleri arasında gerçekleşmektedir. TÜİK verilerine göre 2005 yılında Avrupa Birliği üyeleri içinde önemli bir tarım üreticisi olan Fransa'da söz konusu oran yüzde 2,2'dir. İtalya'da yüzde 2,3, Almanya'da ise yüzde 0,9'dur. Türkiye ekonomisi içinde tarımın GSUH içindeki payı planlı dönemde düşüş eğilimi göstermiştir. Tüm plan dönemlerinde tarımın önemi üzerinde detaylı bir şekilde durulmuştur.

I. Beş Yıllık Kalkınma Planı (BYKP) (1963-1967) döneminde ekonominin yapısı tarımsal niteliğini korumuştur. Planda, artan nüfus ile gelir dolayısıyla yükselen gıda talebini, enflasyona meydan vermeden, yurt içi üretimle karşılamak böylece tarım ürünleri ithalatı zorunluluğuna yol açmamak, tarım sektöründe çalışanların hayat standartlarını yükseltmek ve tarımdan tarım dışı sektörlerle kaynak transferleri sağlamak için tarım sektörünün gelişiminin zorunlu olduğu belirtilmiştir. Dönem sonunda tarım gelirlerinin GSUH' daki payı yüzde 33'dür.

II. Plan döneminde (1968-1972) yapısal değişimin meydana getirilmesi hedef olarak alınmıştır. Ekonomik faaliyetlerin bütünüyle modernleştirilmesi için geleneksel tarım metotları yerine ileri teknoloji ve yeniliklerin kullanılması tarımsal üretimin hava koşullarına aşırı bağıllığının azaltılması ve ekonominin genel yapısının tarımsal bir karakterden sanayi sektörünün hâkim olduğu bir düzene geçmesi de hedefler arasındadır. Plan dönemi sonunda tarımın GSUH içindeki payı yüzde 27,9'a gerilemiştir.

24 Ocak 1980 Kararları ile serbest piyasa koşullarının yerleştirilmesi, devletin ekonomiye müdahalesinin azaltılması ve ekonominin dışa açılması doğrultusunda uygulanan politikalar sonucu taban fiyatları düşük tutulmuş, destekleme alımları daraltılmış, tarımsal girdilere uygulanan sübvansiyonlar büyük ölçüde kaldırılmıştır. IV. Plan ile V. Plan (1985-1989) arasında geçen zamanda tarımın GSUH içindeki payında hızlı bir düşüş yaşanmıştır. 1983 yılında ilk defa sanayinin nispi payı, tarımın nispi payını geçmiştir.

VII. BYKP (1996-2000) dünyadaki hızlı yapısal değişimler ve bunların ortaya çıkardığı rekabet ve uluslararası bağımlılık sürecinde Türkiye'nin çağı yakalamak için köklü yapısal değişim ve toplumsal dönüşümlere zorlandığı bir ortamda hazırlanmıştır. Tarım ve sanayide amaçlanan gelişmenin gerçekleştirilebilmesi ve altyapı hizmetlerinde etkinliğin artırılabilmesi için, bu alanlardaki yapısal sorunların hızla çözüme kavuşturulması gerekliliği belirtilmiştir. Plan döneminde tarım arazilerinin tarım dışı kullanımının artışı ve erozyon nedeniyle tarım alanları azalmakta, arazi mülkiyetindeki dağılımın bozukluğu sonucunda küçük işletmelerin payı artmaktadır. Uygulanan destekleme politikaları sonucu bazı ürünlerde ekim alanları genişlemiş ve üretim fazlası oluşmuştur. Ayrıca, üretimin yönlendirilmesi, pazarlanması, fiyat oluşumu, üreticilere hizmet götürülmesine yönelik üretici düzeyindeki örgütlenme yetersizdir.

VIII. Plan dönemi başında GSUH içerisinde yüzde 13,6 olan tarımın payı, 2005 yılında yüzde 11,4'e gerilemiştir. 2002 yılından günümüze fiyat desteği yerine uygulanmakta olan Doğrudan Gelir Desteği ödemeleri ile üretici gelirlerinde belirli bir istikrar sağlanması amaçlanmıştır. 2004 yılında Yüksek Planlama Kurulu Kararı ile "Tarım Stratejisi 2006-2010" belgesi kabul edilmiştir. Bu doğrultuda 2006 yılında çıkarılan 5488 sayılı Tarım Kanunu ile, üreticiler için, üretim planlaması yapabilmelerini sağlayacak öngörülebilir ve istikrarlı bir ortam oluşturulması amaçlanmaktadır. 2006 yılı programında tarım sektörünün payının yüzde 10,8, sanayi sektörünün payının yüzde 29,4, hizmetler sektörünün payının yüzde 59,8 olması öngörülmüştür. Yıl sonunda GSUH içinde tarım sektörü ve sanayi sektörünün payı öngörülenin üstünde gerçekleşirken, hizmetler sektörünün payı öngörülenin altında kalmıştır. GSUH'nın yüzde 11,1'i tarım sektörüncü gerçekleştirilmiştir.

Tablo: 2.6 Tarım Sektörünün Gayri Safi Ulusal Hasıla (1987 sabit fiyatlarla TL) ve Toplam İstihdam İçindeki Payı

Yıllar	Toplam GSUH	Tarımsal GSUH	GSUH İçinde Sektör Payı %	Tarım İstihdamı (000)	Sektörün İstihdam Payı %
1968	31.635.197	10.451.336	33,0	8.347	65,9
1972	40.279.247	11.250.327	27,9	8.421	61,7
1977	51.944.339	11.838.640	22,8	8.383	55,6
1983	57.279.000	12.359.288	21,6	8.300	51,3
1989	77.347.305	12.845.404	16,6	8.639	47,4
1994	91.733.010	14.044.544	15,3	8.812	44,0
2000	119.144.472	15.641.800	13,1	7.769	36,0
2001	107.783.063	14.710.538	13,6	8.089	37,6
2002	116.337.624	15.808.470	13,6	7.458	34,9
2003	123.164.990	15.422.217	12,5	7.165	33,9
2004	135.308.023	15.733.558	11,6	7.400	34,0
2005	145.650.603	16.625.493	11,4	6.493	29,4
2006	154.342.719	17.109.107	11,1	6.088	27,2

Kaynak:TÜİK, Ulusal Hesaplardan ve TÜİK İstatistik Göstergeler (1923-2006)'deki verilerden yararlanılarak tarafımızdan hazırlanmıştır.

2006 yılında gerçekleşen oran, Türkiye’de ulusal gelirin, Cumhuriyet’in ilk yıllarından 1960’lara kadar uzanan dönemde olduğu gibi, büyük ölçüde tarıma bağlı olmadığını göstermektedir. Fakat Batı Avrupa ülkelerinde olduğu gibi tarım kesiminin ulusal gelir içindeki payı ihmal edilebilir düzeyde değildir. Buna karşın düşüş trendinde olacağı açıktır. Çünkü tarım ürünlerinin çoğunluğunun gıda maddesi olması nedeniyle tarım ürünlerine olan talebin gelir esnekliği birden küçüktür. Tarım dışı sektörlerde üretilen mallarda ise birden büyüktür. Ekonomik kalkınma ile birlikte tarımsal gelirin artması ve tarım ürünlerinin talebinin gelir esnekliğinin giderek küçülmesi, tarım sektörünün ulusal gelir içindeki payının zamanla azalması sonucunu doğurmaktadır (Özerin,1999:10). Ayrıca iç talep yapısındaki değişmeler, dış ticaret olanaklarında gelişmeler, tarımın piyasa ekonomisi koşullarında diğer sektörlerle rekabet edememesi ve devletin tarıma verdiği desteğin reel olarak azalması gibi ekonomik ve sosyal

etkenler bulunmaktadır (Şahin,2007:286). Arazi parçalılığı, işletme ölçeklerinin küçük olması ve örgütlenme yetersizliği gibi yapısal sorunlar nedeniyle sektörde dönüşüm ihtiyacı sürmektedir. Diğer yandan, tarım ve kırsal kalkınma, gıda güvenliği, hayvan ve bitki sağlığı ile balıkçılık mevzuatının AB'ye uyumuna ilişkin çalışmalar devam etmektedir.

G. Tarımsal İşgücü Ve İstihdam

Gelişmekte olan ülkelerde toplam ürün içinde, tarım kesiminin payı yüksek olduğu gibi aktif nüfusun büyük oranı da yine bu kesimde çalışmaktadır. Tarım kesiminde ve gelişmekte olan ülkelerde üzerinde durulan en önemli konulardan biri artan nüfus ve onun yarattığı istihdam sorunudur.

Tarımdaki işgücü kaynağı, kırsal alanda yaşayan toplam nüfus varlığıdır. Kırsal kesimde yaşayan nüfusun azalması ile birlikte tarımsal işgücü sayısının azalması ve toplam istihdam içindeki payının giderek küçülmesi, ekonomik gelişme sürecinde beklenen bir sonuçtur. Ekonomi gelişirken tarımın tarım dışı sektörlerle en önemli ve uzun süreli katkısı işgücü transferi şeklinde olmaktadır. Yapısal bir değişimin göstergesi olan bu durumun, ekonomik kalkınma potansiyeli artışına işaret etmesi olumlu bir etkidir. Tarım dışı kesimlere doğru olacak bu transfer olanağı işgücü hacmine, genel büyüme hızına ve işgücü talebine göre değişecektir (Özgüven,1977:68).

Yıllar itibariyle bakıldığında Türkiye'de tarımsal işgücü sayısının toplam istihdam içindeki yerinin giderek küçüldüğünü Tablo 2.6'dan izleyebiliyoruz. 1950'lerde başlayan hızlı makineleşme, 1960'larda gerçekleştirilen modernleşme atılımları ve 1980 sonrası uygulamaya konulan piyasa merkezli tarım politikaları Türk tarımında önemli miktarda işgücü arzının açığa çıkmasına neden olmuştur.

Aktif nüfus içerisindeki payı, yavaş da olsa giderek azalan tarımsal işgücünün 1968-1994 yılları arasında mutlak olarak çok fazla bir azalma göstermemesi hızlı nüfus artışının bir sonucudur. 2001 sonrasında oransal olarak azalmaya devam eden tarım istihdamı mutlak sayı olarak da artış göstermemiştir. Son yıllarda ise tarım istihdamındaki daralma hız kazanmıştır. Özellikle 1990'lı yılların sonundan itibaren tarımdan kopuşun hızlandığı ve Türkiye'nin bundan sonraki gelişme aşamalarındaki istihdam tablosunun tümüyle tarım dışı sektörün istihdam yaratma potansiyeli

tarafından belirleneceği görülmektedir. Türkiye’de ki toplam istihdam artışının sınırlı kalmasının en önemli nedeni de ekonomideki yapısal dönüşüm sürecine bağlı olarak tarım sektöründe yaşanan istihdam azalışıdır. 2007 yılında tarım sektörünün istihdam içerisindeki payı yüzde 26,4’dür. Ancak bu oran gelişmiş ülke ekonomilerinin halen çok üzerindedir.

Tarımsal nüfusun payının giderek azalması ile oluşan işgücü fazlasının sanayileşme ile sağlanan istihdam artışınca emilmesi gerekir. Bu gerçekleştirilemiyorsa, oluşan işgücü fazlası, tarımsal üretimin kendi doğasından kaynaklanan mevsimlik işsizliğe bir de gizli işsizliği ekleyerek çok büyük bir verim düşüklüğüne neden olmaktadır. Tarımda gizli işsizliğin en önemli nedeni artan nüfusa karşın toprağın ve sermayenin yetersiz kalmasıdır. Bu nedenlere kırsal alanda alt yapı yatırımlarının sınırlı kalması, kredi kaynaklarının azlığı ve doğal koşulların getirdiği kısıtlar da eklenebilir (Dernek,2005:23). Gizli işsizlik tarımdaki emeğin marjinal veriminin tüm yıl boyunca sıfır olması iken marjinal verimin yılın bazı aylarında sıfır olması mevsimlik işsizliğe işaret eder (Sevindirici,2001:163). Ülkemizde her iki işsizlik türünün de önemli düzeylerde olduğunu 2006 yılında aktif nüfusun yüzde 30’a yakını barındıran tarım sektörünün GSUH’nın ancak yüzde 11,1’ini üretmesinden anlayabiliriz. Bu düşük gelir tarım dışı kesimlere işgücü göçünü arttırırken gerçekleşen plansız işgücü transferi büyük şehirlerde çarpık kentleşme ve yaygın işsizlik gibi ciddi sorunları beraberinde getirir.

H. Tarımın Dış Ticarettaki Yeri

Türkiye’de tarımın ekonomideki önemi değerlendirilirken başvurulacak diğer bir unsur bu sektörün ihracat ve ithalata katkısıdır. Gelişen bir ekonomide tarım, yatırım malları için gerekli döviz gelirlerinin en büyük kaynağını oluşturur. Ancak ülke geliştikçe tarımın ekonomiye döviz katkısı da, diğer katkıları gibi azalır. Bu genel eğilim Türkiye’de de yaşanmaktadır. Tarım ürünlerinin mutlak ihracatı yıllar itibariyle artış gösterirken, toplam ihracat içindeki payı azalmıştır.

Cumhuriyet’in kuruluşundan itibaren dış ticaret Türkiye ekonomisinin gelişmesinde temel belirleyici etkenlerden biri olmuştur. Sanayileşme, büyüme ve yapısal dönüşümler, belirli ithalat kapasitesi yaratılmasına bağlı kalmıştır. Gereken

ithalat, ihracat gelirleri ve dış borçlanma ile gerçekleştirilmiş, ekonomi ihracat gelirleri dolayısıyla tarıma bağlı kalmıştır. 1980’li yıllara kadar ihracat birleşiminde tarımsal ürünlerin ağırlığı çok fazla olmuştur. 1960’da bu oran Tablo 2.7’de gösterildiği gibi yüzde 76 düzeyindedir. 1980 yılından sonra hızlı bir düşüşe giren tarım ürünleri ihracatının toplam ihracat içindeki payı 1990 yılında yüzde 17,4 düzeyinde gerçekleşmiştir. 1980’den sonra, ihracata dönük sanayileşme stratejisinin takip edilmeye başlanması ile ihracatın birleşiminde oldukça önemli bir dönüşüm gerçekleşmiştir. İhraç edilen ürünler çeşitlendikçe tarımsal ürün ihracatına bağımlılık giderek azalmıştır. Tarım dışı sektörler kadar tarıma bağlı sanayilerin gelişimi de bu konuda etken olmuştur. 1990-2007 yılları arasında toplam ihracat 8 kat artış göstermiş, tarım ürünleri ihracatı yüzde 72 artmıştır.

Tablo:2.7 Toplam İhracat İçinde Tarım Sektörü İhracatının Payı (Milyon Dolar)

Yıllar	1960	1970	1980	1985	1990
Toplam İhracat (000)	321	589	2.910	7.958	12.959
Tarım İhracatı (000)	244	441	1.672	1.719	2.249
%	76,0	74,9	57,4	21,6	17,4
Yıllar	1995	2000	2005	2006	2007
Toplam İhracat (000)	21.636	27.775	73.476	85.142	107.213
Tarım İhracatı (000)	2.133	1.659	3.329	3.448	3.883
%	9,9	6,0	4,5	4,0	3,6

Kaynak: DPT;Ekonomik ve Sosyal Göstergeler ile TÜİK;Dış Ticaret İstatistiklerinden alınan verilerle tarafımızdan hazırlanmıştır.

1980 sonrası dönemde tarım ürünleri ithalatı, dış ticaretin büyük ölçüde serbestleşmesinin de etkisiyle çok önemli artışlara tanık olmuştur. TÜİK Dış Ticaret İstatistiklerine göre, 1996 yılında toplam ithalat 43.626 milyon dolardır ve tarımsal ürünlerin bu rakam içinde 3.154 milyon dolarlık payı vardır. 2007 yılında yıllık toplam ithalat 170.057 milyon dolara çıkarken tarımsal ürün ithalatı yüzde 47’lik bir artışla 4.640 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Düşmesine karşılık hızlı seyreden nüfus artış hızı tarımsal ithalatın artmasında ve ihracatının azalmasında çok önemli bir rol oynamaktadır (TÜSİAD,Mayıs 2008(b):27). 1968-2007 yılları arasında nüfusun yıllık ortalama büyüme oranı yüzde 1,97 iken tarımsal üretimin yıllık ortalama büyüme hızı dönem boyunca nüfus artış hızının altında kalmıştır (TÜSİAD,Mayıs 2008(b):26).

Türkiye'nin geleneksel tarım ihracatçısı konumu, 1980'li yıllardan itibaren zayıflamaya başlamış ve 1990'lı yılların ortalarından itibaren de ortadan kalkmıştır (Şahinöz,2001:94).

I. Tarımda Yatırımlar

Bir ekonomide yapılan yatırım harcamaları, üretim gücünü doğrudan doğruya artırıcı etkisinden dolayı ekonomi için oldukça önemlidir. Uzun dönemde gelişmenin niteliği ve büyümenin sürekliliği açısından yatırımların mutlak büyüklüğünden çok bunların hangi alt sektörlerle yapıldığı önem kazanır. Yatırımların yoğunlaştığı sektörler, diğer koşullar veri alınırsa, ekonomide egemen duruma gelir ve gelişmenin niteliğini belirler (Kepenek,Yentürk,2000:179).

Tablo : 2.8 Toplam Sabit Sermaye Yatırımlarının Sektörel Dağılımı
(Cari Fiyatlarla % Dağılım)

Yıllar	Tarım Kesimi	Tarım Dışı Kesim		Toplam
		Sanayi	Hizmetler	
1965	14,0	34,3	51,7	100,0
1970	9,5	40,7	49,8	100,0
1975	9,2	44,6	46,2	100,0
1980	7,6	40,5	51,9	100,0
1985	7,4	38,4	54,2	100,0
1990	5,4	28,9	65,7	100,0
1995	5,4	26,8	67,8	100,0
2000	4,9	27,8	67,3	100,0
2005	4,3	38,4	57,3	100,0
2006	4,2	38,4	57,4	100,0

Kaynak: DPT, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1950-2006) ve TÜSİAD (2007) sf:136'daki verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Türkiye'de ilk üç kalkınma planı döneminde (1963-1977) sabit sermaye yatırımlarının yüzde 10-14'ü tarım sektörüne tahsis edilmiştir. 1980-1985 döneminde tarımın toplam sabit sermaye yatırımlarındaki payı yüzde 8'in altına inmiştir. 1990'da yüzde 5,4 olarak gerçekleşen oran 2005 yılında yüzde 4,3'dür. Tarıma ayrılan sabit sermaye yatırımları bu sektörün GSUH'daki görece payı ve istihdam ettiği işgücü

dikkate alındığında çok yetersizdir. Bu durum, gelişen bir ekonomide görece önemini giderek yitiren ve daralan tarım sektörünün serbest piyasada tarım dışı sektörlerle yatırılabılır fon rekabetine girmemesinin bir sonucu ve tarımın nispi olarak küçülmesinin bir nedenidir (Şahin,2007:304).

1980 öncesi dönemde olduğu gibi 1980 sonrası dönemde de tarım sektörü, tarımsal destekleme politikasının bir parçası olarak devletin sosyal ve ekonomik amaçlarla verdiği düşük faizli kredilerle, kredi ihtiyacını karşılamıştır. 1980’li yıllarda piyasa ekonomisi modelinin uygulanması nedeniyle azaltılan tarımsal krediler, tarımsal sabit sermaye yatırımlarının görece olarak azalmasının nedenlerinden biridir. 1980 sonrası dönemde kamu yatırımları haberleşme, ulaştırma, bayındırlık, enerji gibi alt yapı alanlarına yönlendirilmiştir. Özel kesim yatırımlarında en büyük pay konut üretimi ve turizm sektörlerine ayrılmıştır.

Hizmet sektörlerine I. ve III. KP dönemlerinde plan hedeflerinin üstünde yatırım yapılmıştır. Toplam sabit sermaye yatırımlarının yüzde 50’den fazlası hizmet sektörlerine tahsis edilmiştir. Örneğin konut ve ulaştırma sektörleri devamlı olarak planlananın üzerinde yatırımları çekmişlerdir (IV. BYKP:34).

III. SANAYİ SEKTÖRÜNÜN EKONOMİDEKİ YERİ

Ekonominin temel sektörlerinden biri olan sanayi sektörü, temelde sınai faaliyetleri kapsar. Sınai faaliyetler, hammaddelerin taşınabilir ve kullanılabilir ürünlere dönüştürülmesi olayıdır. Dar anlamda sanayi, üretim faktörlerinden emek ve sermayeyi kullanarak, hammadde ve yarı mamul madde aşamalarını izleyerek mamul madde haline getiren faktörlerin bileşimidir.

Günümüz ekonomisinde sanayileşme kalkınmanın bir ölçüsü olarak ele alınmaktadır. Gerçekten de sanayileşme GSUH’ya en büyük katkıyı sağlarken, en çok katma değer yaratmada, teknolojiyi geliştirmede, çalışan nüfusa geniş istihdam olanakları sağlamada, daha dengeli, sosyal ve ekonomik kalkınmayı sağlamada önemli bir araç olarak görülmektedir.

Türkiye ekonomisinde sanayi sektörü, madencilik, imalat sanayi, elektrik-gaz-su olarak sınıflandırılmıştır. İmalat sanayi alt sektörü de tüketim malları, ara malları, yatırım malları olarak üçe bölünmüş ve her biri kendi içinde sanayi dallarına ayrılmıştır.

Ülkelerin sanayileşme düzeyi, sanayi sektörünün, ülkenin ulusal geliri içindeki büyüklüğüne bağlıdır. Bu sektörün büyüklüğü, genel hatlarıyla, imalat sanayinde üretilen hasılanın ulusal hasılaya oranına, imalat sanayinde istihdam edilenlerin toplam aktif nüfusa oranına ve ihracat gelirleri içinde sanayi ürünlerinin nispi payına bağlıdır. (Karluk,1995:67)

A. Sanayi Sektörünün Ulusal Gelir İçindeki Payı

Türkiye ekonomisi uzun süreli bir amaç olarak hızla sanayileşmek ve tarım kesiminde modern yöntemlerin kullanılması yoluyla verimliliği arttırarak üretimin genel düzeyini yükseltmek zorunluluğu ile karşı karşıya kalmıştır. On beş yıllık hedefler, tarım ve sanayi arasında dengeli bir gelişme esasına dayanmaktadır. Türkiye'nin uzun süreli gelişmesi daha çok sanayileşme yönünde olacaktır. Ancak sanayi sektörünün gelişebilmesi için tarımda, belirli ve ileri hedeflere ulaşılması da gerekmektedir. Yeni üretim tekniklerinin üretime uygulanması ile üretimin azalan maliyetlerle gerçekleştirilmesi veya daha iyi nitelikli ürün elde edilmesi sanayileşmedir. Bu anlayışa göre, sanayileşme olayı sadece sanayi sektörü ile sınırlı bir olay değildir, ekonominin diğer sektörleri ile de ilgilidir.

I. Plan döneminde sanayi mallarının hepsini yurt içinde imal etmeye çalışmaktansa ulusal geliri arttıracak ve refah düzeyini yükseltecek konularda, karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olunduğu görülen alanlarda üretimi geliştirmek yoluna gidilmiştir. Sanayinin teşviki için bir takım önlemler alınması kararlaştırılmıştır. Bu önlemlerden bazıları I. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda şöyle sıralanmıştır: Sanayide kuruluş yerlerinin seçilmesinde toplam verimliliği artırma yanında bölgelerarası dengeli bir kalkınma sağlama hedefine göre hareket edilecektir, çeşitli sanayi kredileri arttırılacaktır, İhracatı Geliştirme Merkezi ihracat araştırması yapacak ve sanayi mamullerinin ihracatı kolaylaştırılacaktır, ihraç edilen mamullerdeki yerli ham maddelerin uluslararası fiyatlarla sağlanabilmesi ve bu suretle ihraç malı maliyetlerinin düşürülebilmesini olurlu kılacak tedbirler üzerinde durulacaktır. I. Planın sonunda sanayi sektörünün toplam GSUH içindeki payı yüzde 17,1 olarak gerçekleşmiştir.

II. Plan, ekonominin yılda ortalama yüzde 7 oranında gelişmesini öngörürken, bu gelişmenin sağlanabilmesi ve devam ettirilebilmesi için köklü bir yapısal değişimin

meydana getirilmesini de hedef olarak almıştır. Ekonomik faaliyetlerin bütünüyle modernleştirilmesinin bir yandan geleneksel tarım metotları yerine ileri teknoloji ve yeniliklerin kullanılmasına, öte yandan GSUH içindeki sanayi sektörünün payının hızla yükseltilmesine bağlı olduğu ileri sürülmüş bu amaçla II. Plan döneminde ekonomide sürükleyici bir nitelik kazanacak olan sanayi sektörünün GSUH içindeki payının yüzde 20,5'e yükseltilmesi hedeflenmiştir. İmalat sanayi, II. Planda, gelişmesine birinci öncelik tanınan sektördür. Ancak, imalat sanayinde karşılaşılan bazı sorunlar vardır. İmalat sanayinde organizasyonun başlıca niteliği çok sayıda küçük ve orta çapta işletmelerin dağınık olarak faaliyette bulunmasıdır. Yeni kurulan sanayilerin, kuruluş güçlüklerini yeninceye ve uluslararası rekabet gücüne erişinceye kadar ithalat kısıtlamaları ve gümrük politikaları ile korunması sağlanacaktır. Türkiye'nin enerji ihtiyacı dar boğazlar yaratılmayacak şekilde karşılanacaktır. Madencilik konusunda yurdun yeraltı kaynaklarının nitelik ve nicelik yönünden güvenilir bir kesinlikle ortaya çıkartılmasına çalışılacaktır. Yeraltı servetlerini arama ve çıkarma faaliyetleri hızlandırılacaktır. Sanayinin yeraltı kaynaklarından sağlanan hammadde ve enerji ihtiyacı öncelikle yerli üretimle karşılanacaktır. Ancak II. Plan döneminde hedeflenen yapısal değişme daha çok hizmetler kesimi lehine olmuş, sanayinin payı hedef alınan düzeye ulaşamamıştır. Köklü bir sanayileşmenin sürüklediği hızlı bir ekonomik, sosyal ve kültürel yapı dönüşümünün zorunlu olduğu anlaşılmıştır. 1972 yılında sanayi sektörünün GSUH içindeki payı yüzde 18,1 olarak gerçekleşmiştir.

III. Plan döneminde kalkınmanın ancak sanayileşme ile gerçekleştirilebileceği yanında sanayileşmeyi zorunlu kılan diğer bir etkenden de söz edilmiştir. Bu etken Türkiye'nin sanayileşmiş ülkelerden oluşan Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET)'ye katılma yolunda yaptığı siyasal tercihtir. Bu tercih, Türkiye'nin AET içinde ekonomik, sosyal ve kültürel varlığını geliştirerek, devam ettirebilmesi için Topluluk ile gümrük birliğinin gerçekleşeceği 1995 yılına kadar sanayisini sağlam bir temele dayandırmasını zorunlu kılmaktadır. Türkiye'nin ulusal geliri içinde sanayinin payının 1995'de yüzde 40'a yaklaşması hedefi ortaya konmuştur. Bu dönemde imalat sanayinin gelişmesinde benimsenen ilke, içe değil dışa dönük bir sanayileşmeyi gerçekleştirmektedir. Alınan önlemler ile birlikte dönem sonunda (1977) sanayi sektörünün GSUH içindeki payı yüzde 21,3 olarak gerçekleşmiştir ancak öngörülen hedefe ulaşamamıştır. Uluslararası düzeyde ortaya çıkan petrol bunalımı ve Türkiye'nin ilişkilerinin yoğunlaştığı Batı

ekonomilerinde petrol bunalımının başlattığı gelişmeler ile enerji ve dışarıya bağlı hammadde arzında zaman zaman ortaya çıkan tıkanıklıklar etkili olmuştur. III. Plan döneminde sanayi üretimin bileşiminde belirli değişiklikler gözlemlenmektedir. İmalat sanayi üretiminin toplam sanayi üretim içindeki payı 1972’de yüzde 94,9 iken 1977’de yüzde 94,0 olmuştur. Madencilik üretimi ise bu dönemde payını artırarak 1972’de yüzde 2,7’den 1977’de yüzde 3,9’a yükselmiştir. Enerji üretiminin ise toplam içindeki payı 1972 - 1977 döneminde azalmış, 1972’de yüzde 2,4 iken 1977’de 2,1 olmuştur (IV.BYKP:14).

IV. Plan döneminde imalat sanayi, teknoloji yaratma yolunda önemli aşamaları geçip, ileri ve rekabetçi bir sanayi yapısının temellerini oluşturacaktır. Yeni sanayileşme, sanayi girdileri bakımından ulusal olanaklara daha çok dayanacak, genelde, ara ve yatırım malları üretimine yönelecektir. IV. Plan döneminde amaç, sanayiye giderek kendi teknolojisini üreten ve dış pazarlarda rekabet edebilen bir kimlik kazandırma çabalarının başlatılmasıdır. Ekonominin karşılaştığı enerji darboğazının aşılması ve birincil enerji kaynakları ile sanayi hammaddeler arzının artırılması gereği madencilik ve enerji kesimlerinde büyük bir yatırım atılımını zorunlu kılmaktadır. Dışardan enerji alımından çok kaynağa yönelme ilkesi benimsenecektir. Bu plan dönemin sonunda (1983) sanayi sektörünün GSUH içindeki payı yüzde 22,4 olarak gerçekleşmiştir.

V. Plan dönemine kadar uygulanan kalkınma politikasının sonucu olarak bugün imalat sanayinin hemen her sektöründe önemli kapasiteler oluşmuş ve sanayileşmede büyük birikimler elde edilmiştir. Enerji sektörünün ekonomik gelişmeyi destekleyici bir yapıya kavuşturulması, V. BYKP’ nın en önemli hedeflerinden biri olmuştur. Üretimin artırılmasında güvenilir ve ucuz kaynaklar öncelik taşıyacak, yerli kaynakların üretim ve kullanımına ağırlık verilecektir. Bu nedenle madencilikte arama ve üretim yatırımlarında birincil enerji hammaddelerine öncelik verilecektir. Madencilik sektöründe temel ilke yeraltı zenginliklerinin araştırılıp işletilebilir hale getirilerek ekonomiye kaynak sağlanmasıdır. Bu plan döneminin sonu olan 1989 yılında sanayi sektörünün GSUH içindeki payı yüzde 25,9’a yükselmiştir. Mutlak olarak ise sanayi sektörü GSUH’sı 1983 yılından 1989 yılına kadar yüzde 70 dolayında bir artışla 21 milyar TL’ye ulaşmıştır.

VI. Plan döneminde imalat sanayinde dışa dönük ve rekabet gücü olan bir yapının geliştirilmesi, ihracatın sürekliliğinin ve çeşitliliğinin sağlanması esas alınacak, var olan tesislerde gerekli yapısal dönüşümün gerçekleştirilmesi, verimliliğin artırılması ve optimum ölçeklerde yeni yatırımların yapılması özendirilecektir. Madencilik sektöründe, doğal kaynakların etkin bir biçimde ekonomiye kazandırılması, enerji ve sanayi hammadde talebinin ucuz ve güvenli bir şekilde temin edilmesi ve işlenmiş mal ihracatının artırılması başlıca hedeflerdir. Enerji sektöründe temel amaç, ekonomik ve sosyal kalkınmanın desteklenebilmesi için, bütün kullanıcı kesimlere, yerinde ve zamanında güvenilir, ucuz ve kaliteli enerjinin sağlanmasıdır. 1994 yılında sanayi sektörünün toplam GSUH içindeki payı yüzde 26,6 olarak gerçekleşmiştir.

Tablo: 2.9 Sanayi Sektörünün Gayri Safi Ulusal Hasıla (1987 sabit fiyatlarla TL) ve Toplam İstihdam İçindeki Payı

Yıllar	Sanayi Sektöründe GSUH	GSUH İçinde Sektör Payı %	Sanayi Sektörü İstihdamı (000)	Sektörün İstihdam Payı %
1968	5.420.243	17,1	1.363	10,8
1972	7.274.533	18,1	1.709	12,5
1977	11.040.984	21,3	2.248	14,9
1983	12.837.432	22,4	2.455	15,2
1989	21.872.602	25,9	2.847	15,6
1994	24.432.971	26,6	3.294	16,5
2000	33.170.615	27,8	3.810	17,7
2001	30.721.579	28,5	3.774	17,6
2002	33.502.214	28,8	3.954	18,5
2003	36.100.528	29,3	3.846	18,2
2004	39.488.535	29,2	3.987	18,3
2005	42.107.627	28,9	4.284	19,4
2006	45.289.495	29,3	4.407	19,7

Kaynak:TÜİK, Ulusal Hesaplardan ve TÜİK İstatistik Göstergeler (1923-2006)'dan verilerle tarafımızdan hazırlanmıştır.

VII. Beş Yıllık Kalkınma Planı yeni bir stratejik yaklaşımla ele alınmaktadır. Bu plan, Türkiye'nin kalkınma hedefleri yanında demokratikleşme sürecine de yön veren temel amaçları getirmektedir. Bu yıllar, demokratikleşme, hukukun üstünlüğü, insan hakları ve liberalizm gibi kavramların ortak değerler olarak önem kazandığı, mal ve finans piyasalarının, bilgi ve teknolojinin ülke sınırlarını aştığı günümüzde ekonomik ve bir anlamda da siyasal ve kültürel bir küreselleşmeye doğru gidildiği yıllardır. Türkiye dünya ekonomileriyle bütünleşme bakımından, bir yandan küreselleşme hareketlerinin içinde yer almış, diğer taraftan da ekonomik güç odaklarından NAFTA ve Pasifik Bölgesi ile ticari ilişkilerini sürdürmüş ve Avrupa entegrasyonu hareketine tam katılma iradesini açıklamıştır. AT ile tam üyelik hedefi doğrultusunda gümrük birliği sürecine giren Türkiye'nin, VII. Plan döneminde eğitim ve haberleşme altyapısı ile işgücü piyasası başta olmak üzere ekonomik ve sosyal altyapıda, devletin ekonomideki rolü ve organizasyon yapısında köklü değişikliklerin yapılması gerekmektedir. Bu kapsamda eğitim, bilim ve teknoloji, sanayileşme, ticaret, rekabet ve işgücü piyasalarıyla ilgili politikaların yeniden düzenlenmesi önem taşımaktadır

AT ile gerçekleştirilecek gümrük birliği öncesinde sanayinin en önemli sorunlarından birisi bazı sektörlerde rekabet güçlüğü çekilmesi olasılığıdır. Rekabet güçlüğü çekilen sektörler öncelikli olmak üzere, sanayide yapısal sorunlar, bir program dahilinde çözümlenecek, özelleştirmeye hız verilecektir. Sanayinin rekabet gücünü olumsuz etkileyen temel faktörler, makro ekonomik istikrarın sağlanamaması ve bu çerçevede kronikleşen yüksek enflasyon, sermaye birikiminin yetersiz olması, sermaye maliyetinin ve sanayinin temel girdi fiyatlarının yüksek olması, teknolojiye gelişmelerin yeterince izlenememesi olarak sıralanabilir. VII. Planda hedeflenen dünya piyasalarına entegre olma ve AB'ye uyum çerçevesinde, dışa açık, rekabet gücü yüksek ve ihracata dönük, hammadde ve insan kaynakları gibi avantajların değerlendirildiği bir sanayi yapısının özel kesim ağırlıklı olarak oluşturulmasıdır. Yeraltı zenginliklerinin yüksek katma değer sağlayacak şekilde ekonomiye kazandırılması, sanayinin hammadde ve enerji ihtiyacının güvenli ve ekonomik olarak karşılanması madencilik sektöründe temel amacı oluşturmaktadır.

1998 yılının ikinci çeyreğinden itibaren Uzak Doğu Asya krizinin yansımaları ve uygulanan sıkı maliye ve gelirler politikasının etkisiyle iç ve dış talepte bir yavaşlama başlamıştır. Rusya'nın krize girmesi ile birlikte dış talepteki daralma daha da

derinleşmiştir. Belirsizlik ortamı, özel kesimin tüketim ve yatırım kararlarını olumsuz yönde etkilemiştir. 1999 yılının ikinci çeyreğinden itibaren ekonomik aktivitede görece toparlanma işaretleri gözlenmiş, sanayi üretiminde sınırlı da olsa bir artış kaydedilmiştir. Ancak, yaşanan deprem felaketleri üretimde gözlenen canlanmanın durmasına neden olmuştur. 2000 yılında sanayi sektörünün GSUH içindeki payı yüzde 27,8'dir.

VIII. Plan döneminde istihdamın yapısı tarım dışı sektörler lehine değiştirilecek, ekonominin ihtiyaç duyduğu işgücü yetiştirilecek, işgücünün bilgi çağının gerekleri doğrultusunda niteliği yükseltilecek ve işgücü piyasasında etkinlik arttırılacaktır. İstihdamın artırılmasında ve işsizliğin azaltılmasında önem taşıyan ve sanayi sektörünün gelişmesine girdi vererek destek sağlayan küçük ve orta ölçekli firmaların (KOBİ) istihdam yaratma potansiyellerinden en üst düzeyde yararlanılacaktır. Plan döneminin sonunda büyümenin sektörel yapısına bakıldığında, en büyük katkının sanayi sektöründen geldiği görülmektedir. 2005 yılında sanayi sektörünün GSUH içindeki payı yüzde 28,9'dur.

2007-2013 dönemini kapsayan IX. Kalkınma Planı, değişimin çok boyutlu ve hızlı bir şekilde yaşandığı, rekabetin yoğunlaştığı ve belirsizliklerin arttığı bir döneme rastlamaktadır. 3 Ekim 2005 tarihinde tam üyelik müzakerelerinin başlamasıyla birlikte, Türkiye ile AB arasındaki ilişkilerde yeni bir döneme girilmiştir. Plan dönemi sonunda, AB'ye üyelik hedefi doğrultusunda, Kopenhag siyasi kriterlerine uyum düzeyinin yükseltilmesi, ekonomik kriterlere uyum sağlanması ve 35 fasıl altında toplanan AB müktesebatına ilişkin müzakerelerin sonuçlandırılarak katılım sürecinin tamamlanması amaçlanmaktadır. Ekonominin rekabet gücünü artırmak ve dünya ihracatından daha fazla pay almak üzere sanayide, yüksek katma değerli mal üretiminin artırılması temel amaçtır. İmalat sanayinin dışa dönük bir yapı içinde ekonomik büyümeyi sürükleyen temel sektör olması hedeflenmektedir.

B. Sanayi Sektöründe İstihdam

Planlı kalkınmanın genel hedefleri arasında istihdamı artırma ilk sıralarda gelmektedir. Hızlı nüfus artışı etkisiyle gittikçe büyüyen insan gücü ile var olan insan gücüne istihdam yaratmak, ekonominin hızla gelişmesinden ayrı seçilecek bir hedef

değildir. Hedeflenen kalkınma hızlarının gerçekleşmesine bağlı olarak ekonomik ve sosyal faaliyet hacminin genişlemesi sonucu artan iş olanakları oranında istihdam en yüksek düzeye çıkarılacak, ekonominin, istihdamı artırıcı yönde genişlemesi özel tedbirlerle desteklenecek, istihdam sorununun daha belirgin olduğu bölgeler özellikle gözetilecektir.

Ekonomik büyüme gerçekleştiğinde tarım sektöründen tarım dışı sektörlere işgücü transferi yaşanır ve sanayi istihdamı toplam istihdam içinde artış gösterir. Tablo 2.9'da görüldüğü gibi Türkiye'de de 1968 yılında yüzde 10,8 olan toplam istihdam içindeki sanayi sektörü payı, 1980'lerde yüzde 15'in üzerinde gerçekleşmiştir. Ülkemizde Ulusal İstihdam Stratejisinin oluşturulması çalışmalarında, tarım sektöründeki çözülme ile bu sektörden gelen işgücünün tarım dışı sektörlere kazandırılması konusuna ağırlık verilmektedir. Ekonominin reel olarak yıllık ortalama yüzde 7,3 oranında büyüdüğü 2002-2006 döneminde, toplam istihdam yıllık ortalama yüzde 0,7 oranında artmıştır (TÜSİAD,2007:38). İstihdam düzeyindeki artışın sınırlı kalmasında en önemli etken tarım kesimi istihdamındaki daralma olmuştur. Bu dönemde, toplam istihdam yıllık ortalama yüzde 0,7 artarken, tarım dışı sektörlere bakıldığında istihdamın yıllık ortalama yüzde 3,9 oranında arttığı görülmektedir. 2002-2006 döneminde, tarım sektöründe istihdam 1 milyon 370 bin kişi azalırken, sanayi, hizmetler ve inşaat alt sektöründe ise sırasıyla, 453 bin, 1milyon 584 bin ve 309 bin kişi artış göstermiştir. Bu durumda son beş yıllık dönemde tarım sektöründe her yıl ortalama 274 bin kişilik istihdam azalışı olduğuna göre, sanayi, hizmetler ve inşaat sektörlerinde sırasıyla her yıl ortalama 91 bin, 317 bin ve 62 bin kişilik istihdam yaratıldığına işaret etmektedir (TÜSİAD,2007:38). Ancak 2007 yılında sanayide çalışan işgücünün aktif nüfus içindeki oranı yüzde 19,7 olmakla beraber aynı yıl tarımdaki istihdam payının yüzde 26,4 olduğu düşünülürse, işgücü kullanımını bakımından ülkemizde tarım sektörünün hala önemli bir yeri olduğu söylenebilir.

Sanayi sektörü alt sektörler itibariyle incelendiğinde 2007 yılında imalat sanayi sektöründe 3 milyon 949 bin kişi, madencilikte 136 bin kişi, enerji kesiminde 100 bin kişi istihdam edildiği görülmektedir (TÜİK;HİA,Tablo:70). Bu rakamlara göre toplam sanayi istihdamı içinde imalat sanayinin yeri çok önemlidir.

1970'den bu yana geçen 37 yıllık dönemde imalat sektörünün toplam istihdam içindeki payı yaklaşık iki kat artarak yüzde 9,7'den yüzde 18,8'e yükselmiştir. GSUH içindeki payı da yüzde 15,7'den yüzde 25,3'e çıkmıştır (TÜSİAD, Mayıs 2008(a):63) 1970-2006 döneminde, 1979 ve 1980 yıllarında GSUH içindeki payda gözlenen belirgin düşme dışında, bu değerler oldukça düzenli bir yükselen trend sergilemektedir.

İmalat sanayi alt kolları incelendiğinde çalışanların sektörel dağılımları Tablo 2.10'da görülmektedir. 2001 krizi sonrasında yatırım malları grubunda istihdam artışı gerçekleşmiş ve tüm alt sektörlerde çalışan sayıları önemli ölçüde yükselmiştir. İmalat sanayinde alt sektörler itibariyle istihdam artışlarının farklılaşması sektörün istihdam yapısında da önemli bir değişime yol açmıştır. 1997 yılında imalat sanayinde çalışanların yüzde 52,2'si tüketim malları grubunda, yüzde 27,7'si ara malları grubunda ve yüzde 20,1'i de yatırım malları grubunda çalışmakta iken, söz konusu paylar 2006 yılında sırasıyla yüzde 47,6, yüzde 26 ve yüzde 26,8 olarak gerçekleşmiştir. Yatırım malları grubunun payında yaklaşık 7 puanlık artış göze çarpmaktadır.

Kayıtlı istihdama dayanan verilere göre 2006 yılında tekstil ürünleri imalatı, istihdamda yüzde 16,91 ile imalat sektöründeki en büyük paya sahiptir. Tekstil ürünleri imalatında üretim artışı, imalat sektöründen daha hızlı olmasına karşın, istihdam artışı toplam imalat sektöründeki artışın gerisinde kalmıştır. Tekstildeki işgücü tasarruf eden makine yatırımlarının bu sonuç üzerinde etkili olduğu söylenebilir. Sektörün dış rekabete açık olması nedeniyle bu sürecin tersine dönmeyeceği ve tekstilin istihdam yaratma kapasitesinin sınırlı olduğu yorumunu yapmak olurludur. Ancak, ülke ekonomisi içindeki büyüklüğüne bağlı olarak sektörün istihdam yaratma bakımından önemini bir süre daha koruması beklenebilir (TÜSİAD, Mayıs 2008(a):124). İmalat sanayi içinde istihdam payı bakımından 2006 yılında ikinci sırada yer alan sektör olan giyim eşyası sektörünün imalat sektörü içinde üretiminin 2006 yılındaki payının yüzde 4,05 iken sektörün istihdamdaki payının yüzde 12,94 düzeyinde olması istihdam kapasitesi yaratma bakımından başarılı olduğunu göstermektedir (TÜSİAD, Mayıs 2008(a):137). Sektör ağırlıklı olarak dış pazarlara yönelik üretim yapmaktadır. Giyim sanayi, düşük piyasa yoğunluğuna sahip çok sayıda küçük ve orta ölçekli firmaların yer aldığı bir sektördür. İstihdamda yüksek payı olan tekstil ve giyim eşyası sektörlerindeki istihdam kayıpları, tüketim malları grubunun imalat sanayi istihdam payındaki azalışın yüzde 82'sini oluşturmaktadır. İhracata yönelik tekstil ve giyim sektörlerinde Çin'e

uygulanan kotaların kaldırılması, Asya ve Pasifik rekabetinin yaygınlaşması ve Türk lirasının değerlenmesi, son yıllarda bu sektörlerin üretim ve istihdam performanslarını önemli ölçüde olumsuz etkilemektedir. (Tüsiad, Şubat 2008:78-79)

İmalat sanayi içinde istihdam bakımından en büyük sektörlerden biri gıda sektörüdür ve mobilya-diğer imalat sektörü ile birlikte tüketim malları grubunda 1997-2006 yılları arasında çalışan sayısında artış görülen tek sektördür. Ağırlıklı olarak yurtiçine yönelik üretim yapan sektörün dışa açılma oranı çok düşüktür. Sektör dış pazarlara yönelmedikçe, diğer bir deyişle ağırlıklı olarak iç pazara yönelik üretim yapmaya devam ettiği sürece ve imalat sanayi içinde üretim ve istihdam payının da birbirine çok yakın olduğu düşünülürse istihdam yaratma bakımından nötr olacaktır. Bu sektörde son yıllarda dikkat çekici gelişmelerden biri, Türkiye'nin sanayileşme tarihinde önemli bir yeri olan ve geleneksel olarak süt ve et gibi ürünlerde üretici olan devletin özelleştirmelerle üretimden çekilmesi ve dolayısıyla devletin üretim ve istihdamdaki payının azalmasıdır. Mobilya ve diğer imalat sektörü ise istihdam kapasitesi bakımından imalat sektörü içinde önemli bir paya sahiptir. Üretimdeki artışa paralel olarak istihdam sürekli artmıştır. Diğer imalat sanayi içinde kalan kuyumculuk (altın işleme) sektörü de istihdam bakımından büyük bir sektördür.

Ara malları grubunda istihdam artışı yönünden öne çıkan sektörlerden biri metalik olmayan diğer mineral ürünler sektörüdür ve 2006 yılında bu sektör toplam imalat sanayi istihdamı içindeki payı açısından dördüncü sıradadır. Sektöre girdi sağlayan sektörler arasında madencilik (metalik olmayan) en önemlisidir. Bu sektörün hammaddesi madencilik ürünleridir ayrıca enerji ve ulaşım bu sektörü doğrudan ilgilendiren sektörlerdir. Ara malları grubunda dikkat çeken diğer bir sektör plastik ve kauçuk ürünleri sektörüdür. 1997-2006 yılları arasında sektördeki istihdam oranı 1.6 puan artmıştır. Türkiye'de plastik üretiminin teknolojisi düşük olduğu için emek yoğunudur. Kauçuk ürünleri üretiminde istihdam yapısı plastik üretimine göre farklılaşmaktadır. Araç lastiği üretiminde çalışanların eğitim ortalaması yüksektir.

Kimyasal ürünler sektörü yüksek teknolojiye ve otomasyona dönük bir üretim yapısına sahiptir. Yalnız ilaç sektöründe 2007 yılında yaklaşık 25 bin kişi istihdam edilmektedir ve yüksek öğrenim görmüş personel oranı yüzde 50'nin üzerindedir (İlaç Endüstrisi İşverenler Sendikası). Sektörde, ileri teknolojiye uyum sağlayacak yüksek

eğitim görmüş personel istihdamı artmakta ve buna bağlı olarak teknik bilgi düzeyi yükselmektedir. İlaç sektörü üretim bakımından imalat sektörünün orta sıralarında yer alırken üretimde işgücü yoğunluğunun düşük olması nedeniyle istihdamdaki payı çok düşük düzeyde olsa da ilaç sektörünün nitelikli işgücü için istihdam yaratma potansiyelinin yüksek olduğu söylenbilir.

Yatırım malları grubunda istihdam açısından en olumlu performansı motorlu kara taşıtları sektörü ve makine-teçhizat imalatı sektörleri göstermiştir. 1997-2006 döneminde, bu iki sektörün imalat sanayi istihdamı içindeki paylarında, sırasıyla, 1.7 puan ve 1.8 puan artış olmuştur. Başka yerde sınıflandırılmamış makine ve teçhizat imalatı yüzde 7,09'luk istihdam payı ile imalat sektörü içinde n sıralarda yer almaktadır ve 1992 yılı sonrası dönemde üretimde gerçekleşen artışa paralel istihdam hacminin de genişlemesi, bu sektörün istihdam yaratma potansiyelinin güçlü olduğunu göstermektedir (TÜSİAD,Mayıs 2008(a):302). Makine ve teçhizat imalatı, üretim ve tüketim amaçlı kullanılan çok değişik makine ve donanımları kapsayan bir sektördür. Silah ve mühimmat imalatı ile savunma sanayi ile ilgili birçok üretim bu sektör altında yer almaktadır. Bu sektörde özel kesim üretiminde ağırlığı ev aletleri sektörü olarak adlandırılan beyaz eşya üretimi oluşturmaktadır. Diğer alt sektörler tarım ve orman makineleri ve genel amaçlı makine imalatıdır. Sektörün içerdiği orta ve ileri teknoloji düzeyindeki ürünler, istihdam yaratma potansiyelinin nitelikli işgücü yanlı olduğunu göstermektedir. Motorlu kara taşıtı, römork ve yarı-römork imalatı, ya da kısaca otomotiv, imalat sektörü içindeki büyük sektörlerden biridir. İmalat sanayi içindeki istihdam payı açısından altıncı sırada olan sektör dış ticarete de n sıralardadır. Bu sektörde son yıllarda işgücü payının yüksek olduğu ürünlerin üretiminin Türkiye'ye kaydığı ve sektörün büyüklüğü bir arada ele alınırrsa, istihdam yaratma bakımından sektörün öneminin gelecekte de koruyacağı öngörülebilir (TÜSİAD,Mayıs 2008(a):361).

Tablo: 2.10 İmalat Sanayinde Çalışanların Sektörel Dağılımı

Yıllar	1997	2001	2006
İmalat Sanayi	100,00	100,00	100,00
A. Genellikle Tüketim Malları	52,15	51,30	47,58
1.Gıda ve İçecek Ürünleri	13,52	14,46	11,76
2.Tütün Ürünleri	2,16	2,28	0,88
3.Tekstil Ürünleri	21,63	20,02	16,91
4.Giyim Eşyası	10,79	10,72	12,94
5.Deri Bavul Ayakkabı	1,97	1,38	1,44
6.Mobilya,Diğer İmalat	2,07	2,44	3,65
B. Genellikle Ara Malları	27,72	27,97	26,01
7.Ağaç ve Mantar Ürünleri	0,74	0,66	1,25
8.Kağıt ve Kağıt Ürünleri	2,38	2,24	1,57
9.Basım ve Yayım	1,21	1,09	1,24
10.Kok Kömürü Petrol Ürünleri	1,07	1,17	0,63
11.Kimyasal Ürünler	6,15	6,87	3,20
12. Plastik ve Kauçuk Ürünleri	3,18	3,46	4,81
13.Metalik Olmayan Diğ.Min.Ürünleri	6,96	6,45	8,08
14. Ana Metal Sanayi	6,03	6,04	5,23
C. Genellikle Yatırım Malları	20,13	20,81	26,79
15.Metal Eşya Sanayi	4,17	3,56	5,43
16.Makine ve Teçhizat İmalatı	5,37	5,63	7,21
17.Büro,Muhasebe,Bilgi İşlem Mak.İmal.	0,01	0,10	2,19
18.Elektrikli Makine ve Cihaz	3,65	3,65	2,81
19.Haberleşme Teçhizatı Radyo TV	0,89	1,05	2,18
20.Tıbbi,Hassas,Optik Alet Saat İm.	0,51	0,42	0,65
21.Motorlu Kara Taşıtları	4,20	5,18	5,93
22.Diğer Ulaşım Araçları	1,32	1,23	0,39

Kaynak: TÜSİAD, Türkiye'nin Üretim ve Dış Ticaret Yapısında Dönüşüm Küresel Yönelimler ve Yansımalar Syf 80 Tablo:21 ve TÜSİAD, Türkiye Sanayine Sektörel Bakış'dan alınan verilerle tarafımızdan hazırlanmıştır.

C. Sanayi Sektörünün Dış Ticaretteki Yeri

Türkiye'de 1980 sonrası dönemde, rekabete açık ekonominin ilke ve esaslarının yerleştirilmesi, dış ticaretin serbestleştirilmesi ve yurt içi mali piyasaların yeniden yapılandırılması ve geliştirilmesi yönünde önemli adımlar atılmıştır. Bu sürecin bir tamamlayıcısı olarak, 1989 yılında uluslararası sermaye hareketleri tamamen serbest bırakılmıştır. 1980 sonrasında GSUH büyümesinde, imalat sanayi kapasite kullanımında, ihracat hacminde, imalat sanayinin ihracat içindeki payında ve dış ticaret hacminin GSUH' ya oranında önemli artışlar sağlanmıştır.

Dış ticaret açısından imalat sanayinin ekonomideki üstünlüğü giderek derinleşmektedir. Tablo 2.11'e göre imalat sanayi ihracatının toplam ihracat içindeki payının 1980'li yıllarda giderek artan bir ivme kazandığını söyleyebiliriz. 1970 ile 1980 yılları arasında imalat sanayi ihracat payı Tablo 2.11'e göre yüzdesel olarak yaklaşık

iki kat artmıştır. 1960 yılında Türkiye ihracat gelirlerinin yüzde 76'sı tarım ürünleri dış satımından elde edilirken, sanayi için bu oran yüzde 17,6'dır. 1985 yılında ise ihracat gelirlerinin yüzde 75,3'ü sını ürünler, yüzde 21'i tarım ürünleri, yüzde 3,1'i madencilik ürünleri dış satımından sağlanmıştır. Türkiye'de 1980'den itibaren uygulanan iktisat politikası dış ticarete serbestliği ve sını mallar ihracatının teşvikini temel strateji olarak benimsemiştir. İhracattaki bu artış, uygulanan politikanın başarısını göstermektedir. İhracatta sını mamullerin payının artırılması ve ithalat ikamesi olanağı bulunan temel malların Türkiye'de yapılmasının plan dönemlerinde esas alınmasının da ihracat artışı üzerinde etkisi vardır.

1980-2006 döneminde Türkiye ihracatının ürün bileşiminde dikkat çekici bir dönüşüm yaşanmıştır. 1980'li yıllarda ve 1990'lı yılların ilk yarısında sını ürünler ihracatı içinde tekstil ve hazır giyim ürünleri çok büyük bir paya sahip iken 2002-2006 döneminde tekstil ürünleri ihracatının nispi önemi azalmıştır. 1996-2007 döneminde, tarım ve madencilik ürünleri ihracatı çok sınırlı bir artış gösterirken, imalat sanayi ürünleri ihracatında önemli bir yükseliş gözlenmiştir. Bu dönemde ihracattaki artış, imalat sanayi ürünleri ihracatından, özellikle yatırım malı üreten sektörlerdeki hızlı ihracat büyümesinden kaynaklanmıştır (TÜSİAD, Şubat 2008:24).

İmalat sanayi içinde tüketim malları üreten grubun 2003-2007 döneminde toplam ihracat içindeki payı yüzde 33,5'dir. Bu grubun içinde en yüksek pay yüzde 13,1 ile giyim eşyası üreten alt sektörüdür. Aynı dönemde ara malları üreten grup yüzde 25,9 pay almış ihraç ürünlerinin yüzde 10,4'ünün ana metal sanayi oluşturmuştur. Yatırım malları üreten grubun payı yüzde 34,5'dir. Bu grubun içerisinde motorlu kara taşıtları yüzde 14,3 pay ile birinci sıradadır (TÜSİAD, Şubat 2008:24 Tablo-2). Otomotiv, 2006 yılında toplam imalat sektörü içinde yüzde 12,05 üretim payı ile ikinci, yüzde 5,93 istihdam payı ile altıncı sırada yer alırken 2007 yılında toplam imalat sektörü ihracatı içinde yüzde 16,84'lük pay ile ilk sırada yer almaktadır. (TÜSİAD, Mayıs 2008(a):364 Şekil 24.1)

Tablo : 2.11 Toplam İhracat İçinde Sanayi Sektörü İhracatının Payı
(Milyon Dolar)

Yıllar	Toplam İhracat	Madencilik	Toplam İçindeki Payı%	İmalat Sanayi	Toplam İçindeki Payı%
1960	321	20	6,1	58	17,9
1970	589	39	6,6	109	18,4
1980	2.910	191	6,6	1.047	36,0
1985	7.958	244	3,1	5.995	75,3
1990	12.959	326	2,5	10.349	79,9
1995	21.636	391	1,8	19.089	88,2
2000	27.775	400	1,4	25.518	91,9
2005	73.476	810	1,1	68.813	93,7
2006	85.142	1.142	1,3	79.887	93,8
2007	107.213	1.661	1,5	101.024	94,2

Kaynak: DPT;Ekonomik ve Sosyal Göstergeler ile TÜİK;Dış Ticaret İstatistiklerinden alınan verilerle tarafımızdan hazırlanmıştır.

Türkiye IX. Kalkınma Planında yaşanan gelişmelere paralel olarak ekonominin rekabet gücünü artırmak ve dünya ihracatından daha fazla pay almak üzere yüksek katma değerli mal üretiminin artırılması temel hedef olarak alınmıştır. Tekstil, hazır giyim, deri, seramik, cam, mobilya, kuyumculuk gibi sektörlerin tüketime yönelik ürünlerinde özgün tasarım faaliyetleri özendirilecek, kaliteli tasarımcı yetiştirilmesi sağlanacak, ulusal ve uluslararası marka oluşturulması desteklenecek, tanıtım ve pazarlama konusundaki destekler ihracatçıların ihtiyaçları doğrultusunda geliştirilecektir. Yenilenecek İhracat Stratejik Planında orta ve yüksek teknoloji ürünlerinin ihracatının artırılmasına yönelik tedbirler geliştirilecektir. Çünkü ihracatın teknolojik bileşimi, uzun vadede sağlıklı bir dış ticaret yapısının oluşabilmesi için kritik öneme sahip konulardan biridir. Türkiye ekonomisinin ihracatının 1980 yılına kadar neredeyse tamamını hammadde ve düşük teknolojiye dayanan ürünler oluştururken, bu yapı yapısal dönüşüm süreci içerisinde değişmiştir. OECD tarafından sektörlerdeki AR-GE harcamalarına dayanılarak yapılan bir sınıflandırmada sektörler yüksek, orta-yüksek, orta-düşük ve düşük teknoloji olmak üzere dört gruba ayrılmaktadır. Tablo 2.12’de izlendiği gibi son on yılda yüksek ve orta-yüksek teknoloji gruplarının toplam

ihracat içerisindeki payları yaklaşık iki kat artarken düşük teknoloji grubunun payında dikkate değer bir azalma yaşanmıştır. Ancak hala yüksek teknoloji grubunun payı yüzde 3,7 ile oldukça düşük düzeydedir. Orta yüksek teknolojiyi oluşturan sektörler ise yüzde 40,5'lik pay ile ihracatımızdaki en önemli sektörler olarak ön plana çıkmaktadır.

Tablo : 2.12 Teknolojik Sınıflandırmaya Göre İmalat Sanayi İhracatındaki Paylar (%)

Yıllar	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Yüksek	2,3	3,9	3,5	4,0	3,6	4,6	4,3	4,5	4,3	3,7
Orta – Yüksek	20,1	20,9	24,9	26,0	29,8	32,0	34,4	37,5	38,0	40,5
Orta – Düşük	20,1	18,8	18,2	18,7	19,8	19,8	19,3	21,4	21,8	23,6
Düşük	57,5	56,4	53,4	51,2	46,7	43,7	42,1	36,5	35,8	32,2

Kaynak:Türkiye Vakıflar Bankası Sektör Araştırmaları Küreselleşme Sürecinde Dünya Ve Türkiye Ekonomisinde Sektörel Yapıdaki Dönüşüm Üzerine Bir İnceleme syf:36
www.vakifbank.com.tr/dokumanlar/earastirma/**Kuresellesme_Surecinde_Dunya.pdf**

D. Sanayi Sektöründe Yatırımlar

Sanayi sektörü içerisinde ülkelerin büyük çoğunluğunda gerek üretim değeri gerekse istihdam hacmi bakımından en büyük paya sahip olan imalat sanayi Türkiye’de sanayiye yapılan sabit sermaye yatırımları içerisinde en büyük payı almaktadır. Sabit sermaye yatırımları uzun dönemde ekonomik büyümenin ve istihdam artışının ana belirleyici unsurlarından biridir.

İmalat sanayi üretim artışlarının ve üretimin bileşimindeki gelişmelerin ihracatın artmasında ve bünyesinin değişmesinde önemli bir rol oynaması beklenmektedir. Bu amaçla ihracat konusunda potansiyeli görülen kesimlerin yatırım ihtiyacı da gözetilmiştir. II. Plan döneminde imalat sanayinde beklenen, gelişmeleri desteklemek ve hızlı şehirleşmenin yaratacağı talebi karşılamak üzere enerji sektörü yatırımlarına öncelik verilmiştir. Ekonominin karşılaştığı enerji darboğazının aşılması ve birincil enerji kaynakları ile sınıai hammaddeler arzının artırılması gereği, madencilik ve enerji sektörlerinde büyük bir yatırım hamlesini zorunlu kılmaktadır.

Tablo : 2.13 Toplam Sabit Sermaye Yatırımlarının Sanayi Sektöründe Dağılımı
(Cari Fiyatlarla % Dağılım)

Yıllar	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1995
Madencilik	3,9	2,2	2,5	3,3	5,1	1,8	1,3
İmalat	26,2	32,7	37,6	28,5	23,1	19,5	22,6
Enerji	4,2	5,8	4,5	8,7	10,2	7,6	2,9
Yıllar	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Madencilik	1,1	1,5	1,4	1,8	1,9	1,8	1,7
İmalat	19,4	17,7	23,8	28,2	33,2	31,9	32,3
Enerji	7,3	11,6	10,4	7,2	4,3	4,7	4,4

Kaynak: DPT, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler ve TÜSİAD (2007) sf:136'daki verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır.

1970-1979 döneminde artış gösteren toplam imalat sanayi yatırımları ekonominin bunalıma girdiği 1978 yılından itibaren gerilemeye başlamıştır. Bu durum büyük ölçüde, kamu sektörü imalat sanayi yatırımlarındaki gerilemeden kaynaklanmıştır. 1980 sonrasında dışa açılma sürecini yaşayan Türkiye sanayinde buna uygun bir üretim ve yatırım performansının ortaya konulmadığı, özellikle ihracata yönelik sektörlerde kaynakların oldukça düşük bir kısmının yatırımlara yöneldiği anlaşılmaktadır. Üretim kapasitesini artırıcı yeni yatırımların yapılmaması, sanayinin verimlilik artışlarına dayalı büyüme süreçlerini olumsuz yönde etkilemiştir. Yatırım eğilimindeki zayıflamada 1980 sonrasında istikrar ve dışa açılma adına büyümeden vazgeçen ve toplumdaki gelir bölüşümünü üretken olmayan kesimler lehine bozan gelir ve fiyat politikalarının esas alınması etkili olmuştur (Berksoy,Boratav,Türkcan,1994:27).

1990 yılından itibaren görece bir istikrara kavuşan imalat sanayi yatırımlarının ağırlığı 2000 yılından itibaren artmaya başlamıştır. İmalat sanayi yatırımlarında görülen bu artışta dikkat çeken gelişme ise, söz konusu artışın özel sektör yatırımlarındaki artıştan kaynaklanmasıdır. 2001 yılı sonu itibariyle toplam imalat sanayi yatırımlarının yüzde 95,5'i özel sektör, yüzde 4,5'i kamu sektörü tarafından gerçekleştirilirken 2006 yılı sonu itibariyle kamu sektörünün payı yüzde 1'e gerilemiştir (Türkiye Vakıflar Bankası,2007:28). Son dönemde özel sektör yatırımlarında görülen bu artışta firmaların yurtdışı borçlanma olanaklarının iyileşmesi önemli rol oynamıştır.

2003-2007 döneminin elverişli reel döviz kurundan ve artan dış finansman olanaklarından yararlanan girişimciler imalat sanayi yatırımlarını hızla artırmışlardır. Bu yatırımlar yeni kapasite kurmaktan çok, yenileme ve modernizasyon amacına

yönelmiştir. (BSB,2007:26) 2003-2004'de makine teçhizat türü sanayi yatırımları artmıştır. Bu artış esas itibariyle makine-teçhizat ithalinden kaynaklanmaktadır. Bu yatırım harcamaları bu nedenle gelişmiş ülkelerdeki yatırım malları üreticisine istihdam yaratırken Türkiye'de yeterli ölçüde istihdam artışını sağlayamamaktadır.

IV. HİZMETLER SEKTÖRÜNÜN EKONOMİDEKİ YERİ

Doğrudan üretim faaliyeti olmayan ancak bu faaliyetlerin yürütülmesine, doğrudan ya da dolaylı, kısa ya da uzun dönemde yardımcı olan işler hizmet başlığı altında toplanmaktadır (Kepenek,1987:19). Hizmet sektörü inşaat ve konut sahipliği, ticaret, ulaştırma-haberleşme, mali kuruluşlar, devlet hizmetleri, serbest meslek alt sektörlerinden oluşur. Genel olarak ekonomik gelişme hizmet sektörü ile iç içedir. Üretken sektörlerdeki gelişme ve canlılık hizmetlere olan talebi arttırdığı gibi, hizmet sektöründeki gelişme üretken sektörler için gerekli sosyal ve ekonomik alt yapının oluşmasını sağlar.

Kalkınma çabalarının sonucunda uzun dönemde olgun bir sanayi toplumu durumuna gelindikten sonra, kişi başına reel gelir artışı sürmekle birlikte, sanayinin göreceli payında bir azalma beklenir. Bunun nedeni hizmet sektöründeki artışlardır (Seyidoğlu,2003:599). Hizmet kesimindeki hızlı artışlar sanayinin payının düşmesine neden olur.

A. Hizmetler Sektörünün Ulusal Gelir İçindeki Payı

Türkiye'de hizmet sektörlerinin genişlemesi, 1950-1960 döneminde başlayıp planlı dönemde de devam eden, pek de sağlıklı sayılamayacak bir gelişmedir. Bütünüyle ele alındığında hizmetleşme plan çerçevesinde gerçekleştirilmemiştir.

I. ve II. Beş Yıllık Kalkınma Planlarında GSUH' daki artışın belli bir yapısal değişim ile birlikte gerçekleştirilmesi hedef alınmıştır. Yapısal değişim planlarda, sanayinin en hızlı büyüyen sektör olması ve böylece, GSUH içindeki payının artırılması biçiminde tanımlanmıştır. Uygulamada bu yönde değişim olmasına karşın yapısal değişim daha çok hizmetler sektörü lehine olmuştur. 1968-1972 yılları arasında sanayi sektörünün GSUH içindeki payı 1 puan artarken hizmetler sektörünün payı 4,2 puanlık artışla yüzde 54'e ulaşmıştır. Çünkü Planlı dönemde alt yapı donatımı geliştirilmiş ve

iyileştirilmiş, böylece yük ve yolcu taşımada hızlı bir artış gözlenmiştir. Karayollarında yük ve özellikle yolcu taşımacılığı deniz, demir ve hava yollarına oranla daha çekici hale gelmiş ve bu alt sektörde gelişme daha hızlı olmuştur. Haberleşme alt yapısında ise, Planlı dönemde yapımı tamamlanan radyolink hatları, şehirlerarası telefon konuşmalarını kolaylaştırmış, ayrıca televizyon verici alanlarına gelişme olanağı hazırlamıştır.

III. Plan dönemine girerken, ulaştırma sektörünün amaçlanan sanayileşme ile doğacak hizmet talebini karşılayacak biçimde ve yönde geliştirilmesi ilkesi temel alınmıştır. Ancak Plan dönemi sonunda, sanayileşmenin yarattığı ulaşım talebi ile ulaştırma hizmetleri arasında gerekli düzeyde organik bir bağlantı kurulamamıştır. Özellikle büyük sanayi projelerinin yaratacağı ulaştırma talebi proje çalışmaları aşamasında dikkate alınmadığından alt sistemlerde darboğazlar ortaya çıkmıştır. Altyapıdaki bu yetersizliğin, ekonominin yapısına olan olumsuz etkileri yanında verim düşüşlerine de yol açtığı gözlenmiştir. 1973 yılında başlayan ekonomik durgunluk ve petrol bunalımı, dünyada olduğu gibi Türkiye'de de turizm hareketlerini sınırlamış bunun sonucu olarak III. Plan döneminde turizm gelirleri istenen düzeye ulaşamamıştır.

IV. Plan döneminde hizmetler sektörü içindeki konut alanında yatırımlara önem verilmiştir. Ancak konut yatırımlarına ve getirilen politikalara karşın, yıllık konut açığı büyümüş ve gecekondulu konut sayısı giderek artmıştır. V. Plan döneminde, konut piyasasında potansiyel arz eden bütün unsurların değerlendirilmesi yanında konut sektörünün ekonomiyi canlandırıcı ve istihdam yaratıcı özelliğinden de en yüksek düzeyde yararın temin edilebilmesi için ihtiyaç sahipleri bankalar sistemi aracılığıyla tasarrufa yönlendirilecektir. Toplu Konut Fonu, banka sistemi yoluyla konuta yönlendirilecek kaynakların desteklenmesi ve kredilerin faiz, vade ve miktar bakımından alıcılar için uygun düzeylerde tutulmasını temin edecek tarzda kullanılacaktır. Aynı dönemde, ulaştırma sektörünün sağlıklı bir yapıya kavuşması, sektörde verimliliğin artması, var olan kapasitelerin en etkin biçimde kullanımı ve hizmet düzeyinin yükseltilerek devamı, altyapının güvenli ve ekonomik bir hizmeti eksiksiz olarak yerine getirmesi esas alınmıştır.

Tablo : 2.14 Hizmetler Sektörünün Gayri Safi Ulusal Hasıla İçindeki Payı
(1987 sabit fiyatlarla TL) ve Toplam İstihdam İçindeki Payı

Yıllar	Hizmetler Sektöründe GSUH	GSUH İçinde Sektör Payı %	Hizmetler Sektörü İstihdamı (000)	Sektörün İstihdam Payı %
1968	15.763.617	49,8	2.956	23,3
1972	21.754.387	54,0	3.513	25,7
1977	29.064.714	56,0	4.442	29,5
1983	32.082.278	56,0	5.414	33,5
1989	44.493.955	57,5	6.735	37,0
1994	53.255.495	58,1	7.900	39,5
2000	70.332.057	59,0	10.001	46,3
2001	62.350.947	57,8	9.661	44,8
2002	67.026.940	57,6	9.942	46,6
2003	71.642.245	58,2	10.136	47,9
2004	80.085.929	59,2	10.404	47,7
2005	86.917.483	59,7	11.269	51,1
2006	91.944.116	59,6	11.835	53,0

Kaynak:TÜİK, Ulusal Hesaplardan ve TÜİK İstatistik Göstergeler (1923-2006)'dan verilerle tarafımızdan hazırlanmıştır.

VI. Plan döneminde AT İle entegrasyon sürecinde ulaştırma politikalarında uyum sağlanacaktır. Ulaştırma sektöründen beklenen hizmetlerin istenilen düzeyde sağlanabilmesi ve uluslararası teknolojik gelişmelerin yakından izlenebilmesi için altyapı ve işletmecilik alanında personel eğitimine öncelik verilecektir. Bu plan dönemi sonunda (1994) hizmet sektörünün GSUH içindeki payı yüzde 58,1'e kadar yükselmiştir.

VIII. Plan döneminde 2001 krizi sonrasında, mali sektör, yapısal zayıflıklarından kaynaklanan risklerin gerçekleşmesi sonucunda önemli ölçüde küçülmüş ve kamu maliyesi üzerine ciddi bir yük getirmiştir. 2001 ve 2002 yıllarında hizmet sektörünün GSUH içindeki payı hem mutlak olarak hem de oran olarak azalmıştır. 2002 yılında sektörün GSUH içindeki payı yüzde 57,6'dır. VIII. Plan dönemi boyunca bankacılık sektörüne yönelik bir dizi düzenleme yapılmış olup, AB mevzuatıyla uyumlu olarak

hazırlanan 5411 sayılı Bankacılık Kanunu 2005 yılında yürürlüğe girmiştir. 2001 krizi nedeniyle bankacılık sektörüne paralel biçimde mali bünyeleri zayıf sigorta şirketleri sektörden ayıklanmış olup bu çerçevede şirketlerin mali bünyelerinin güçlendirilmesine ve sektörün daha sağlıklı faaliyet göstermesine yönelik faaliyetler halen devam etmektedir.

Hizmet sektörlerinin ekonomik ve toplumsal gelişmeye paralel olarak üretken kesimlerin gelişmesinin bir sonucu ve onların uyarıcısı olarak gelişmesi gerekir. Fakat ekonomik ve sosyal yapıların oturmadığı, toplumsal rantların yüksek olduğu ekonomilerde hizmet sektörünün daha hızlı gelişmesi normal karşılanabilir. Çünkü kimi hizmet sektörleri spekülasyon kazançları ve rantlar için daha elverişlidir. Doğal olarak da bu durum, kaynak ve gelir dağılımını bozucu etkiler yapacaktır.

Günümüzde sanayileşmiş ülkelerde sanayi sektörünün GSUH içindeki göreceli payı küçülme eğilimine girmiştir. Bu ülkelerde yüz yılı aşkın sürede tarımda yaşanan olgu sanayide de yaşanmaktadır. Bu eğilim çok açık olmamakla birlikte Türkiye’de de yaşanmaktadır. Geniş anlamda hizmet sektörü olarak adlandırılan, tarım ve sanayi dışındaki faaliyet alanlarının ekonomideki görece payı büyümektedir. Hizmet sektörlerinin ekonomide artan hakimiyeti istihdam alanında çok daha açık görülmektedir.

1990’lı yıllarda bilişim ve iletişim teknolojilerinde önemli gelişmeler yaşandığı ve bu teknolojik gelişmelerin, bir ölçüde de olsa, makine-teçhizat yatırımı yoluyla ülkeye aktarılması olurlu olduğu halde, Türkiye’nin bu fırsattan zamanında ve etkin bir biçimde faydalanamadığı görülmektedir (Saygılı,Cihan,2008:50). Hizmet endüstrilerinin artan ölçüde bilgi teknolojisine dayanması, bunların daha çok sermaye ve nitelikli işgücü gerektirmesi dolayısıyla, yüksek gelirli ülkeler, ticari hizmetler ihracında uzmanlaşırken az gelişmiş ülkelerde görünüm daha değişik özellikler taşır. Bu ülkelerin bir çoğu hizmetler alanında açıkça görünen bir karşılaştırmalı üstünlüğe sahip bulunmamaktadır. Ancak bazıları turizmde, bazıları yurt dışı inşaat faaliyetlerinde önemli bir potansiyele sahiptir.

Sanayileşmiş ülkelerde hizmet sektörünün ağırlığını arttırmasının nedenlerinden biri imalat üretiminde daha fazla hizmet kullanılmaya başlamasıdır. Böylece imalat sanayi üretiminin hizmet yoğunluğu artmaktadır. Bu durum az gelişmiş ülkelerle olan

ticaretin de yapısını etkileyecektir. Ekonomilerinde hizmetlerin payı hızla yükseldikçe ve üretimlerinin hizmet yoğunluğu arttıkça, gelişmiş ülkelerin az gelişmiş ülkelere yaptıkları ihracatın yapısı da hizmetler ve hizmet yoğun mallar yönünde değişecektir. Bu aynı zamanda, az gelişmiş ülkelere yapılacak sanayi hammaddeleri ithalatının da azalması demektir (Seyidoğlu,2003:797).

B. Hizmetler Sektörü İstihdamı

1990'lerden sonra sektörel yapıdaki değişimler istihdam yapısını da etkilemiştir. Bazı geleneksel imalat sanayi ürünleri ihracatında rekabet gücünün azalması ekonomik kalkınma stratejilerinin hizmetler sektörüne yönelmesine neden olmuştur. Bu doğrultuda 1990'lerden sonra teknolojinin gelişimi ile birlikte toplam istihdam içinde tarım ve imalat sanayinin payı gerilerken, hizmet sektörünün payı artmaya başlamıştır. 2006 yılı itibariyle 1996 yılına göre küresel istihdam içerisinde hizmet sektörünün payı yüzde 35,5'den yüzde 40'a yükselmiş ve yüzde 43,1'den yüzde 38,7'ye gerileyen tarım istihdam oranını tarihte ilk kez geçmiştir. Sanayi sektörü istihdamı ise yüzde 21,3 olarak gerçekleşmiş ve 1996 yılına göre değişim göstermemiştir. (Türkiye Vakıflar Bankası,2007:3) Son yıllarda hizmet sektörünün toplam istihdamdaki payı hemen hemen tüm ülkelerde artmıştır.

ILO'nun yayınladığı 2008 Küresel İstihdam Eğilimleri Raporuna göre, hizmet sektöründeki büyümenin 2007 yılında da sürdüğüne ve böylece bu sektörün bir dönem dünyada en yaygın istihdam alanı olan tarımı geride bırakmaya devam ettiğine işaret etmektedir. Bugün hizmet sektörünün tüm dünyadaki işler içindeki payı yüzde 42,7'dir.

Türkiye'de de hizmetler sektörünün toplam istihdam içindeki payının ve bu sektörde istihdam edilen kişi sayısının her geçen dönem arttığını görüyoruz. Özellikle 1990 yılından sonra sektördeki istihdamın artışı hızlanmıştır. Tablo 2.14'deki verilere göre aktif nüfus 1990 yılından 2007 yılına kadar 2 milyon 650 bin kişi artarken, hizmetler sektöründe çalışanların sayısı 4 milyon 399 bin kişi artmıştır. Bu durum yapısal dönüşümün bir gereği olarak karşımıza çıkmaktadır. Ülkemizde tarımdaki yapısal değişim sonucu kente göç eden kesimler eğitim düzeylerinin düşük olması ve vasıfsız işgücü olmaları nedeniyle, düzenli bir gelirden mahrum kalmakta ve topluma

uyum sorunları yaşamaktadır. Bununla birlikte, bu kesim genellikle hizmetler sektöründe yevmiyeli olarak istihdam edilmektedir.

Tarımdan ayrılan işgücününün sanayi sektöründen çok hizmetler sektörüne kaydığı tespit edilmektedir. 2000-2007 döneminde tarımdaki istihdamda 2 milyon 168 bin kişi azalmaya karşılık sanayi istihdamı 375 bin kişi, hizmetler sektörü istihdamı ise 1 milyon 402 bin kişilik bir artış göstermiştir. Türkiye’de son dönemde yaşanan dönüşüm, ithalata bağımlılığı hızla derinleşen, artan ihracat baskısı altında maliyetleri bastırma politikaları izlemek durumunda kalan sanayi sektörünün sağlıklı büyüyen bir ekonomide görülmesi beklenen istihdam artışlarını sağlayamamış olmasıdır (BSB,2006:24).

2007 yılında hizmetler sektöründe istihdam edilenlerden 4 milyon 489 bin kişiyi toptan ve perakende ticaret, lokanta ve oteller alt sektörü barındırmaktadır. Bu grubu 3 milyon 559 bin kişinin çalıştığı toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetler izlemektedir. İnşaat ve bayındırlık işleri alt sektörü 1milyon 224 bin kişiye istihdam sağlamaktadır. Ulaştırma, haberleşme ve depolama alt sektöründe 1 milyon 124 bin kişi, mali kurumlar alt sektöründe ise 1 milyon 8 bin kişi istihdam edilmektedir (TÜİK,HİA,Tablo:70).

Alt sektörler itibariyle dikkati çeken diğer bir özellik 2001 yılında 697 bin kişinin çalıştığı mali kurumlar sektörü istihdamının 2007 yılına kadar yüzde 44,6 oranında artış göstermesidir. 2001-2007 döneminde ticaret hizmetleri istihdamında yüzde 20, inşaat hizmetlerinde ise yüzde 10,2 oranında artış gözlenmiştir (TÜİK,HİA,Tablo:32). Ancak, tüm sanayi dalları için altyapı sağlayan, aynı zamanda tek başına ülke ekonomilerinde önemli bir paya sahip olan inşaat sektörünün, 2007 yılı itibariyle yarattığı istihdamda bir yavaşlama gözlenmeye başlanmıştır. Ağustos ayı itibariyle sektörün yarattığı 137 bin kişilik istihdam, Eylül ayında 72 bine gerilemiştir (TÜSİAD,2007:44). İnşaat sektörü üretiminin 2007 yılı üçüncü çeyreği itibariyle belirgin şekilde yavaşladığı göz önüne alındığında, önümüzdeki dönemde sektör üretiminin yeniden bir ivme kazanmaması durumunda, sektörün yarattığı istihdamın da azalabileceği düşünülmektedir.

C. Hizmetler Sektöründe Yatırımlar

Plan dönemlerinde ekonomideki ağırlığı giderek artan ve ekonominin itici gücü olan hizmetler alanında rekabet ortamının geliştirilmesi, hizmet ihracatının teşvik edilmesi hedeflenmiştir. Bu olumlu gelişmelerin sağlanması için yatırımlara verilen önem arttırılmıştır.

VI. Plan döneminde ulaştırma yatırımları, toplam kamu yatırımları içinde yüzde 30,6 payla sektörler arasında birinci sırada yer almıştır. Alt sektörler bazında, karayolu yatırımlarının, kamu kesimi ulaştırma yatırımları içindeki payının yaklaşık yüzde 80 olduğu, kalan yüzde 20'lik bölümün ise demiryolu, denizyolu, havayolu ve boru hattı sektörleri arasında paylaşıldığı görülmektedir. Karayolu yatırımlarının büyüklüğünün temel nedeni, bu dönemde, devam eden otoyol yatırımlarının ulaştırma yatırımları içinde yüzde 47'lik bir paya sahip olmasıdır (VII.KP:143).

Sabit yatırımların sektörel profilinde 1980'lerden itibaren ve yakın zamanlara kadar dış ticarete konu olan üretim sektörlerinin yatırım payları daralmıştır. Bu daralma bir yandan 1980'lerin ortalarında başlayan ve 1990'ların sonlarına kadar süren konut yapım canlılığı bir yandan da hizmet sektörlerindeki yatırım pay artışları ile birlikte gözlenmiştir (BSB,2006:13). Bir ülkedeki toplam sermaye stokunun önemli bir bölümünü oluşturan, diğer bir ifadeyle, tasarrufların önemli bir bölümünün yönlendirildiği alan olan konut yatırımları temel bir gereksinim olan barınma ihtiyacının karşılanması ve demir çelik,çimento, cam, seramik, mobilya gibi diğer sektörlerle güçlü bir ileri ve geri bağlantıya sahip olması nedeniyle, kısa dönemde ekonomik faaliyetlerin canlılık kazanması açısından büyük önem taşımaktadır.1983'den sonra uygulamaya konulan toplu konut üretim projesi, konut yapı kooperatifleri aracılığı ile bu sektöre yapılan yatırımların büyük oranlarda artmasına olanak sağlamıştır. 1988 yılında toplam sabit sermaye yatırımları içerisinde yüzde 30'ların üzerinde pay almaya başlayan konut sektöründe aynı oran 1994 yılında 44,4'e ulaşmıştır (DPT,Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 1950-2006:Tablo 2-5). 1998-2007 çevriminin durgunluk evresinde konut yatırımları ciddi boyutlarda çökmüş, maddi üretim sektörleri ise 1960'lardan bu yana en düşük oranlara kadar gerilemiştir. Eğitim, sağlık ve diğer hizmetlerin paylarında ciddi artışlar vardır.

Tablo : 2.15 Toplam Sabit Sermaye Yatırımlarının Hizmetler Sektöründe Dağılımı(Cari Fiyatlarla % Dağılım)

Yıllar	Ulaştırma	Turizm	Konut	Eğitim	Sağlık	Diğer H.
1965	11,0	0,5	26,9	4,5	1,4	7,4
1970	11,8	0,6	26,8	2,9	0,9	6,7
1975	15,9	0,5	19,5	2,5	0,8	7,0
1980	14,2	0,6	27,8	1,8	0,8	6,7
1985	22,0	1,4	18,8	2,2	0,8	8,9
1990	17,9	3,8	33,1	2,6	1,5	6,7
1995	18,8	2,4	35,7	2,0	1,8	6,9
2000	30,1	3,6	15,8	4,9	4,0	9,1
2001	25,8	4,3	13,3	5,3	4,3	11,3
2002	21,7	4,6	11,2	5,4	4,4	12,3
2003	19,9	6,2	10,9	5,4	4,5	11,7
2004	22,2	6,0	10,5	4,0	4,3	8,4
2005	21,7	6,0	11,8	3,7	5,2	9,0
2006	20,7	6,0	12,1	3,4	5,7	9,7

Kaynak: DPT, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1950-2006) ve TÜSİAD (2007) sf:136 Tablo 7'deki verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Görelî paylardaki artış küçük ölçülerde kalmakla birlikte, turizm yatırımlarında hareketlenme de dikkat çekicidir. Turizm, yarattığı katma değer, istihdam ve döviz geliri bakımından Türkiye ekonomisinde son 20 yılda önemli atılım gösteren sektörlerden biri olmuştur. Son yıllarda iç ve dış turizmdeki canlanma özel kesim turizm yatırımlarını teşvik etmiş ve bu sektörde kısa sürede kapasite artışı sağlanmıştır

2006 yılında özel sektör sabit sermaye yatırımları içinde tarım, enerji, konut ve sağlık sektörlerinin payı artarken, madencilik, imalat, ulaştırma, turizm ve eğitim sektörlerinin payı azalmıştır. Kamu sektörü sabit sermaye yatırımları içinde madencilik sektörünün payı artarken, turizm sektörünün payı değişmemiş, bunların dışında kalan sektörlerinin payı ise azalmıştır. Konut talebindeki hızlı artışın da etkisiyle inşaat malzemeleri fiyatlarında, dolayısıyla inşaat maliyetlerinde meydana gelen artış, ayrıca Mayıs ve Haziran aylarında yaşanan mali dalgalanma sonrası döviz kuru ile kredi faizlerindeki yükselme 2006 yılında konut talep ve üretimini sınırlamıştır. Bu

gelişmelerin etkisiyle belediyeler tarafından yapı ruhsatı ve yapı kullanma izin belgesi verilen yapıların yüzölçümü artış hızında önemli ölçüde düşüş yaşanmıştır. 2005 yılında yüzde 52,6 artan yapı ruhsatı verilen yapıların toplam inşaat alanı 2006 yılında yüzde 9,6'lık artışla 116,6milyon m² olmuştur. Yapı kullanma izin belgesi verilen yapıların toplam inşaat alanı da 2005 yılında yüzde 62,2 artarken 2006 yılında yüzde 5,2'lik artışla 52,9 milyon m²'ye yükselmiştir (Hazine Müsteşarlığı,2008,Tablo II.2.1).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE EKONOMİSİNDE

YAPISAL DÖNÜŞÜMÜNÜN EKONOMETRİK ANALİZİ

İşgücünün sektörler arasında yer değiştirmesinin incelenmesinde ekonometrik yöntemlerden yararlanılabilir. İncelenen konu kapsamında tarımdaki işgücü kaybının hangi sektörlerde daha çok istihdam edildikleri görülmeye çalışılacaktır.

I. VERİ SETİ VE KULLANILAN YÖNTEM

Tarım sektöründen tarımdışı sektörlerle olan işgücü transferinin analizinin yapılması için, sektörlerin GSUH ile olan ilişkisi incelenecektir. Modelde iki temel zaman periyodu alınmıştır. Bunlar 1923-2006 yılları arası ve 1968-2006 yılları arasındadır. İki temel analiz yapılmıştır. 1923-2006 yılları arası için GSUH'nın bağımlı değişken olarak ele alındığı eş bütünleşme analizleri ve daha sonra tarım sektöründeki istihdamın hangi sektörlerle kaydığı analiz edildiği VAR uygulamasıdır. 1968-2006 yılları için yapılan analizde tarım sektörü istihdamı bağımlı değişken olarak alınmıştır.

Değişken olarak gsuh, enerji, imalat, inşaat, madencilik, mali kurumlar, perakende, tarım, toplum hizmetleri ve ulaştırma sektörlerindeki istihdam 1968-2006 yılları arasında ele alınmıştır. 1923-2006 yılları analize temel teşkil eden değişkenler ise sırasıyla gsuh, tarım, sanayi ve hizmet sektörlerindeki toplulaştırılmış istihdam verileridir.

İstihdam verilerinin alındığı kaynak, TÜİK tarafından yayınlanan 1923-2006 İstatistik Göstergeler'dir. 1988-2006 yılları arasındaki değerler HİA sonuçlarıdır. Diğer yıllar ise Tuncer Bulutay'ın 1995 yılında yayınladığı "Employment, Unemployment and Wages in Turkey" çalışmasının revize sonuçlarıdır. GSUH verileri için Devlet Planlama Teşkilatı web sitesinden yararlanılmıştır.

A. Zaman Serilerinde Durağanlık Kavramı

Zaman serisi analizlerinde serilerin durağan olması gerekmektedir. Durağan olmayan zaman serileri ile çalışılması halinde, sahte regresyon problemleriyle karşılaşılabilir. Bu durumda, regresyon analizi ile elde edilen sonuç, gerçek ilişkiyi

yansıtmaz. Anlamalı görülen parametre tahminleri, sapmalıdır. Bu nedenle, tahminlemeye geçmeden önce, ilgili serilerin durağan hale getirilmesi gerekmektedir. Analize geçmeden önce, zaman serilerinin durağan olup olmadığının sınaması yapılmak zorundadır. İktisadi zaman serileri, durağan olmayabilirler. Durağan zaman serilerinin tanımında belirtildiği gibi, stokastik bir sürecin ortalaması ve varyansı zaman dönemi boyunca sistematik bir değişme göstermiyorsa, seri durağan zaman serisi adını alır. Bir seriyi ortaya çıkaran stokastik sürecin durağan olmasının koşulları şunlardır:

$$\text{Sabit Aritmetik Ortalama: } E(Y_t) = \mu$$

$$\text{Sabit Varyans: } \text{Var}(Y_t) = E(Y_t - \mu)^2 = \sigma^2$$

$$\text{Gecikme Mesafesine Bağlı Kovaryans: } \gamma_k = E[(Y_t - \mu)(Y_{t-k} - \mu)]$$

Serilerin durağanlığının sağlanması yolları; logaritma alma, fark alma, filtreleme ve trendden arındırma, şeklinde sınıflandırılabilir. Eğer bir zaman serisi durağansa, ortalaması, varyansı ve kovaryansı zaman içerisinde değişmemektedir. Bir zaman serisinin ortalamasının, varyansının ve kovaryansının zaman içerisinde sabit kalması zayıf durağanlık olarak tanımlanmakta olup, kovaryans durağanlık veya ikinci dereceden durağanlık olarak ifade edilmektedir. Bu aynı zamanda geniş anlamda durağanlık olarak da bilinmektedir. Bir stokastik sürecin ortak ve koşullu olasılık dağılımı zaman içinde değişmiyorsa bu seri güçlü anlamda durağan olarak isimlendirilir. Makro ekonomik zaman serileri genellikle durağan değildir. Bu özelliğe sahip olan seriler birinci veya ikinci farkları ya da logaritmaları alınarak durağan hale getirilmektedir (Yılmaz, 2005: 69). Durağanlığın saptanabilmesi için kullanılan pek çok test bulunmaktadır. Bunlardan en önemlileri ADF (Augmented Dickey Fuller – Genişletilmiş Dickey - Fuller) ve PP (Phillips Perron)'dır. Çelişkili durumlarda ise KPSS (Kwiatkowski-Phillips-Schmidt-Shin)'dir.

ADF ve PP birim kök testleri aynı sonuçları vermektedir. Her iki testte de istatistik değer kritik değerden büyükse durağanlık olmadığını söyleyen H_0 hipotezi reddedilir. Serinin birim kök içermediği, durağan olduğu söylenir. ADF testine denklemdaki terimlerin farkları dahil edildiğinden bu durum serbestlik derecesinde azalmaya ve testin gücünde bir kayba neden olur. PP yaklaşımı ise hata terimlerindeki koşullu heterokedastisiteyi (farklı varyanslılık) dikkate alır. Otomatik bir düzeltme sağlar.

Dickey – Fuller (DF) testine ek olarak ADF testi biraz daha geliştirilmiştir. DF modelinde bulunan denklemler aşağıda belirtilmiştir.

$$\Delta y_t = \delta y_{t-1} + u_t \text{ (Birim Kök)}$$

$$\Delta y_t = a_0 + \delta y_{t-1} + u_t \text{ (Sürüklenen Birim Kök)}$$

$$\Delta y_t = a_0 + \beta t + \delta y_{t-1} + u_t \text{ (Stokastik Trend Çevresinde Sürüklenen Birim Kök)}$$

ADF ise bunlara ek olarak DF'nin yukarıdaki denklemlerinin genişletilmesiyle aşağıdaki gibi elde edilmiştir (<<http://en.wikipedia.org>>, 21.05.2008).

$$\Delta y_t = \mu + \beta t + \delta y_{t-1} + \delta_1 \Delta y_{t-1} + \dots + \delta_p \Delta y_{t-p} + u_t$$

μ sabit, β ise zaman akımının katsayısı ve p otoregressive sürecin gecikme sayısıdır. $\mu = 0$, $\beta = 0$ kısıtları denkleme yüklendiğinde, denklem rastsal yürüyüş modeline benzemektedir. Yalnızca $\beta = 0$ kısıtı uygulandığında sürüklenen rastsal yürüyüş modeli oluşur.¹

PP testi ise üç farklı denkleme göre çözümlenebilmektedir. Bunlar (<<http://www.mathworks.com>>, 21.05.2008);

$$\mathbf{AR Testi} \Rightarrow y_t = y_{t-1} + u_t \text{ veya } y_t = \Phi y_{t-1} + u_t \text{ olarak da yazılabilmektedir.}$$

Bu denklem gözlemlenen y_t zaman serisinde birikmiş birim kökün olmadığını varsaymaktadır. Çoğu zaman AR(1) katsayısı $\Phi < 1$ 'dir.

ARD Testi $\Rightarrow$ Birinci denklemde olduğu gibi bu testte de birikmiş birim kökün olmadığı varsayılmaktadır. Ancak denkleme c sabiti eklenmiştir. Denklem ise şu şekildedir;

$$y_t = c + \Phi y_{t-1} + u_t \text{ Denklemde } c \text{ sabit, AR(1) katsayısı } \Phi < 1 \text{ 'dir.}$$

---

¹ Bir zaman serisi düzensiz büyüme gösteriyorsa, en iyi çözümlene yolu bir periyottan diğerine gerçekleşen değişimlere çalışmaktır. Diğer bir ifadeyle periyodun değeri, son periyodun değerine eşit olmak zorundadır. Sabit terim ise periyotlar arası ortalama değişimi göstermektedir. Buna rastsal yürüyüş adı verilmektedir. Eğer söz konusu modelde sabit terim 0 (sıfır) ise bu durum sürüklenmeyen rastsal yürüyüş modeline örnektir. Eğer zaman serisi rastsal yürüyüş modeline uygun hale getirildiyse yükselen veya düşen bir ortalama akıma sahiptir ve bu durumun gelecekte de devam etmesi beklenir. Buna sürüklenen rastsal yürüyüş modeli adı verilir(<<http://www.duke.edu/~rnau/411rand.htm>>, 21.05.2008).

TST Testi => PP birim kök testinin üçüncü tipidir. Gözlemlenen y_t zaman serisinde isteğe göre alınan bir birikmiş birim kökün bulunduğu varsayılır. Denklem ise şu şekildedir;

$y_t = c + \Phi y_{t-1} + \delta_t + u_t$ Denklemde c sabit, AR(1) katsayısı $\Phi < 1$ ve zaman akımının sabit katsayısı δ 'dır.

1. Durağanlık Testleri

Ekonometrik çözümlemelere konu olan modellerde bulunan değişkenler mevsimsel etkiler, konjonktürel hareketler gibi nedenlerle zaman içerisinde tahminlemeleri etkileyecek ölçüde farklılaşabilmektedir. Bu gibi durumları önleyebilmek için durağanlık araştırmaları dolayısıyla birim kök testleri yapılmaktadır.

Tablo : 3.1 1968-2006 Yılları Arasındaki Değişkenlere İlişkin Genişletilmiş Dickey-Fuller Birim Kök Testi

	Değişken	Sabitli	Trend ve sabitli
Düzye	Lnenerji	-1,641(0)	-2,986(1)
	Lngsuh	-0,556(0)	-2,775(0)
	Lnimalat	-2,394(1)	-3,089(0)
	Lninsaat	-1,823(1)	-3,330(1)
	Lnmadencilik	-1,643(0)	-0,802(7)
	Lnmalikur	-0,623(0)	-1,986(0)
	Lnperakende	0,632(0)	-3,404(0)
	Lntarim	0,242(0)	-0,241(0)
	Lntoplumhiz	-2,235(0)	-1,531(0)
	Inulas	-2,255(0)	-3,553(0)*
	Fark	Lnenerji	-5,072(0)*
Lngsuh		-6,565(0)*	-6,482(0)*
Lnimalat		-8,036(0)*	-8,529(0)*
Lninsaat		-3,685(0)*	-3,640(0)*
Lnmadencilik		-7,630(0)*	-6,116(6)*
Lnmalikur		-5,813(0)*	-5,663(0)*
Lnperakende		-7,812(0)*	-7,845(0)*
Lntarim		-6,454(0)*	-7,062(0)*
Lntoplumhiz		-6,342(0)*	-4,859(5)*
Inulas		-6,910(0)*	-7,121(0)*

NOT: Yıllık testler için ADF kritik değerleri; düzeyde sabit için; %1 -3,615, %5 -2,941, %10 -2,609. Birinci farkta sabit için %1 -3,621, %5 -2,943, %10 -2,610. düzeyde trend ve sabit için %1 -4,219, %5 -3,533, %10 -3,198. birinci farkta trend ve sabit için %1 -4,226, %5 -3,536, %10 -3,200'dür.

1968- 2006 yılları arasında alınan gsuh ve enerji, imalat, inşaat, madencilik, mali kurumlar, perakende, tarım, toplum hizmetleri ve ulaştırma sektörlerinin bulunduğu

serinin durağanlık testleri incelendiğinde ADF testine göre; yüzde 5 anlamlılıkta tüm değişkenlerin birinci farklarında sabitli ve trend ve sabitli hallerinde birim kök içermedikleri sıfır hipotezinin reddedilmesiyle anlaşılmıştır. Dolayısıyla seriler durağandır.

Tablo: 3.2 1968-2006 Yılları Arasındaki Değişkenlere İlişkin Phillips-Perron Birim Kök Testi

	Değişken	Sabitli	Trend ve sabitli
Düzye	Lnenerji	-1,724(1)	-2,537(1)
	Lngsuh	-0,553(1)	-2,804(1)
	Lnimalat	-2,118(2)	-3,054(1)
	Lninsaat	-1,613(4)	-2,271(3)
	Lnmadencilik	-1,617(4)	-2,426(3)
	Lnmalikur	-0,630(3)	-2,107(3)
	Lnperakende	0,914(3)	-3,361(1)
	Lntarim	0,635(3)	0,316(3)
	Lntoplumhiz	-3,638(8)*	-1,431(2)
	Inulas	-3,240(12)*	-4,169(11)*
Fark	Lnenerji	-5,078(1)*	-5,017(1)*
	Lngsuh	-6,565(0)*	-6,482(0)*
	Lnimalat	-7,776(4)*	-8,327(3)*
	Lninsaat	-3,226(8)*	-3,059(9)
	Lnmadencilik	-7,710(3)*	-7,712(1)*
	Lnmalikur	-5,839(3)*	-5,698(3)*
	Lnperakende	-8,377(4)*	-8,728(5)*
	Lntarim	-6,450(3)*	-7,174(2)*
	Lntoplumhiz	-6,342(0)*	-7,323(5)*
Inulas	-6,993(4)*	-7,867(9)*	

NOT: Yıllık testler için PP kritik değerleri; düzeyde sabit için; %1 -3,615, %5 -2,941, %10 -2,609. birinci farkta sabit için %1 -3,621, %5 -2,943, %10 -2,610. düzeyde trend ve sabit için %1 -4,219, %5 -3,533, %10 -3,198. birinci farkta trend ve sabit için %1 -4,226, %5 -3,536, %10 -3,200'dür.

1968- 2006 yılları arasında alınan gsuh ve enerji, imalat, inşaat, madencilik, mali kurumlar, perakende, tarım, toplum hizmetleri ve ulaştırma sektörlerinin bulunduğu serinin durağanlık testleri incelendiğinde PP testine göre; yüzde 5 anlamlılıkta, düzey ve sabitli halde toplum hizmetleri ve ulaştırma sektörleri birim kök içermemektedir. Yüzde 5 anlamlılıkta tüm değişkenlerin birinci farklarında sabitli hallerinde birim kök içermedikleri sıfır hipotezinin reddedilmesiyle anlaşılmıştır. Yüzde 5 anlamlılıkta birinci farklarında ve trend ve sabitli hallerinde ise inşaat sektörü dışında birim kök

içermedikleri sıfır hipotezinin reddedilmesiyle anlaşılmıştır. Dolayısıyla seriler durağandır.

Tablo : 3.3 1968-2006 Yılları Arasındaki Değişkenlere İlişkin KPSS Birim Kök Testi

	Değişken	Sabitli	Trend ve sabitli
Düzyey	Lnenerji	0,609(5)	0,055(3)*
	Lngsuh	0.769(5)	0,072(3)*
	Lnimalat	0,763(5)	0,132(4)*
	Lninsaat	0,667(5)	0,126(4)*
	Lnmadencilik	0,400(5)*	0,180(5)
	Lnmalikur	0,756(5)	0,121(4)*
	Lnperakende	0,759(5)	0,105(3)*
	Lntarim	0,259(4)*	0,151(4)
	Lntoplumhiz	0,749(5)	0,192(5)
	Inulas	0,764(5)	0,175(4)
	Fark	Lnenerji	0,059(0)*
Lngsuh		0,055(0)*	0,047(0)*
Lnimalat		0,267(3)*	0,103(2)*
Lninsaat		0,086(3)*	0,060(5)*
Lnmadencilik		0,173(3)*	0,085(2)*
Lnmalikur		0,218(3)*	0,214(3)
Lnperakende		0,140(3)*	0,050(3)*
Lntarim		0,416(3)*	0,164(2)
Lntoplumhiz		0,425(0)*	0,119(9)*
Inulas		0,365(2)*	0,124(9)*

NOT: Yıllık testler için KPSS kritik değerleri; düzeyde sabit için; %1 0,739, %5 0,463, %10 0,347. birinci farkta sabit için %1 0,739, %5 0,463, %10 0,347. düzeyde trend ve sabit için %1 0,216, %5 0,146, %10 0,119. birinci farkta trend ve sabit için %1 0,216, %5 0,146, %10 0,119'dur.

1968- 2006 yılları arasında alınan gsuh ve enerji, imalat, inşaat, madencilik, mali kurumlar, perakende, tarım, toplum hizmetleri ve ulaştırma sektörlerinin bulunduğu serinin durağanlık testleri incelendiğinde KPSS testine göre; yüzde 5 anlamlılıkta düzey ve sabitli halinde madencilik ve tarım sektörü birim kök içermemektedir. Düzey ve trend sabitli halinde enerji, gsuh, imalat, inşaat, perakende, mali kurumlar birim kök içermemektedir. Tüm değişkenler birinci farklarında ve sabitli hallerinde birim kök içermemektedir. birinci farklarında trend ve sabitli hallerinde mali kurumlar ve tarım sektörü dışındaki sektörlerin birim kök içermedikleri sıfır hipotezinin reddedilmesiyle anlaşılmıştır. Dolayısıyla seriler durağandır.

Tablo : 3.4 1923-2006 Yılları Arasındaki Değişkenlere İlişkin Genişletilmiş Dickey-Fuller Birim Kök Testi

Düzye	Değişken	Sabitli	Trend ve sabitli
	loggsuh	-0,766(0)	-1,99(0)
loghizis	-0,483(1)	-1,710(1)	
logsanis	-1,549(3)	-2,107(1)	
logtais	-2,604(0)	0,573(0)	
Fark	loggsuh	-9,173(0)*	-9,117(0)*
	loghizis	-5,471(0)*	-5,441(0)*
	logsanis	-12,638(0)*	-7,484(2)*
	logtais	1,019(6)	-10,134(0)*

NOT: Yıllık testler için ADF kritik değerleri; düzeyde sabit için; %1 -3,511, %5 -2,896, %10 -2,585. birinci farkta sabit için %1 -3,519, %5 -2,900, %10 -2,587. düzeyde trend ve sabit için %1 -4,072, %5 -3,464, %10 -3,158. birinci farkta trend ve sabit için %1 -4,073, %5 -3,465, %10 -3,159'dür.

1923- 2006 yılları arasında alınan gsuh ve enerji, imalat, inşaat, madencilik, mali kurumlar, perakende, tarım, toplum hizmetleri ve ulaştırma sektörlerinin bulunduğu serinin durağanlık testleri incelendiğinde ADF testine göre; yüzde 5 anlamlılıkta birinci fark ve sabitli halinde tarım sektörü dışındaki sektörler birim kök içermemektedir. birinci farklarında trend ve sabitli hallerinde tüm değişkenlerin birim kök içermedikleri sıfır hipotezinin reddedilmesiyle anlaşılmıştır. Dolayısıyla seriler durağandır.

Tablo : 3.5 1923-2006 Yılları Arasındaki Değişkenlere İlişkin Phillips-Perron Birim Kök Testi

Düzye	Değişken	Sabitli	Trend ve sabitli
	loggsuh	-0,760(1)	-2,052(2)
loghizis	-0,606(5)	-1,545(5)	
logsanis	-3,628(82)*	-2,856(4)	
logtais	-2,555(4)	1,192(2)	
Fark	loggsuh	-9,173(1)*	-9,117(1)*
	loghizis	-5,491(3)*	-5,464(3)*
	logsanis	-15,233(14)*	-21,056(18)*
	logtais	-8,715(5)*	-10,193(3)*

NOT: Yıllık testler için PP kritik değerleri; düzeyde sabit için; %1 -3,511, %5 -2,896, %10 -2,585. birinci farkta sabit için %1 -3,519, %5 -2,900, %10 -2,587. düzeyde trend ve sabit için %1 -4,072, %5 -3,464, %10 -3,158. birinci farkta trend ve sabit için %1 -4,073, %5 -3,465, %10 -3,159'dür.

1923- 2006 yılları arasında alınan gsuh ve enerji, imalat, inşaat, madencilik, mali kurumlar, perakende, tarım, toplum hizmetleri ve ulaştırma sektörlerinin bulunduğu serinin durağanlık testleri incelendiğinde PP testine göre; yüzde 5 anlamlılıkta düzeyde

ve sabitli hallerinde sanayi sektörünün, tüm değişkenlerin birinci farklarında sabitli ve trend ve sabitli hallerinde birim kök içermedikleri sıfır hipotezinin reddedilmesiyle anlaşılmıştır. Dolayısıyla seriler durağandır.

Tablo : 3.6 1923-2006 Yılları Arasındaki Değişkenlere İlişkin KPSS Birim Kök Testi

	Değişken	Sabitli	Trend ve sabitli
Düzye	loggsuh	1,079(7)	0,131(6)*
	loghizis	1,141(7)	0,151(6)
	logsanis	1,146(7)	0,259(6)
	logtais	0,904(6)	0,309(6)
Fark	loggsuh	0,084(1)*	0,083(1)*
	loghizis	0,115(5)*	0,098(5)*
	logsanis	0,409(66)*	0,500(82)
	logtais	0,877(5)	0,105(3)*

NOT: Yıllık testler için KPSS kritik değerleri; düzeyde sabit için; %1 0,739, %5 0,463, %10 0,347. birinci farkta sabit için %1 0,739, %5 0,463, %10 0,347. düzeyde trend ve sabit için %1 0,216, %5 0,146, %10 0,119. birinci farkta trend ve sabit için %1 0,216, %5 0,146, %10 0,119'dur

1923- 2006 yılları arasında alınan gsuh ve enerji, imalat, inşaat, madencilik, mali kurumlar, perakende, tarım, toplum hizmetleri ve ulaştırma sektörlerinin bulunduğu serinin durağanlık testleri incelendiğinde KPSS testine göre; yüzde 5 anlamlılıkta düzey ve trend sabitli halinde gsuh'nın, birinci fark ve sabitli halinde tarım sektörü dışındaki tüm değişkenlerin ve birinci fark trend ve sabitli hallerinde sanayi sektörü dışında tüm değişkenlerin birim kök içermedikleri sıfır hipotezinin reddedilmesiyle anlaşılmıştır. Dolayısıyla seriler durağandır.

2. Eşbütünleşme Testleri

Engle ve Granger'ın 1987 yılında yayınladıkları makaleden sonra ve özellikle 1990'lı yıllarda zaman serileri çalışmalarında oldukça fazla çeşitlenmeler gözlenmiştir. Buna göre çoğu makroekonomik zaman serisi trend içermekte ve bu durum sahte regresyon sonuçlarına yol açabilmektedir. Buna çözüm olarak birçok yöntem önerilmiştir. Değişkenlerin farkının alınması yöntemiyle trendin atılması önerilmiş ancak bu yöntemin uzun döneme ait değerli verilerin kaybına neden olabileceği için kabul görmemiştir. Buna çözüm olarak Engle ve Granger eşbütünleşme tekniğini ortaya koymuştur. Buna göre değişkenler trend içerse bile uzun dönemdeki sapmaları ifade eden hata terimi düzey seviyesinde durağan ise değişkenler arasında gerçek iktisadi

nedensellik ilişkisi vardır. Bu durumda regresyondaki değişkenler eşbütünlüktür (Utkulu, 2005:32). Engle-Granger eşbütünlüğe yöntemi literatürdeki en yaygın yöntem olup çeşitli eksiklikleri nedeniyle tepkilere de yol açmıştır. 1968-2006 yılları arasında ayrı ayrı sektörlerle ilişkin istihdam verileri alınan birinci modelde Engle-Granger eşbütünlüğe analizi sonuçları aşağıdaki gibidir:

ENGLE-GRANGER (1968-2006)

$$gsuh_t = -0.0805*enerji_t + 0.7748*imalat_t + 0.1154*insaat_t + 0.1766*madencilik_t - 0.5001*malikur_t + 1.0762*perakende_t + 0.5066*tarim_t - 0.9703*toplumhiz_t + 0.9242*ulastirma_t$$

$$\Delta gsuh_t = 0.5874*\Delta gsuh_{t-1} + 0.0609*\Delta enerji_{t-1} + 0.0925*\Delta madencilik_t + 0.3859*\Delta malikur_{t-1} + 0.4421*\Delta perakende_t - 0.8937*\Delta perakende_{t-1} + 0.3468*\Delta toplumhiz_{t-1} + 0.7110*\Delta ulastirma_t - 0.5619*\Delta ulastirma_{t-1} - 0.5908*EGHATA_{t-1}$$

Yukarıdaki birinci denklemde Engle-Granger eşbütünlüğe analizinde kullanılan birinci denklem daha sonra da hata teriminin katılarak düzeyde durağan olduğunun anlaşılması sonucu oluşturulan kısa dönem hata düzeltme denklemi yer almaktadır. Buna göre bir önceki dönemin hatasının (bağımlı ve bağımsız değişkenler arasındaki uyumsuzluk) yaklaşık yüzde 59'u cari dönemde düzeltilmektedir. Perakende sektöründeki istihdamın bir önceki dönem farkı dışındaki tüm değişkenler de GSUH bağımlı değişkeniyle aynı yönde değişmektedir. Dolayısıyla yukarıdaki denklemde adı geçen bağımsız değişkenler GSUH bağımlı değişkeniyle eşbütünlük durumdadır.

WICKENS-BREUSCH (1968-2006)

$$\Delta gsuh_t = 0,4953\Delta gsuh_{t-1} + 0,3279\Delta imalat_{t-1} + 0,5740\Delta insaat_{t-1} - 0,2776\Delta madencilik_{t-1} - 0,6370\Delta malikur_{t-1} + 1,0787\Delta perakende_{t-1} - 1,1125\Delta perakende_{t-1} - 0,4977\Delta toplumhiz_{t-1} - 1,1469\Delta ulastirma_{t-1} - 0,3526(gsuh_{t-1} + 0,237enerji_{t-1} - 0,622insaat_{t-1} - 0,891madencilik_{t-1} + 1,2malikur_{t-1} - 4,31perakende_{t-1} - 0,542tarim_{t-1} + 4,485toplumhiz_{t-1} - 1,848ulastirma_{t-1})$$

$$\Delta gsuh_{t-1} = 0,4953\Delta gsuh_{t-1} + 0,3279\Delta imalat_{t-1} + 0,5740\Delta insaat_{t-1} - 0,2776\Delta madencilik_{t-1} - 0,6370\Delta malikur_{t-1} + 1,0787\Delta perakende_{t-1} - 1,112\Delta perakende_{t-1} - 0,4977\Delta toplumhiz_{t-1} - 1,1469\Delta ulastirma_{t-1} \quad (\text{KISA DÖNEM})$$

$$gsuh_t = -0,237enerji_{t-1} + 0,622insaat_{t-1} + 0,891madencilik_{t-1} - 1,200malikur_{t-1} + 4,310perakende_{t-1} + 0,542tarim_{t-1} - 4,485toplumhiz_{t-1} + 1,848ulastirma_{t-1} \quad (\text{UZUN DÖNEM})$$

Wickens Breusch Prosedürü bir modelin uzun dönemdeki dinamik spesifikasyonuna dair bir ekonometrik süreçtir. Süreçte doğrusal olmayan fonksiyonların EKKY tahmincileri yerlerine konularak elde edilen yeni katsayı tahminleri araçsal değişkenler kullanılarak elde edilen yeni modelin katsayılarına eşitlenmektedir. Bu açıdan modelin uzun ve kısa dönem etkilerini ayırt etmeye çalışılmaktadır. Wickens Breusch ilgili prosedür ile tahminde dinamikleri ortadan kaldırmakla çok az kazana bileneceğinden yola çıkarak, ilgili katsayıların araçsal değişkenlerle direk olarak tahminini sağlayacak bir dönüşüm yöntemidir. Bu süreçte araçları tahminci olarak kullanılmaktadır. Böylesine bir yaklaşım EKKY tahminlerini ile aynı sonuçları koyarak literatürdeki benzeri denklere paraleldir (Gerard ve Godfrey, 1998, 225).

Buna göre bir önceki dönemin hatasının yüzde 35,2'si telafi edilmektedir. Yine kısa dönemde GSUH ile bütünleşik olan değişkenler sırasıyla; GSUH'nın bir önceki dönemi, imalat, madencilik, perakende ve ulaştırma sektörlerindeki istihdamın bir önceki dönemleri ile inşaat, perakende, mali kurumlar ve toplum hizmetleri sektörlerindeki cari değerlerdir.

ARDL (1968-2006)

$$gsuh_t = (3,2835/0,478) + (0,0139/0,478)enerji_t + (0,4628/0,478)imalat_t + (0,615/0,478)insaat_t - (0,04/0,478)madencilik_t - (0,8247/0,478)malikur_t + (0,9639/0,478)perakende_t + (0,1911/0,478)tarim_t + (0,4078/0,478)toplumhiz_t + (0,9563/0,478)ulastirma_t \quad (UZUN DÖNEM)$$

$$\Delta gsuh_t = 3,2835 - 0,004\Delta enerji_t + 0,6377\Delta imalat_t + 0,2729\Delta insaat_t + 0,0339\Delta madencilik_t - 0,6659\Delta malikur_t + 0,7512\Delta perakende_t + 0,0032\Delta tarim_t + 0,0237\Delta toplumhiz_t + 0,5799\Delta ulastirma_t - 0,478EC_{t-1} \quad (KISA DÖNEM)$$

Aralarında eşbütünleşme ilişkisi olduğuna karar verilen seriler arasındaki uzun ve kısa dönemli ilişkileri belirlemek için de gecikmesi dağıtılmış otoregresif modeli (Autoregressive Distributed Lag: ARDL) kurulmaktadır (Gerard ve Godfrey, 1998, 227).

Buna göre kısa dönemde bir önceki dönemin hatasının yüzde 47,8'i telafi edilmektedir. Yine kısa dönemde GSUH farkının cari değeri enerji, imalat, inşaat, madencilik, mali kurumlar, perakende, tarım, toplum hizmetleri ve ulaştırma sektörlerindeki istihdam ile ilişkili olup, uzun dönem ilişkisi de aynı değişkenlerle birliktedir.

ENGLE-GRANGER (1923-2006)

$$gsuh_t = 2.4268* hizis_t + 1.8573* sanis_t - 3.2783* tais_t + 8.93390515$$

$$\Delta gsuh_t = 2.1950* \Delta hizis_t - 0.1329* EGHATA_{t-1}$$

Birinci denklemdede değişkenler arasındaki eşbütünlük ilişki görülmektedir. İkinci denkleme göre bir önceki dönemin hatasının yaklaşık yüzde 13'ü cari dönemde düzeltilmektedir. Hata düzeltme modelinde gsuh yalnızca hizmetler sektöründeki istihdamın cari döneminin farkıyla ilişkilidir.

WICKENS-BREUSCH (1923-2006)

$$\Delta gsuh_t = 2,0807\Delta hizis_t - 1,8744hizis_{t-1} - 0,1356(gsuh_{t-1} - 3,582hizis_{t-1} + 15,206)$$

$$\Delta gsuh_t = 2,0807\Delta hizis_t \quad (\text{KISA DÖNEM})$$

$$gsuh_{t-1} = -15,206 + 3,582hizis_{t-1} \quad (\text{UZUN DÖNEM})$$

Birinci denkleme göre bir önceki dönemin hatasının yüzde 13,5'i telafi edilmektedir. Yine kısa dönemde GSUH ile bütünlük olan hizmetler sektörü istihdamıdır.

ARDL (1923-2006)

$$gsuh_t = -(2,5657/0,1276) + (1,995/0,1276)hizis_t + (0,0855/0,1276)sanis_t + (0,344/0,1276)tais_t$$
$$\Delta gsuh_t = -2,5657 + 1,1843hizis_t - 0,5246sanis_t + 0,2086tais_t - 0,1276EC_{t-1}$$

Son denkleme göre kısa dönemde bir önceki dönemin hatasının yüzde 12,7'si telafi edilmektedir. Yine kısa dönemde gsuh tüm toplulaştırılmış sektörler için eşbütünlük olmakla beraber bu durum ARDL denkleminin doğası gereğidir.

3. VAR Analizi

Eşanlı denklemler sistemleri ile işlem yapabilmek için öncelikle modelin belirlenmesi gerekmektedir. Bu çerçevede yapısal kalıptan indirgenmiş kalıba geçerek işlem yapmak olurludur. Ancak indirgenmiş parametrelerin tahmininde bir takım güçlükler doğmaktadır. Kısıtsız VAR modeliyle bu sorunlar ortadan kalkmakta ve değişkenler arasındaki dinamik ilişkiler ortaya çıkarılmaktadır. Ek tablo 1 ve 5'te

verilen denklem kalıpları da sözü edilen dönemlere ait VAR modeli denklemleri olup granger nedensellik analizi, etki-tepki analizi ve varyans ayrıştırması olmak üzere yapısal analizin yapılması için gereklidir. Söz konusu modellerde 1968-2006 yılları arasındaki VAR modelinin gecikme uzunluğu 2, 1923-2006 yılları arasında verilen denklem sisteminin gecikme uzunluğu ise 1 olarak saptanmıştır.

a. Granger Nedensellik Analizi

Sıfır hipotez ve karşıtı olarak kurulan alternatif hipotezler nedensellik testlerinin sonuçlarını da bulunan test değerleriyle birlikte tayin etmektedir.

$$y_t = \sum_{i=1}^M a_i y_{t-i} + \sum_{j=1}^N b_j x_{t-j} + u_t$$
$$x_t = \sum_{i=1}^M c_i x_{t-i} + \sum_{j=1}^N d_j y_{t-j} + v_t$$

Granger nedensellik testine göre değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi yukarıdaki şekilde araştırılmaktadır. y_t ve x_t iki durağan zaman serisi, M ve N maksimum gecikme uzunlukları, u_t ve v_t hata terimleridir (Ayvaz, 2006: 3).

İki değişken arasındaki regresyon ilişkisi, bu değişkenler arasında bir neden sonuç ilişkisini ortaya koymamaktadır. Fakat gecikmesi dağıtılmış bir modelde her iki değişken de birbirini etkileyebilmektedir. İki değişken arasında gecikmeli bir ilişki varsa bu iki değişken arasında “neden olma ilişkisi” araştırılabilir. Buna “Granger Nedensellik Testi” adı verilir. u_t ve v_t hata terimleri değerleri arasında korelasyon ilişkisi bulunmamaktadır. İlk denklemde y , x 'in geçmiş değerlerine bağlı olduğu kadar kendi geçmiş değerlerinin de bir fonksiyonudur. Bu şekilde gerçekleşen denklemlerde dört farklı durum söz konusudur. İlk durum x ve y arasındaki tek yönlü nedensellik ilişkisidir ki, böyle bir durumda x 'in katsayısı olan $b \neq 0$ 'dır. y 'nin katsayısı olan $d = 0$ 'dır. Ters olarak ikinci durum y 'den x 'e olan nedensellik ilişkisinde $b = 0$, $d \neq 0$ 'dır. Geriye doğru veya çift taraflı nedensellik olan üçüncü durumda ise, her iki denklemde de x ve y 'nin katsayılarının sıfırdan farklı olduğu anlamındadır. Dördüncü ve son durumda bağımsızlık durumu vardır. Bu durumda katsayılar istatistiki olarak bir anlam ifade etmemektedir.

Ek-2 ve Ek-6'da VAR analizinin bir adımı olan ve değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisini inceleyen ayrı ayrı ve toplu Granger nedensellik analizleri yer almaktadır. Buna göre 1968-2006 yılları arasında yüzde 5 anlamlılık düzeyinde perakende sektörü istihdamının ve topluca tüm değişkenlerin gsuh'nın granger nedeni olmadığı sıfır hipotezi reddedilir. Dolayısıyla bu iki bağımsız değişken bağımlı değişken olan gsuh'nın granger nedenidir. Yine bu şekilde uyararak devam edildiğinde; toplu olarak tüm sektörlerin enerji sektörü istihdamının; gsuh, enerji ve toplu olarak tüm sektörlerin imalat sanayi istihdamının; enerji, madencilik, toplum hizmetleri ve toplu olarak tüm sektörlerin inşaat sektörü istihdamının; gsuh, inşaat, tarım ve toplu olarak tüm sektörlerin madencilik sektörü istihdamının; enerji, inşaat ve toplu olarak tüm sektörlerdeki istihdamın mali kurumlar kesimindeki istihdamının; toplu olarak tüm sektörlerdeki istihdamın perakende sektörü istihdamının; inşaat, madencilik ve toplu olarak tüm sektörlerdeki istihdamın tarım sektörü istihdamının; gsuh, enerji, madencilik, perakende, tarım ve toplu olarak tüm sektörlerdeki istihdamın toplum hizmetleri istihdamının ve son olarak toplu olarak tüm sektörlerdeki istihdamın ulaştırma sektörü istihdamının granger nedeni olmadığı sıfır hipotezi yüzde 5 anlamlılık düzeyinde reddedilir. Dolayısıyla tüm bu adı geçen bağımsız değişkenler söz konusu bağımlı değişkenlerin granger nedenidir.

b. Etki-Tepki Analizi

VAR modelinin tahmini sonucunda elde edilen katsayıları yorumlamak oldukça güçtür. Bunun yerine yapısal analizlerin ikinci adımını oluşturan ve denklem sistemlerine verilecek hata payı şokları karşısında değişkenlerin vereceği tepkilerin ölçüldüğü etki-tepki analizinin yorumlanmasına geçilir. Etki-tepki analizi, sistem içinde yer alan her bir değişkene sıra ile verilecek hata payı şokları karşısında hem ilgili değişken hem de diğer değişkenlerin tepkilerinin ölçüldüğü bir sistematik yapıdır (Bozkurt,2007:95).

Modelde 1923-2006 yılları ve 1968-2006 yılları arasında zaman serilerinin birbirlerine karşı gösterdikleri etki-tepkiler Ek-3 ve Ek-7'de gösterilmiştir. Buna göre 1923-2006 yılları arasında gsuh değişkenine en büyük tepkiyi yine kendisi daha sonra ise hizmetler sektörü istihdamı vermektedir. Bunun anlamı gsuh değişkenini etkileyen en önemli değişkenin hizmetler sektörü istihdamı olduğudur. Diğer taraftan hizmetler

sektörü istihdamına gelen etkiler arasından en büyük tepkiyi yine hizmetler sektörü istihdamının kendisi ve tarım sektörü istihdamı almaktadır. Bu durum da tarım sektörü istihdamından kayan kişilerin hizmetler sektörü istihdamında yer aldığı olarak yorumlanmaktadır. Yine sanayi sektörü istihdamının en büyük tepki verdiği sektörler arasında yine sanayi sektörünün kendisi ve tarım sektörü istihdamı yer almaktadır. Son olarak tarım sektörü istihdamının gösterdiği tepkiler içerisinde en büyükleri gsuh ve tarım sektörü istihdamının kendi etkisi yer alır.

1968-2006 yıllarında ise; sırasıyla gsuh, yalnızca kendisinin verdiği etkilere ve inşaat sektörü istihdamının etkilerine tepki göstermekte iken; enerji sektörü istihdamı, yalnızca kendi; imalat sanayi, imalat ve gsuh; inşaat sanayi, perakende, inşaat, tarım ve enerji; madencilik sektörü istihdamı, madencilik ve inşaat; mali kurumlar sektörü, gsuh, enerji, inşaat ve imalat; perakende sektörü istihdamı, gsuh, mali kurumlar ve tarım; tarım sektörü istihdamı tüm değişkenlerin; toplum hizmetleri sektörü istihdamı, gsuh, enerji, imalat, inşaat, madencilik ve mali kurumlar ve son olarak ulaşıma sektörü istihdamı, adı geçen tüm değişkenlerin verdikleri etkilere tepki vermektedirler.

c. Varyans Ayrıştırması

VAR modelinde hata payının analizinde kullanılan bir diğer teknik, varyans ayrıştırmasıdır. Bu teknik yardımı ile istatistiki şokların değişkenler üzerindeki sayısal etkileri görülmektedir. Ek- 4 ve Ek-8’de görüldüğü üzere sırasıyla 1968-2006 ve 1923-2006 yılları arasındaki değişkenlerin teker teker hangi değişkenlerdeki değişmelerden nasıl etkilendikleri aradaki zaman dilimi 10 periyoda bölünerek incelenmiştir. Buna göre analizimizin ana amacı olan tarım sektörü istihdamının diğer değişkenlere göre gösterdiği etkiler şu şekildedir.

Gerek 1968-2006 yılları gerekse 1923-2006 yılları veri setinde gsuh değişkeninin giderek daha az oranlarda tarım sektörü istihdamından etkilendiği bu durumun giderek sanayi ve hizmetler sektörü istihdamı ve bunların bileşenlerinin istihdamına kaydığı gözlenmektedir. Tarım sektörü en çok kendi değişmelerinden etkilenecek şekilde beraber bu durum 10 dilimlik periyodun sonlarına doğru azalmakta ve giderek imalat sanayi ve inşaat sektörü gibi kalemlere kaymaktadır.

Yapılan araştırmalar üç sektör kuramını doğrular niteliktedir. Ekonomi geliştikçe tarım sektörünün ekonomideki ağırlığı giderek azalmaktadır. Azalma yönündeki bu değişim ÷lkede GSUH, istihdam ve dış ticaret üzerinde kendini göstermektedir. Yaptığımız VAR analizi çalışmasında, sektörlerdeki istihdamın GSUH'ya olan etkisi incelenirken de gör÷lmüştür ki tarımsal istihdamın GSUH'ya olan etkisi tarım dış sektörlerle oranla daha azdır. Ve bu etki giderek azalmaktadır. Tarım sektörü bütün ÷lkeler için çok önemli bir sektördür. ÷lke yurttaşlarına besin kaynağı oluşturduğu gibi ihracat açısından da ÷lkelerin dış ticaret bilançolarına olumlu katkıda bulunabilecek kapasite de olmalıdır. Bu nedenle doğru uygulamalar eşliğinde artan verimlilikle, tarımsal işgücü azalsa da, tarım üretimi düzeyi korunmalıdır. GSUH'yı değişimine en büyük tepkiyi veren hizmetler sektörü istihdamı olmuştur. Gelişen ekonomilerde yalnızca tarım sektörünün değil sanayi sektörünün yerini de hizmetler sektörü almaktadır. Hizmetler sektörü istihdamına gelen etkiler arasından en büyük etkiyi tarım sektörü vermektedir. Tarım sektöründen kopan işgücü kentte hizmetler sektöründe iş bulabilmektedir. Ancak genellikle burada sözü geçen işgücü niteliksiz işgücüdür. Ekonomik gelişme açısından nitelikli işgücüne istihdam sağlayan hizmet sektörlerinin büyümesi desteklenmelidir. Böylece kalifiye işgücü, eğitimine uygun alanlarda çalışarak ÷lkeye kazandırılmalıdır.

Sektörlerin alt kollarını da içerecek şekilde yaptığımız çalışmada tarım sektörü istihdamının en çok inşaat ve imalat sanayi sektörleri istihdamından etkilendiği gör÷lmektedir. Bu durum, tarım sektöründen ayrılan işgücünün, tarım dış sektörler içerisinde inşaat ve imalat sanayi sektörlerinde istihdam olanağı bulabildiklerinin göstergesidir. Sektörlere verilen istatistiki şokların değişkenler üzerinde etkileri incelenmeye devam edildiğinde yine inşaat sektörünün azalan oranda tarım sektörü istihdamından etkilendiği ve imalat sanayi sektörü ile inşaat sektörü arasında bir etki-tepki olduğu izlenmektedir. GSUH'daki değişime etkisi olan sektörler arasında imalat sanayi ve mali aracı kurumlar sektörünün ilk sıralarda olduğu gör÷lmektedir.

Günümüz dünyasında sanayileşmeyi gerçekteştirmeyen toplumların ekonomik gelişmişlikte geri kalacakları açıkça ifade edilirken tüm sektörlerin dengeli ve dinamik bir yapısal değişim içerisinde kalkınmaları en arzu edilen sonuç olacaktır.

SONUÇ

Gündelik yaşamımıza ekonomik açıdan baktığımızda istihdam ilişkisinin yaşamımızdaki en önemli ilişkilerin başında geldiğini görmekteyiz. Bu ilişkinin güçlü olabilmesi için küçük yaşlarda alınmaya başlanan eğitimin yanısıra ülkenin işgücü piyasalarının yapısının da önemi büyüktür. Bireylerin kendilerini yetiştirmeleri yönündeki çabalarına var olan koşullarında destek olması gerekmektedir. Türkiye'nin istihdam yaratma kapasitesine ve işgücü piyasasına genel olarak bakıldığında, bir dizi sorun alanı göze çarpmaktadır. Türkiye ekonomisinin, sürdürülebilir büyüme oranlarını devam ettirebilmesi, Avrupa Birliği'nin yaşam standartlarına yaklaşabilmesi için öncelikli politika alanlarının başında istihdam ve işgücü piyasası düzenlemeleri gelmelidir.

Türkiye sahip olduğu demografik yapı nedeni ile genç bir nüfusa sahiptir. Her geçen yıl çalışma çağındaki nüfus 800 bin kişi dolayında artış göstermektedir. Buna karşılık işgücüne katılım oranları oldukça düşük kalmaktadır. Türkiye'de işgücüne katılım oranının düşük olması, enformel sektörün yaygın olmasına, ücretsiz aile işçiliğinin ve kendi hesabına çalışmanın önemli ölçüde sürdürülmesine ve sosyo-kültürel nedenlerden dolayı kadınların bir işte çalışmalarının engellenmesine de bağlanabilmektedir. Kadınlarda işgücüne katılma ve istihdam oranları erkeklerin yaklaşık üçte biri düzeyindedir. Kadın istihdamının artırılmasında da en önemli husus, yetersiz eğitim düzeyi engelini aşılmasıdır. Çünkü kadınların İKO'su eğitimle birlikte hızla yükselmektedir ve ülkede eğitime katılım artmaktadır. Kadınların işgücü piyasasının dışında kalmalarının engellemek için, eğitim programlarında geleneksel meslek alanlarının dışına çıkılarak, yeni gelişen meslek alanlarına yer verilmeli ve değişen teknolojiler dikkate alınmalıdır. Kadın istihdamı açısından bir diğer önemli nokta da kadınların istihdamdaki paylarının kayıtlı sektörlerde artırılmasıdır. Özellikle küçük iş yerlerinde kaçak olarak çalışan ve her türlü sosyal güvenceden mahrum kalan kadınlar sosyal güvenlik kapsamına alınmalıdır.

Türkiye'nin önemli sorunlarından biri de kayıtdışı istihdam oranının yüksek olmasıdır. Kentsel kesimde her üç kişiden biri, kırsal kesimde ise her dört kişiden üçü kayıtdışıdır. Her ne kadar verimli istihdam biçimlerinin büyük bir kısmı kayıt altındaysa da, Türkiye ekonomisinde önemli bir yer tutan ücretsiz aile işçileri,

yevmiyeli ve kendi hesaplarına çalışanların çok büyük bir kısmı kayıt içinde değildir, dolayısıyla da büyük ölçüde herhangi bir sosyal güvenlik koruma ağından yararlanamamaktadır.

Türkiye’de işsizlik oranı 2001 krizinden sonra yaklaşık iki katına yükselmiştir. Krizin ardından sağlanmış olan yüksek ekonomik büyüme oranlarına karşın, işsizlik oranında çarpıcı bir düşüş yaşanmamıştır. 2006 yılı itibariyle Türkiye’de 2,5 milyon kişi işsiz olarak sınıflandırılmaktadır. Türkiye’de işsizlik oranlarının istihdam sorununun ciddiyetini ve derinliğini yeterince yansıtmadığı da bir gerçektir. İşgücüne katılmayanların da dikkate alınması, istihdam yaratma sorununun çok kritik bir sosyal risk unsuru olduğunu ortaya koymaktadır. 25-54 yaş grubunda çalışmaya hazır olduğu halde işgücü dışında yer almayı seçen ve iş bulma ümidi kalmadığı için iş aramayanların payı her geçen yıl yükselmektedir. Bu grupları da değerlendirmeye aldığımızda toplam işsizlik oranı yükselmektedir.

Türkiye’nin hem nüfus yapısının değişmesi, hem de ekonomik yapısının modernleşmekte olması, işsizliğin yapısının da değişmesine neden olmaktadır. Doğum oranının düşmesi, yaşam süresinin uzaması ve okullaşmanın artması ile orta yaş grubunun toplam işgücü içinde payı artmıştır. 35-54 yaş grubunun toplam işsizler içindeki payının artış göstermesi, Türkiye’yi, bakması gereken bir ailesi olduğu için uzun süre işsiz kalmaya dayanırlığı olmayan, yeni beceriler kazandırılması kolay olmayan bir işsizler grubuyla karşı karşıya bırakmaktadır. Öte yandan, 2007 yılında, 15-24 yaş grubu için ölçülen genç işsizlik oranının, genel işsizlik oranının iki katına ulaşmış olduğu görülmektedir. Bu durum genç nüfus yönünden var olan önemli bir potansiyelin fırsata dönüştürülemediğini göstermektedir. Özellikle işsizler arasında lise ve yükseköğretim mezunlarının en yüksek iki grubu oluşturduğu görülmektedir. Gerek meslek okullarında gerekse yükseköğretim kurumlarında verilen eğitimin, piyasanın ihtiyaçlarını tam olarak karşılayamaması, diplomalı işsizler ordusunun ortaya çıkışına yol açmaktadır. İşe girmede giderek daha özel koşulların aranmakta oluşu ve işverenlerin seçici davranmaları, Türkiye’deki işsizliğin bir sonucudur. Bu koşullarda iş bulmak nitelik rekabetine dönüşmekte ve diploma sahibi olmak yeterli olmamaktadır. Türkiye için çıkar yol, gerek orta ve gerekse yüksek eğitilmiş işsizleri yeniden meslek kazandırıcı eğitime tabi tutarak ekonominin ihtiyacı yönünde bir işgücü yaratmak olmalıdır.

20. yüzyılın ikinci yarısı özellikle gelişmekte olan ülkelerin iktisat tarihleri açısından ilginç deneylere tanıklık etmiştir. Bu süreçte dünyanın değişik coğrafik bölgelerinde güçlü bir sanayi yapısı ile hızlı bir büyümeyi yakalayabilen ülkelerin yanı sıra var olan büyüme ve sanayi güçlerini koruyamayan ülkeleri de görmekteyiz. Kalkınma iktisatçıları ticaret ve dolayısıyla dışa açılma, eğitim, teknoloji, coğrafik konum ve benzeri değişik faktörlerin etkileri ile bu faktörlerin karşılıklı etkileşimleri üzerine çok sayıda farklı düşünceler ileri sürmektedirler. Ancak, tanımlanması zor bu karmaşık sürecin gerisinde bir ülkenin üretim gücü can alıcı önemini korumaktadır. Bu üretim gücü içinde de, ülkelerin kalkınmalarının ilk aşamalarında tarım önemli olsa ve bazı küçük ülkelerde hizmet sektörü ön plana çıksa da, imalat sektörü Türkiye gibi büyük nüfusa sahip ülkeler açısından birincil öneme sahip olmalıdır. Aksi takdirde sanayileşmeden hizmetleşme olgusu yaşanacaktır.

Ülkemizde 2001 yılında uygulanmaya başlanan ve mali disiplini sağlamaya odaklanan ekonomik programın bir sonucu olarak tarım sektöründe önemli politika değişikliklerine gidilmiş ve sektöre sağlanan sübvansiyonlar önemli ölçüde kesintiye uğramıştır. Bunun sonucu olarak, tarım sektörü çok hızlı bir dönüşüm içine girmiş ve açığa çıkan işgücü kırsal kesimden çıkarak şehirdeki işgücüne piyasasına katılmıştır. Her ne kadar son yıllarda inşaat ve turizm sektöründe yaşanan tempolu büyüme tarımdan açığa çıkan işgünü kapsamakta başarı sergilemişse de söz konusu istihdam yaratma performansı yeterli olamamış ve işsizlik rakamlarının daha aşağı düzeylere çekilebilmesi olurlu olmamıştır. Böylece ekonomideki yapısal dönüşüm sürecine bağlı olarak tarım sektöründe yaşanan istihdam azalışı, toplam istihdam artışının sınırlı kalmasının en önemli nedeni olarak ortaya çıkmıştır.

2000-2006 döneminde, tarım sektörünün istihdam içerisindeki payı yüzde 36'dan yüzde 27,2'ye gerilemiş olup, bu sektördeki istihdam 1 milyon 681 bin kişi azalmıştır. Tarım dışı sektörlerde ise istihdamda özellikle 2003 yılı sonrasında ciddi artışlar sağlanmıştır. 2000-2006 döneminde tarım dışı sektörlerde 2 milyon 431 bin kişilik yeni istihdam yaratılmıştır. Tarımdaki bu çözülme ile toplam istihdamda aynı dönemde 749 bin kişilik bir artış sağlanabilmiştir.

Tarım sektöründeki istihdamın ölçülmesi bir çok güçlük içermektedir. Tarım istihdamının azalma trendinde görünmesine karşın özellikle kriz dönemlerinde tarım

istihdamının arttığı gözlenmektedir. Ekonominin büyüme hızının yavaşlamış veya eksiye dönmüş olduğu yıllarda şehirlerde işsiz kalan bireylerin köyelerine dönüp ücretsiz aile işçisi olarak çalışmaya devam etmeleri bu sonucun bir nedeni olabilmektedir. Sanayi sektörü istihdamı istikrarlı bir yapı izlerken, sürekli bir artış eğiliminde olan hizmetler sektöründe de özellikle 2001 yılında önemli bir istihdam kaybı gözlenmektedir.

Veri setlerinin elde edilmesinde güçlükler olmakla birlikte yapılan ekonometrik analiz sonuçları Türkiye'nin kalkınma sürecinde gelişmiş ülkelere benzer bir yapı içerisinde olduğunu göstermektedir. Bu sonuca göre tarım sektöründen ayrılan işgücü sanayi sektöründen çok hizmetler sektörüne doğru bir akım içerisinde. Ancak hizmetler sektörü içinde yüksek bilgi ve teknoloji düzeyine sahip alanlardan çok kalifiye olmayı gerektirmeyen işlerde istihdam artışı daha yüksek görünmektedir. Elde edilen sonuçlar ışığında 1923-2006 yılları arasında GSUH'yı en fazla arttıran sektör hizmetler sektörüdür. Tarım sektöründeki istihdam azalışına en çok tepki gösteren ise hizmetler sektörü istihdamıdır. 1968-2006 yılları arasında alt sektörler bazında yapılan incelemede GSUH değişkenine en çok tepki veren sektör inşaat sektörü olarak ortaya çıkmaktadır. Her ülkede inşaat sektörü, ekonomik yapı içerisinde ayrı bir yere ve öneme sahiptir. Yüzlerce çeşit mal ve hizmet üretimi ile olan doğrudan bağlantısı ve yoğun işgücü kullanımı ve sosyo-ekonomik refah düzeyine olan katkısı, bu sektörün ülke içerisinde önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Sektörün bu özelliği nedeni ile, dünyada ekonomileri duraklamaya giren birçok ülke öncelikle inşaat sektörünü canlandırarak ekonomilerinin güçlenmelerini sağlamışlardır.

İstihdamın sektörel kompozisyonunda 2000 yılından itibaren tarım ağırlıklı yapıdan, hizmetler ağırlıklı yapıya doğru bir geçiş gözlemlendiği esastır. Diğer bir ifade ile, Türkiye'de istihdamın dağılımında tarım sektörünün payındaki azalışın, hizmetler sektöründeki artışla dengelendiğini söylemek olurludur. Hizmet sektörünün ekonomide payı arttıkça, büyümenin de istihdam yaratma kapasitesi artmaktadır. Türkiye'de uzun dönemde istihdamın lokomotifinin hizmetler sektörü olacağı rahatlıkla söylenebilir. İşgücünün istihdam edilebilirliğini sorgulamak ve işsizlikteki gelişmeleri ve bu sorunun geleceğini tahmin edebilmek için işgücü piyasasının çeşitli boyutlarıyla incelenmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

AKALIN, Gülsüm. Uyumlaştırılmış Makroiktisadi Büyüklükler. Bağlam Yayıncılık. Ağustos 2007, İstanbul

ALPTEKİN, Erdem. “Türkiye’nin Bitmeyen Derdi, Kayıtdışı” İzmir Ticaret Odası AR&GE Bülten Ekonomi Mayıs 2007.
<http://www.izto.org.tr/NR/rdonlyres/7475BDA1-95B7-4855-B351-9ADCE4362AFE/8297/kay%C4%B1td%C4%B1s%C4%B1_alptekin.pdf>, Erişim Tarihi: 05.04.2008

ARDIÇ, Oğuzhan. Makro İktisat. Seçkin Yayıncılık. 2003, Ankara

AREN, Sadun. İstihdam, Para ve İktisadi Politika. Savaş Yayınları. 10. Baskı. 1992, Ankara

ARISOY, İbrahim. “Türkiye’de Sanayileşme Ve Temel Göstergeler Açısından Sanayinin Gelişimi” Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi.Yıl: 2005 Cilt: 14 / Sayı: 1 <<http://sosyalbilimler.cu.edu.tr/dergi/dosyalar/2005.14.1.196.pdf>>

ARON, Raymond. Sanayi Toplumunu. Çev: Agah Oktay Güner. 2. Baskı. Boğaziçi Basım ve Yayınevi. 1975, İstanbul

AYVAZ, Özlem. “Döviz Kuru ve Hisse Senetleri Fiyatları Arasındaki Nedensellik İlişkisi” Gazi Üniversitesi, İ.İ.B.F. Cilt:8 Sayı:2, 2006

BAHAR, Ozan. “Turizm Sektörünün Türkiye’nin Ekonomik Büyümesi Üzerindeki Etkisi:VAR Analizi Yaklaşımı” Celal Bayar Üniversitesi İ.İ.B.F. Yönetim ve Ekonomi Dergisi Cilt:13 Sayı:2, 2006

BİÇERLİ, M. Kemal. Çalışma Ekonomisi. Beta Basım A.Ş. Genişletilmiş 3.Baskı. 2005, İstanbul

BERKSOY, Taner. BORATAV,Korkut. TÜRKCAN, Ergun. Türkiye’de Sanayileşmenin Yeni Boyutları Ve Kit’ler. Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yurt Yayınları. Ekim 1994, İstanbul.

BOCUTOĞLU, Ersan. BERBER, Metin. ÇELİK, Kenan. İktisada Giriş Makro. Dilara Yayınevi. 2003, Trabzon

BOZDAĞLIOĞLU, Yasemin.U. “1990’dan Günümüze Türkiye’de İşgücü Piyasası Ve İstihdamın Yapısının Analizi”
<www.akademikbakis.org/sayil1/makale/bozdaglioglu.doc>, Erişim Tarihi:04.01.2007

BOZKURT, Hilal. Zaman Serisi Analizi. Ekin Kitabevi Yayınları. Bursa, 2007

BSB, Bağımsız Sosyal Bilimciler 2006 Yılı Raporu “IMF Gözetiminde On Uzun Yıl, 1998-2008 Farklı Hükümetler, Tek Siyaset” Haziran 2006, Ankara.
<www.bagimsizsosyalbilimciler.org/Yazilar_BSB/BSB2006_Final.pdf >

BSB,Bağımsız Sosyal Bilimciler 2007 Yılı Raporu “2007 İlk yazında Dünya Ve Türkiye Ekonomisine Bakış” Haziran 2007, Ankara.

<www.bagimsizsosyalbilimciler.org/Yazilar_BSB/BSB2007_Final.pdf>

BSB, “2008 Kavşağında Türkiye Siyaset, İktisat ve Toplum”
<http://www.bagimsizsosyalbilimciler.org/Yazilar_BSB/BSB2008.pdf>

ÇEÇEN,Aydın. DOĞRUEL, Suut. DOĞRUEL,Fatma. Türkiye’de Ekonomik Büyüme Yapısal Dönüşüm ve Kriz. Ege Yayınları. İstanbul,1996

ÇOLAK,Ömer Faruk. BEKMEZ,Selahattin. Kayıtdışı Ekonomi ve Siyasal Tercihler Bir Oyun Teorisi Analizi. Nobel Yayın Dağıtım 2007, Ankara

DEMİREL, Rasih. ARIKAN, Rauf. ERDOĞAN, İ.Burhan. Genel Ekonomi Mikro-Makro. Üçüncü Baskı. 2001, Ankara

DEMİREL,Zerrin. GÜLSEVER, Fatma Zehra. “Türkiye’de Toprak Reformu Ve Uygulamaları”

<http://www.tarimreformu.gov.tr/almanya_resim/TRGMAImanya%20sunu.doc>,
Erişim Tarihi: 04.01.2008

DERNEK, Zeynep. Tarım Ekonomisi ve İşletmeciliği. Süleyman Demirel Üniversitesi Yayın No:56, Ziraat Fakültesi. SDÜ Basımevi. Isparta, 2005

DİNLER, Zeynel. Tarım Ekonomisi. Ekin Kitabevi Yayınları. 4.Basım. 1996, Bursa

DİRİMTEKİNOĞLU, Halil. İşsizlik Sorunları. Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları No:30/7. Sulhi Garan Matbaası. 1965, İstanbul

DPT, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler “1950-2006”

<<http://ekutup.dpt.gov.tr/ekonomi/gosterge/tr/1950-06/esg.htm>>

DPT, “2006 Yılı Programı” <<http://ekutup.dpt.gov.tr/program/2006.pdf>>

DPT, “2008 Yılı Programı” <http://ekutup.dpt.gov.tr/program/2008_programi.pdf>

DPT, “Kalkınma Planı (Birinci Beş Yıl)” Ocak, 1963

<<http://ekutup.dpt.gov.tr/plan/plan2.pdf>>

DPT, “İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı” <<http://ekutup.dpt.gov.tr/plan/plan2.pdf>>

DPT, “Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı” <<http://ekutup.dpt.gov.tr/plan/plan3.pdf>>

DPT, “Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı” <<http://ekutup.dpt.gov.tr/plan/plan4.pdf>>

DPT, “Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı” <<http://ekutup.dpt.gov.tr/plan/plan5.pdf>>

DPT, “Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı” <<http://ekutup.dpt.gov.tr/plan/plan6.pdf>>

DPT, “Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı” <<http://ekutup.dpt.gov.tr/plan/plan7.pdf>>

DPT, “Uzun Vadeli Strateji ve Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı” <<http://ekutup.dpt.gov.tr/plan/VIII/plan8str.pdf>>

DPT, “Dokuzuncu Kalkınma Planı” <<http://ekutup.dpt.gov.tr/plan/plan9.pdf>>

DPT, “Dokuzuncu Kalkınma Planı İşgücü Piyasası Özel İhtisas Komisyonu Raporu”
Yayın No: DPT : 2709 – ÖİK : 662 Ankara, 2007
<<http://ekutup.dpt.gov.tr/isgucu/oik662.pdf>>

DPT, “Tarım Stratejisi 2006-2010” 30.11.2004 Tarih ve 2004/92 Sayılı YPK Kararı,
<<http://mevzuat.dpt.gov.tr/ypk/2004/92.pdf>>

DÜLGEROĞLU, Ercan. Kalkınma Ekonomisi. Uludağ Üniversitesi Basımevi. 1988,
Bursa

DÜNYA BANKASI YAYINI. “Türkiye İşgücü Piyasası Raporu Özet” 14 Nisan 2006
<<http://siteresources.worldbank.org/INTTURKEY/Resources/361616-1144320150009/Ozet-Overview.pdf>>

EKİN,Nusret. Türkiye’de Yapay İstihdam ve İstihdam Politikaları. Ticaret Odası, Yayın
No:2000-33. İstanbul 2000, İstanbul

EREN, Aslan. Türkiye’nin Ekonomik Yapısının Analizi. Bilgehan Basımevi. 1989,
Muğla.

GEDİZ,Burcu.YALÇINKAYA,Hakan. “Türkiye’de İstihdam - İşsizlik Ve Çözüm
Önerileri : Esneklik Yaklaşımı” <<http://www.ceteris.paribus.net/calisma/genel/htm.>>,
Erişim Tarihi: 25.11.2007

GERARD, W. J. ve GODFREY L. G. Diagnostic Checks for Single-Equation Error
Correction and Autoregressive Distributed Lag Models. The Manchester Scholl Volbb.
No:2. 1998

GÜÇERİ,Şinasi.Türkiye Ekonomisinin Yapısal Meseleleri ve Bir Çözüm Modeli. İş
Dünyası Vakfı Yayın No:3,Yazı Ofset. 1993, İstanbul

HATİBOĞLU, Zeyyat. Gelişme ve Türkiye İktisadı. Yeni İktisat ve İşletme Yönetimi
Dizisi No:5. Beta Basım Yayım Dağıtım Aş. 1993, İstanbul

HAZİNE MÜSTEŞARLIĞI, Ekonomik Araştırmalar Genel Müdürlüğü, “Aylık
Ekonomik Göstergeler” Haziran 2008
<<http://www.hazine.gov.tr/irj/portal/anonymous?NavigationTarget=navurl://9112c820afa766dd72d871ec89aba011>>

HOSELİTZ, Bert F. “Bir Sınai İşgücünün Doğması ve Gelişmesi” İktisadi Kalkınmanın Sosyal Meseleleri. Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti. İstanbul Matbaası. 1963, İstanbul

İLAÇ ENDÜSTRİSİ İŞVERENLER SENDİKASI

<http://www.ieis.org.tr/asp_sayfalar/index.asp?sayfa=217&menuk=12>, Erişim Tarihi: 25. 05.2008

ILO Küresel İstihdam Eğilimleri 2008 Türkiye Direktörlüğü Basın Duyurusu 23 Ocak 2008 <<http://www.ilo.org/public/turkish/region/eurpro/ankara/press/2008-1.pdf>>

ISO, “Türkiye ekonomisi 2006” İstanbul Sanayi Odası Yayınları. No:2006/5, Mart 2006, İstanbul

İLKİN, Alkan. Kalkınma ve Sanayi Ekonomisi. Güryay Matbaacılık. 1979, İstanbul

İNAN, Hakkı. Tarım Ekonomisi. Hasad Yayıncılık. Ocak 1992, İstanbul

KARAKAYALI, Hüseyin. Türkiye Ekonomisinin Yapısal Değişimi. Güleç Matbaacılık. Genişletilmiş 2.Baskı. 2003, İzmir

KARAKAYALI, Hüseyin. Makro Ekonomi. Emek Matbaası. Genişletilmiş 5. Baskı. 2005, Manisa.

KARLI, Bahri. ÇELİK, Yusuf. PAKSOY, Saadettin. “Türk Ekonomisinin Gelişmesinde Tarım Sanayi İlişkilerinin Rolü ve Tarımın Sanayi Sektörü ile Entegrasyonu” Türkiye 2. Tarım Ekonomisi Kongresi. Cilt:2. 4-6 Eylül 1996, Adana

KARLUK, Rıdvan. Türkiye Ekonomisi Tarihsel Gelişim Yapısal Değişim Beta Basım Yayım. 1995, İstanbul

KARLUK, Rıdvan. Türkiye Ekonomisinin Tarihsel Gelişimi-Yapısal ve Sosyal Değişim Gözden Geçirilmiş 6.Baskı. Beta Basım Yayım Dağıtım Aş. 1999, İstanbul

KEPENEK, Yakup. Gelişimi Üretim Yapısı ve Sorunlarıyla Türkiye Ekonomisi. Teori Yayınları. 1987, Ankara

KEPENEK, Yakup. YENTÜRK, Nurhan. Türkiye Ekonomisi. Remzi Kitabevi. 11.Basım, Kasım 2000, İstanbul.

KILDİŞ, Yusuf. “Kayıtdışı Ekonomi”

<http://www.canaktan.org/ekonomi/kamu_maliyesi/maliye-genel/diger-yazilar/kildis-kayit-disi.pdf>, Erişim Tarihi: 05.04.2008

KUTAL, Gülten. İş ve İşçi Bulma Kurumu II. İstihdam Haftası Tebliğleri. Yayın No:276. 1992 Mayıs, Ankara

KAZGAN, Gülten. Tarım Ekonomisi ve İktisadi Gelişme. Sermet Matbaacılık. 1966, İstanbul

LIPSEY,G.Richard. STEINER,O.Peter. PURVIS,D.Douglas. COURANT,N.Paul. İktisat. Bilim Teknik Yayınevi. (Çev.)Ahmet Çakmak. 1990, İstanbul

LORDOĞLU, Kuvvet. ÖZKAPLAN, Nuran. TÖRÜNER, Mete. Çalışma İktisadı. Beta Yayınları. 3. Baskı. 1999, İstanbul

MANİSALI, Erol. Gelişme Ekonomisi. 1975, İstanbul

MEGEP Projesi İş Piyasası Ekibi, “İş Piyasası Hakkında Ara Rapor” <www.megep.meb.gov.tr/megep/genel/ispiyasasi/Is%20Piyasasi%20Analizi/10-%20Is%20Piyasasi%20Ara%20Raporu.doc> 10 Haziran 2005, Ankara

ÖZER, Mustafa. BİÇERLİ,M.Kemal. “Türkiye’de Kadın İşgücünün Panel Veri Analizi” <http://www.anadolu.edu.tr/arastirma/hakemli_dergiler/sosyal_bilimler/pdf/2003-1/sos_bil.3.pdf> Erişim Tarihi: 04.01.2008

ÖZERİN, Güven. Tarım Ekonomisine Giriş. E.Ü. Ziraat Fakültesi Yayınları Teksir No:116. Ofset Basımevi. 1999, Bornova- İzmir

ÖZGÜVEN, Ali. Tarım Ekonomisi ve Politikası. Elektronik Ofset. 1977

PAYA, Merih. Makro İktisat. Filiz Kitabevi. 1997, İstanbul

PEKİN, Tefvik. Makro Ekonomi. İstiklal Matbaası. 1986, İzmir

PETERSON,Wallece.C. Gelir İstihdam ve Ekonomik Büyüme. Atatürk Üniversitesi Yayınları. No:763. (Çev.)Talat Güllap. 1994

SAYGILI, Şeref. CİHAN, Cengiz “Türkiye Ekonomisinin Büyüme Dinamikleri 1987-2007 Döneminde Büyümenin Kaynakları. Temel Sorunlar ve Potansiyel Büyüme Oranı” Yayın No. TÜSİAD-T/2008-06/462. Haziran 2008

SELAAMOĞLU, Ahmet. LORDOĞLU, Kuvvet. Katılım Sürecinde Avrupa Birliği ve Türkiye’de İşgücü ve İstihdamın Görünümü. AB’ye Sosyal Uyum Dizisi. Belediye İş Yayınları. Epemat Matbaası. Kasım 2006, Ankara

SEVİNDİRİCİ, İbrahim. Türkiye Ekonomisinde Darboğazlar. Kapodakya Yayınları. 2001, Ankara

SEYİDOĞLU, Halil. Uluslararası İktisat Teori Politika ve Uygulama. Geliştirilmiş 15.Baskı. Güzem Yayınları, 2003, İstanbul

SÖNMEZ, Mustafa. “Emek Piyasası Kadıncılaş(a)mıyor” <http://www.sendika.org/yazi.php?yazi_no=4920> (14 Şubat 2006)

ŞAHİN, Hüseyin. Türkiye Ekonomisi Tarihsel Gelişim Bugünkü Durum. Ezgi Kitabevi. Yenilenmiş 9. Baskı. Bursa 2007

ŞAHİNÖZ,Ahmet. TÜRKKAN,Erdal. SAYAN,Serdar. Türkiye Ekonomisi Sektörel Analiz. Türkiye Ekonomi Kurumu. İmaj Yayınevi. Ekim 2001, Ankara

ŞAHİNÖZ,Ahmet. “Tarım Sektörü” Türkiye Ekonomi Kurumu. İmaj Yayınevi. Ekim 2001, Ankara

T.C. ÇALIŞMA VE SOSYAL GÜVENLİK BAKANLIĞI, “Türkiye’de İşsizliğin Önlenmesi ve İstihdamın Artırılması”, Genel Yayın No: 117, 2004
<<http://www.csgb.gov.tr/CGM/files/belgeler/issizliginonlenmesi.pdf>

T.C. MALİYE BAKANLIĞI. “Yıllık Ekonomik Rapor 2006”.

T.C. MALİYE BAKANLIĞI “Yıllık Ekonomik Rapor 2007”
<<http://www.sgb.gov.tr/eKtphane/2007yer.pdf>>

TEKSÖZ, Tuncay. “İşgücü Piyasasındaki Dönüşüm Kayıtlı İstihdamı Artırıyor”
<http://www.referansgazetesi.com/haber.aspx?HBR_KOD=94377&YZR_KOD=152>
(10.04.2008)

TEKSÖZ,Tuncay. “Büyüme, Yapısal Dönüşüm ve İşgücü Piyasası”
<http://www.referansgazetesi.com/haber.aspx?HBR_KOD=59722> (21.02.2007)

TEZEL, Yahya S. Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi. Tarih Vakfı Yurt Yayınları. 5. Baskı. 2002, İstanbul

TIKTIK, Ahmet. “Kayıtdışı Ekonomi, İstihdam ve İşsizlik” İşveren Dergisi
<http://www.tisk.org.tr/isveren_sayfa.asp?yazi_id=1020&id=58> Ağustos 2004

TİSK, “Üçüncülük Ödülü:Güçlü Ve Büyük Türk Ekonomisi İçin Üretim Ve İstihdam Politikaları” <<http://www.tisk.org.tr/yazdir.asp?id=858>>, Erişim Tarihi : 04.01.2008

TOBB, “Cumhuriyet Döneminin Ekonomik Büyüklükleri (1923-2002)”
<<http://www.tobb.org.tr/yayinlar/ekonomikbuyuklukler/giris.php>>

TOKOL, Ayşen. Sosyal Politika. Vipaş A.Ş. 2. Baskı. 2000, Bursa

TOPRAK,Metin. DEMİR,Ömer. DOĞANLAR,Murat. DÖNEK,Ekrem. AÇIKGÖZ Ömer. ACAR,Mustafa. Küreselleşen Dünyada Türkiye Ekonomisi Serbest Piyasa Devriminin Serüveni. Siyasal Kitabevi. 2001, Ankara

TÖRÜNER, Mete. LORDOĞLU, Kuvvet. Çalışma Ekonomisi. Beta Basım Yayım AŞ. 1991, İstanbul

TMMOB, “Toprak Reformu Kongresi 2005 Sonuç Bildirgesi”
<http://www.hkmo.org.tr/etkinlikler/etkinlik_detay.php?kod=214>, Erişim Tarihi:
05.05.2008

TUNA, Yusuf. Tarımda Verimlilik Artışının Ekonomik Sonuçları Türkiye İle İlgili Bir Değerlendirme. Milli Produktivite Yayınları. No:487.1999, Ankara

TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri
<http://www.tuik.gov.tr/VeriBilgi.do?tb_id=12&ust_id=4>

TÜİK, İç Göç İstatistikleri <http://www.tuik.gov.tr/PreIstatistikTablo.do?istab_id=165>

TÜİK, İstatistik Göstergeler 1923-2006
<http://www.tuik.gov.tr/yillik/Ist_gostergeler.pdf>

TÜİK, İşgücü İstatistikleri <http://www.tuik.gov.tr/VeriBilgi.do?tb_id=25&ust_id=8>

TÜİK, Nüfus ve Kalkınma Göstergeleri, “Nüfus ve Demografi”
<<http://nkg.tuik.gov.tr/goster.asp?aile=1>>

TÜİK, Nüfus ve Kalkınma Göstergeleri, “Nüfus ve Eğitim”
<<http://nkg.tuik.gov.tr/goster.asp?aile=3>>

TÜİK, Nüfus İstatistikleri, <http://www.tuik.gov.tr/PreIstatistikTablo.do?istab_id=205>

TÜİK, Tarım Sayımları <http://www.tuik.gov.tr/VeriBilgi.do?tb_id=44&ust_id=13>

TÜİK,Uluslararası Ekonomik Göstergeler
<<http://tuikapp.tuik.gov.tr/ulusalgostergeler/menuAction.do>>

TÜİK, Veritabanları İşgücü İstatistikleri <<http://www.tuik.gov.tr/isgucu/Basla1.do>>

TÜRKİYE İŞ KURUMU. “III. Genel Kurul Raporu”
<http://statik.iskur.gov.tr/tr/rapor_bulten/genel_kurul_karar_ve_raporlari/3.Genel%20Kurul%20Raporu.pdf>, Erişim Tarihi: 24. 05. 2008

TÜRKİYE VAKIFLAR BANKASI T.A.O.Hazine Başkanlığı (Ekonomik Araştırmalar Müdürlüğü) Sektör Araştırmaları “Küreselleşme Sürecinde Dünya Ve Türkiye Ekonomisinde Sektörel Yapıdaki Dönüşüm Üzerine Bir İnceleme Eylül 2007”
<www.vakifbank.com.tr/dokumanlar/earastirma/Kuresellesme_Surecinde_Dunya.pdf>

TÜSİAD, “Türkiye’nin Fırsat Penceresi:Demografik Dönüşüm ve İzdüşümleri”,
YayınNo.T/99-1-251,TÜSİAD,Ocak-1999,İstanbul

TÜSİAD, “Türkiye’de İşgücü Piyasası ve İşsizlik” Yayın No.TÜSİAD-T/2002/12-354
Aralık 2002, İstanbul

TÜSİAD, “Türkiye’de İşgücü Piyasasının Kurumsal Yapısı ve İşsizlik” YayınNo. TÜSİAD-T/2004-11/381) Aralık-2004, İstanbul

TÜSİAD, “2008 Yılına Girerken Türkiye Ekonomisi” Yayın No. TÜSİAD-T/2007-12-451) Aralık 2007

TÜSİAD, “Türkiye Sanayine Sektörel Bakış” Yayın No. TÜSİAD-T/2008 - 05/466) Mayıs 2008(a)

TÜSİAD, “Türkiye’de Tarım ve Gıda: Gelişmeler, Politikalar ve Öneriler” Yayın No: T/2008-05/459, Mayıs 2008 (b)

TÜSİAD, “Türkiye’ nin Üretim ve Dış Ticaret Yapısında Dönüşüm Küresel Yönelimler ve Yansımalar” Zafer YÜKSELER,Ercan TÜRKAN Yayın No: TÜSİAD-T/2008-02/453 Küresel Ekonomiye Entegrasyon Sürecinde Büyüme Dizisi NO: 1 Şubat 2008

ULUDAĞ, İlhan. ARICAN, Erişah. Türkiye Ekonomisi Teori Politika Uygulama. Der Yayınları:354 2003, İstanbul

UTKULU, Utku. Türkiye’ nin Dış Ticareti ve Değişen Mukayeseli Üstünlükler. Dokuz Eylül Üniversitesi Matbaası. 2005, İzmir

YELDAN, Eriñç. Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi Bölüşüm, Birikim, Büyüme. İletişim Yayınları. 2002, İstanbul

YELDAN,Eriñç. “İşgücü Piyasalarında Yapısal Dönüşüm” <http://www.sendika.org/yazi.php?yazi_no=5610> (29.03.2006)

YILMAZ, G. Özlem. “ Türkiye Ekonomisinde Büyüme ile İşsizlik Oranları Arasındaki Nedensellik İlişkisi” <<http://eidergisi.istanbul.edu.tr/sayi2/iueis2m4.pdf>> (25.03.2007)

II. TARIM ŞURASI. “II. Komisyon Raporu, Tarımsal Yapıda Değişme Ve Gelişmeler” <<http://tarimsurasi.tarim.gov.tr/2.komisyon.pdf>>, Erişim Tarihi: 24. 05. 2008

<<http://www.ilo.org/public/turkish/region/eurpro/ankara/about/cocukis.htm>> , Erişim Tarihi: 05.03.2008

<<http://www.buluyon.com/turkiyede-nufusun-ozellikleri/>> Erişim Tarihi: 12.02.2008

<http://www.ekodialog.com/Konular/tarim_eko/tarim_istihdam_gelir_dagilimi.html> Erişim Tarihi: 28.04.2008

<<http://en.wikipedia.org>>, Erişim Tarihi: 21.05.2008

<<http://www.mathworks.com>>, Erişim Tarihi: 21.05.2008

<<http://www.duke.edu/~rnau/411rand.htm>>, Erişim Tarihi: 21.05.2008

EK TABLOLAR

EK -1: 1968-2006 Yılları Arası Değişkenlerin VAR Modeli
 EC(C,1) 1 1 LNGSUH LNENERJI LNIMALAT LNINSAAT LNMADENCILIK
 LNMALIKUR LNPERAKENDE LNTARIM LNTOPLUMHIZ LNULASTIRMA

VAR Model:

$$\begin{aligned}
 D(\text{LNGSUH}) = & A(1,1)*(B(1,1)*\text{LNGSUH}(-1) + B(1,2)*\text{LNENERJI}(-1) + \\
 & B(1,3)*\text{LNIMALAT}(-1) + B(1,4)*\text{LNINSAAT}(-1) + B(1,5)*\text{LNMADENCILIK}(-1) + \\
 & B(1,6)*\text{LNMALIKUR}(-1) + B(1,7)*\text{LNPERAKENDE}(-1) + B(1,8)*\text{LNTARIM}(-1) + \\
 & B(1,9)*\text{LNTOPLUMHIZ}(-1) + B(1,10)*\text{LNULASTIRMA}(-1) + B(1,11)) + \\
 & C(1,1)*D(\text{LNGSUH}(-1)) + C(1,2)*D(\text{LNENERJI}(-1)) + C(1,3)*D(\text{LNIMALAT}(-1)) + \\
 & C(1,4)*D(\text{LNINSAAT}(-1)) + C(1,5)*D(\text{LNMADENCILIK}(-1)) + \\
 & C(1,6)*D(\text{LNMALIKUR}(-1)) + C(1,7)*D(\text{LNPERAKENDE}(-1)) + \\
 & C(1,8)*D(\text{LNTARIM}(-1)) + C(1,9)*D(\text{LNTOPLUMHIZ}(-1)) + \\
 & C(1,10)*D(\text{LNULASTIRMA}(-1)) + C(1,11)
 \end{aligned}$$

$$\begin{aligned}
 D(\text{LNENERJI}) = & A(2,1)*(B(1,1)*\text{LNGSUH}(-1) + B(1,2)*\text{LNENERJI}(-1) + \\
 & B(1,3)*\text{LNIMALAT}(-1) + B(1,4)*\text{LNINSAAT}(-1) + B(1,5)*\text{LNMADENCILIK}(-1) + \\
 & B(1,6)*\text{LNMALIKUR}(-1) + B(1,7)*\text{LNPERAKENDE}(-1) + B(1,8)*\text{LNTARIM}(-1) + \\
 & B(1,9)*\text{LNTOPLUMHIZ}(-1) + B(1,10)*\text{LNULASTIRMA}(-1) + B(1,11)) + \\
 & C(2,1)*D(\text{LNGSUH}(-1)) + C(2,2)*D(\text{LNENERJI}(-1)) + C(2,3)*D(\text{LNIMALAT}(-1)) + \\
 & C(2,4)*D(\text{LNINSAAT}(-1)) + C(2,5)*D(\text{LNMADENCILIK}(-1)) + \\
 & C(2,6)*D(\text{LNMALIKUR}(-1)) + C(2,7)*D(\text{LNPERAKENDE}(-1)) + \\
 & C(2,8)*D(\text{LNTARIM}(-1)) + C(2,9)*D(\text{LNTOPLUMHIZ}(-1)) + \\
 & C(2,10)*D(\text{LNULASTIRMA}(-1)) + C(2,11)
 \end{aligned}$$

$$\begin{aligned}
 D(\text{LNIMALAT}) = & A(3,1)*(B(1,1)*\text{LNGSUH}(-1) + B(1,2)*\text{LNENERJI}(-1) + \\
 & B(1,3)*\text{LNIMALAT}(-1) + B(1,4)*\text{LNINSAAT}(-1) + B(1,5)*\text{LNMADENCILIK}(-1) + \\
 & B(1,6)*\text{LNMALIKUR}(-1) + B(1,7)*\text{LNPERAKENDE}(-1) + B(1,8)*\text{LNTARIM}(-1) + \\
 & B(1,9)*\text{LNTOPLUMHIZ}(-1) + B(1,10)*\text{LNULASTIRMA}(-1) + B(1,11)) + \\
 & C(3,1)*D(\text{LNGSUH}(-1)) + C(3,2)*D(\text{LNENERJI}(-1)) + C(3,3)*D(\text{LNIMALAT}(-1)) + \\
 & C(3,4)*D(\text{LNINSAAT}(-1)) + C(3,5)*D(\text{LNMADENCILIK}(-1)) + \\
 & C(3,6)*D(\text{LNMALIKUR}(-1)) + C(3,7)*D(\text{LNPERAKENDE}(-1)) + \\
 & C(3,8)*D(\text{LNTARIM}(-1)) + C(3,9)*D(\text{LNTOPLUMHIZ}(-1)) + \\
 & C(3,10)*D(\text{LNULASTIRMA}(-1)) + C(3,11)
 \end{aligned}$$

$$\begin{aligned}
 D(\text{LNINSAAT}) = & A(4,1)*(B(1,1)*\text{LNGSUH}(-1) + B(1,2)*\text{LNENERJI}(-1) + \\
 & B(1,3)*\text{LNIMALAT}(-1) + B(1,4)*\text{LNINSAAT}(-1) + B(1,5)*\text{LNMADENCILIK}(-1) + \\
 & B(1,6)*\text{LNMALIKUR}(-1) + B(1,7)*\text{LNPERAKENDE}(-1) + B(1,8)*\text{LNTARIM}(-1) + \\
 & B(1,9)*\text{LNTOPLUMHIZ}(-1) + B(1,10)*\text{LNULASTIRMA}(-1) + B(1,11)) + \\
 & C(4,1)*D(\text{LNGSUH}(-1)) + C(4,2)*D(\text{LNENERJI}(-1)) + C(4,3)*D(\text{LNIMALAT}(-1)) + \\
 & C(4,4)*D(\text{LNINSAAT}(-1)) + C(4,5)*D(\text{LNMADENCILIK}(-1)) + \\
 & C(4,6)*D(\text{LNMALIKUR}(-1)) + C(4,7)*D(\text{LNPERAKENDE}(-1)) + \\
 & C(4,8)*D(\text{LNTARIM}(-1)) + C(4,9)*D(\text{LNTOPLUMHIZ}(-1)) + \\
 & C(4,10)*D(\text{LNULASTIRMA}(-1)) + C(4,11)
 \end{aligned}$$

$$\begin{aligned}
 D(\text{LNMADENCILIK}) = & A(5,1)*(B(1,1)*\text{LNGSUH}(-1) + B(1,2)*\text{LNENERJI}(-1) + \\
 & B(1,3)*\text{LNIMALAT}(-1) + B(1,4)*\text{LNINSAAT}(-1) + B(1,5)*\text{LNMADENCILIK}(-1) + \\
 & B(1,6)*\text{LNMALIKUR}(-1) + B(1,7)*\text{LNPERAKENDE}(-1) + B(1,8)*\text{LNTARIM}(-1) +
 \end{aligned}$$

$$\begin{aligned}
& B(1,9)*LNTOPLUMHIZ(-1) + B(1,10)*LNULASTIRMA(-1) + B(1,11)) + \\
& C(5,1)*D(LNGSUH(-1)) + C(5,2)*D(LNENERJI(-1)) + C(5,3)*D(LNIMALAT(-1)) + \\
& C(5,4)*D(LNINSAAT(-1)) + C(5,5)*D(LNMADENCILIK(-1)) + \\
& C(5,6)*D(LNMALIKUR(-1)) + C(5,7)*D(LNPERAKENDE(-1)) + \\
& C(5,8)*D(LNTARIM(-1)) + C(5,9)*D(LNTOPLUMHIZ(-1)) + \\
& C(5,10)*D(LNULASTIRMA(-1)) + C(5,11)
\end{aligned}$$

$$\begin{aligned}
D(LNMALIKUR) = & A(6,1)*(B(1,1)*LNGSUH(-1) + B(1,2)*LNENERJI(-1) + \\
& B(1,3)*LNIMALAT(-1) + B(1,4)*LNINSAAT(-1) + B(1,5)*LNMADENCILIK(-1) + \\
& B(1,6)*LNMALIKUR(-1) + B(1,7)*LNPERAKENDE(-1) + B(1,8)*LNTARIM(-1) + \\
& B(1,9)*LNTOPLUMHIZ(-1) + B(1,10)*LNULASTIRMA(-1) + B(1,11)) + \\
& C(6,1)*D(LNGSUH(-1)) + C(6,2)*D(LNENERJI(-1)) + C(6,3)*D(LNIMALAT(-1)) + \\
& C(6,4)*D(LNINSAAT(-1)) + C(6,5)*D(LNMADENCILIK(-1)) + \\
& C(6,6)*D(LNMALIKUR(-1)) + C(6,7)*D(LNPERAKENDE(-1)) + \\
& C(6,8)*D(LNTARIM(-1)) + C(6,9)*D(LNTOPLUMHIZ(-1)) + \\
& C(6,10)*D(LNULASTIRMA(-1)) + C(6,11)
\end{aligned}$$

$$\begin{aligned}
D(LNPERAKENDE) = & A(7,1)*(B(1,1)*LNGSUH(-1) + B(1,2)*LNENERJI(-1) + \\
& B(1,3)*LNIMALAT(-1) + B(1,4)*LNINSAAT(-1) + B(1,5)*LNMADENCILIK(-1) + \\
& B(1,6)*LNMALIKUR(-1) + B(1,7)*LNPERAKENDE(-1) + B(1,8)*LNTARIM(-1) + \\
& B(1,9)*LNTOPLUMHIZ(-1) + B(1,10)*LNULASTIRMA(-1) + B(1,11)) + \\
& C(7,1)*D(LNGSUH(-1)) + C(7,2)*D(LNENERJI(-1)) + C(7,3)*D(LNIMALAT(-1)) + \\
& C(7,4)*D(LNINSAAT(-1)) + C(7,5)*D(LNMADENCILIK(-1)) + \\
& C(7,6)*D(LNMALIKUR(-1)) + C(7,7)*D(LNPERAKENDE(-1)) + \\
& C(7,8)*D(LNTARIM(-1)) + C(7,9)*D(LNTOPLUMHIZ(-1)) + \\
& C(7,10)*D(LNULASTIRMA(-1)) + C(7,11)
\end{aligned}$$

$$\begin{aligned}
D(LNTARIM) = & A(8,1)*(B(1,1)*LNGSUH(-1) + B(1,2)*LNENERJI(-1) + \\
& B(1,3)*LNIMALAT(-1) + B(1,4)*LNINSAAT(-1) + B(1,5)*LNMADENCILIK(-1) + \\
& B(1,6)*LNMALIKUR(-1) + B(1,7)*LNPERAKENDE(-1) + B(1,8)*LNTARIM(-1) + \\
& B(1,9)*LNTOPLUMHIZ(-1) + B(1,10)*LNULASTIRMA(-1) + B(1,11)) + \\
& C(8,1)*D(LNGSUH(-1)) + C(8,2)*D(LNENERJI(-1)) + C(8,3)*D(LNIMALAT(-1)) + \\
& C(8,4)*D(LNINSAAT(-1)) + C(8,5)*D(LNMADENCILIK(-1)) + \\
& C(8,6)*D(LNMALIKUR(-1)) + C(8,7)*D(LNPERAKENDE(-1)) + \\
& C(8,8)*D(LNTARIM(-1)) + C(8,9)*D(LNTOPLUMHIZ(-1)) + \\
& C(8,10)*D(LNULASTIRMA(-1)) + C(8,11)
\end{aligned}$$

$$\begin{aligned}
D(LNTOPLUMHIZ) = & A(9,1)*(B(1,1)*LNGSUH(-1) + B(1,2)*LNENERJI(-1) + \\
& B(1,3)*LNIMALAT(-1) + B(1,4)*LNINSAAT(-1) + B(1,5)*LNMADENCILIK(-1) + \\
& B(1,6)*LNMALIKUR(-1) + B(1,7)*LNPERAKENDE(-1) + B(1,8)*LNTARIM(-1) + \\
& B(1,9)*LNTOPLUMHIZ(-1) + B(1,10)*LNULASTIRMA(-1) + B(1,11)) + \\
& C(9,1)*D(LNGSUH(-1)) + C(9,2)*D(LNENERJI(-1)) + C(9,3)*D(LNIMALAT(-1)) + \\
& C(9,4)*D(LNINSAAT(-1)) + C(9,5)*D(LNMADENCILIK(-1)) + \\
& C(9,6)*D(LNMALIKUR(-1)) + C(9,7)*D(LNPERAKENDE(-1)) + \\
& C(9,8)*D(LNTARIM(-1)) + C(9,9)*D(LNTOPLUMHIZ(-1)) + \\
& C(9,10)*D(LNULASTIRMA(-1)) + C(9,11)
\end{aligned}$$

$$\begin{aligned}
D(LNULASTIRMA) = & A(10,1)*(B(1,1)*LNGSUH(-1) + B(1,2)*LNENERJI(-1) + \\
& B(1,3)*LNIMALAT(-1) + B(1,4)*LNINSAAT(-1) + B(1,5)*LNMADENCILIK(-1) + \\
& B(1,6)*LNMALIKUR(-1) + B(1,7)*LNPERAKENDE(-1) + B(1,8)*LNTARIM(-1) + \\
& B(1,9)*LNTOPLUMHIZ(-1) + B(1,10)*LNULASTIRMA(-1) + B(1,11)) + \\
& C(10,1)*D(LNGSUH(-1)) + C(10,2)*D(LNENERJI(-1)) + C(10,3)*D(LNIMALAT(- \\
& 1)) + C(10,4)*D(LNINSAAT(-1)) + C(10,5)*D(LNMADENCILIK(-1)) + \\
& C(10,6)*D(LNMALIKUR(-1)) + C(10,7)*D(LNPERAKENDE(-1)) + \\
& C(10,8)*D(LNTARIM(-1)) + C(10,9)*D(LNTOPLUMHIZ(-1)) + \\
& C(10,10)*D(LNULASTIRMA(-1)) + C(10,11)
\end{aligned}$$

VAR Model - Substituted Coefficients:

$$\begin{aligned}
D(LNGSUH) = & - 0.009714485124*(LNGSUH(-1) + 0.49303122*LNENERJI(-1) - \\
& 5.888575598*LNIMALAT(-1) - 1.461919256*LNINSAAT(-1) - \\
& 0.4937669512*LNMADENCILIK(-1) + 3.535037299*LNMALIKUR(-1) - \\
& 3.101590854*LNPERAKENDE(-1) + 4.289983272*LNTARIM(-1) + \\
& 3.795598979*LNTOPLUMHIZ(-1) + 1.017903176*LNULASTIRMA(-1) - \\
& 31.48794292) + 0.2940952435*D(LNGSUH(-1)) + 0.03302448959*D(LNENERJI(- \\
& 1)) + 0.1761316709*D(LNIMALAT(-1)) - 0.0499029484*D(LNINSAAT(-1)) + \\
& 0.005894884318*D(LNMADENCILIK(-1)) + 0.3734118356*D(LNMALIKUR(-1)) - \\
& 0.8698869693*D(LNPERAKENDE(-1)) + 0.1321820882*D(LNTARIM(-1)) - \\
& 0.06825216772*D(LNTOPLUMHIZ(-1)) - 0.6048867155*D(LNULASTIRMA(-1)) + \\
& 0.06668305222
\end{aligned}$$

$$\begin{aligned}
D(LNENERJI) = & 0.6434825007*(LNGSUH(-1) + 0.49303122*LNENERJI(-1) - \\
& 5.888575598*LNIMALAT(-1) - 1.461919256*LNINSAAT(-1) - \\
& 0.4937669512*LNMADENCILIK(-1) + 3.535037299*LNMALIKUR(-1) - \\
& 3.101590854*LNPERAKENDE(-1) + 4.289983272*LNTARIM(-1) + \\
& 3.795598979*LNTOPLUMHIZ(-1) + 1.017903176*LNULASTIRMA(-1) - \\
& 31.48794292) - 2.101223433*D(LNGSUH(-1)) + 0.002651050629*D(LNENERJI(-1)) \\
& + 4.08902254*D(LNIMALAT(-1)) + 0.6462440373*D(LNINSAAT(-1)) + \\
& 0.3997306267*D(LNMADENCILIK(-1)) + 1.146623761*D(LNMALIKUR(-1)) - \\
& 3.637014214*D(LNPERAKENDE(-1)) - 4.367429933*D(LNTARIM(-1)) - \\
& 1.05798442*D(LNTOPLUMHIZ(-1)) + 0.8627487532*D(LNULASTIRMA(-1)) + \\
& 0.07302751194
\end{aligned}$$

$$\begin{aligned}
D(LNIMALAT) = & - 0.06161058177*(LNGSUH(-1) + 0.49303122*LNENERJI(-1) - \\
& 5.888575598*LNIMALAT(-1) - 1.461919256*LNINSAAT(-1) - \\
& 0.4937669512*LNMADENCILIK(-1) + 3.535037299*LNMALIKUR(-1) - \\
& 3.101590854*LNPERAKENDE(-1) + 4.289983272*LNTARIM(-1) + \\
& 3.795598979*LNTOPLUMHIZ(-1) + 1.017903176*LNULASTIRMA(-1) - \\
& 31.48794292) + 0.370944759*D(LNGSUH(-1)) - 0.02706687621*D(LNENERJI(-1)) - \\
& 0.7133164854*D(LNIMALAT(-1)) + 0.1921901433*D(LNINSAAT(-1)) + \\
& 0.01857299598*D(LNMADENCILIK(-1)) + 0.1367791649*D(LNMALIKUR(-1)) - \\
& 0.3982445464*D(LNPERAKENDE(-1)) + 0.4636509846*D(LNTARIM(-1)) - \\
& 0.1790939576*D(LNTOPLUMHIZ(-1)) - 0.219047616*D(LNULASTIRMA(-1)) + \\
& 0.06661232016
\end{aligned}$$

$$\begin{aligned}
D(LNINSAAT) = & 0.1039920133*(LNGSUH(-1) + 0.49303122*LNENERJI(-1) - \\
& 5.888575598*LNIMALAT(-1) - 1.461919256*LNINSAAT(-1) - \\
& 0.4937669512*LNMADENCILIK(-1) + 3.535037299*LNMALIKUR(-1) - \\
& 3.101590854*LNPERAKENDE(-1) + 4.289983272*LNTARIM(-1) + \\
& 3.795598979*LNTOPLUMHIZ(-1) + 1.017903176*LNULASTIRMA(-1) - \\
& 31.48794292) + 0.4723886872*D(LNGSUH(-1)) + 0.06074005142*D(LNENERJI(-1)) \\
& + 0.1215960957*D(LNIMALAT(-1)) + 0.3852136267*D(LNINSAAT(-1)) + \\
& 0.1420835588*D(LNMADENCILIK(-1)) + 0.4133488744*D(LNMALIKUR(-1)) - \\
& 0.5339062952*D(LNPERAKENDE(-1)) - 0.1229140175*D(LNTARIM(-1)) + \\
& 0.6391023099*D(LNTOPLUMHIZ(-1)) - 0.120750711*D(LNULASTIRMA(-1)) - \\
& 0.02730820845
\end{aligned}$$

$$\begin{aligned}
D(LNMADENCILIK) = & -0.2855292519*(LNGSUH(-1) + 0.49303122*LNENERJI(-1) - \\
& 5.888575598*LNIMALAT(-1) - 1.461919256*LNINSAAT(-1) - \\
& 0.4937669512*LNMADENCILIK(-1) + 3.535037299*LNMALIKUR(-1) - \\
& 3.101590854*LNPERAKENDE(-1) + 4.289983272*LNTARIM(-1) + \\
& 3.795598979*LNTOPLUMHIZ(-1) + 1.017903176*LNULASTIRMA(-1) - \\
& 31.48794292) + 1.081997929*D(LNGSUH(-1)) + 0.1367580903*D(LNENERJI(-1)) - \\
& 2.326186281*D(LNIMALAT(-1)) + 0.1382905492*D(LNINSAAT(-1)) - \\
& 0.1444539441*D(LNMADENCILIK(-1)) + 0.6759197978*D(LNMALIKUR(-1)) - \\
& 1.327235544*D(LNPERAKENDE(-1)) + 1.461857311*D(LNTARIM(-1)) - \\
& 1.397679273*D(LNTOPLUMHIZ(-1)) - 0.1606859071*D(LNULASTIRMA(-1)) + \\
& 0.1120158275
\end{aligned}$$

$$\begin{aligned}
D(LNMALIKUR) = & -0.1313359784*(LNGSUH(-1) + 0.49303122*LNENERJI(-1) - \\
& 5.888575598*LNIMALAT(-1) - 1.461919256*LNINSAAT(-1) - \\
& 0.4937669512*LNMADENCILIK(-1) + 3.535037299*LNMALIKUR(-1) - \\
& 3.101590854*LNPERAKENDE(-1) + 4.289983272*LNTARIM(-1) + \\
& 3.795598979*LNTOPLUMHIZ(-1) + 1.017903176*LNULASTIRMA(-1) - \\
& 31.48794292) + 0.08431259614*D(LNGSUH(-1)) - 0.05148864594*D(LNENERJI(-1)) \\
& - 0.6697084218*D(LNIMALAT(-1)) + 0.4979635637*D(LNINSAAT(-1)) + \\
& 0.01128400351*D(LNMADENCILIK(-1)) - 0.00288588934*D(LNMALIKUR(-1)) - \\
& 0.1226068814*D(LNPERAKENDE(-1)) + 0.2763967345*D(LNTARIM(-1)) - \\
& 0.04526505906*D(LNTOPLUMHIZ(-1)) - 0.6167259695*D(LNULASTIRMA(-1)) + \\
& 0.08781900234
\end{aligned}$$

$$\begin{aligned}
D(LNPERAKENDE) = & 0.008725209585*(LNGSUH(-1) + 0.49303122*LNENERJI(-1) - \\
& 5.888575598*LNIMALAT(-1) - 1.461919256*LNINSAAT(-1) - \\
& 0.4937669512*LNMADENCILIK(-1) + 3.535037299*LNMALIKUR(-1) - \\
& 3.101590854*LNPERAKENDE(-1) + 4.289983272*LNTARIM(-1) + \\
& 3.795598979*LNTOPLUMHIZ(-1) + 1.017903176*LNULASTIRMA(-1) - \\
& 31.48794292) - 0.3443971906*D(LNGSUH(-1)) - 0.01543517214*D(LNENERJI(-1)) \\
& - 0.1547295593*D(LNIMALAT(-1)) + 0.2475173054*D(LNINSAAT(-1)) + \\
& 0.06513936961*D(LNMADENCILIK(-1)) + 0.02918543412*D(LNMALIKUR(-1)) - \\
& 0.06414080978*D(LNPERAKENDE(-1)) + 0.04867894142*D(LNTARIM(-1)) - \\
& 0.1248936984*D(LNTOPLUMHIZ(-1)) - 0.1059101425*D(LNULASTIRMA(-1)) + \\
& 0.07123493598
\end{aligned}$$

$$\begin{aligned}
D(LNTARIM) = & - 0.1250862326*(LN\text{GSUH}(-1) + 0.49303122*LN\text{ENERJI}(-1) - \\
& 5.888575598*LN\text{IMALAT}(-1) - 1.461919256*LN\text{INSAAT}(-1) - \\
& 0.4937669512*LN\text{MADENCILIK}(-1) + 3.535037299*LN\text{MALIKUR}(-1) - \\
& 3.101590854*LN\text{PERAKENDE}(-1) + 4.289983272*LNTARIM(-1) + \\
& 3.795598979*LN\text{TOPLUMHIZ}(-1) + 1.017903176*LN\text{ULASTIRMA}(-1) - \\
& 31.48794292) + 0.264460566*D(LN\text{GSUH}(-1)) + 0.03308585904*D(LN\text{ENERJI}(-1)) \\
& - 0.1861848637*D(LN\text{IMALAT}(-1)) - 0.006708584387*D(LN\text{INSAAT}(-1)) - \\
& 0.228632826*D(LN\text{MADENCILIK}(-1)) - 0.5774121211*D(LN\text{MALIKUR}(-1)) + \\
& 0.4663813946*D(LN\text{PERAKENDE}(-1)) + 0.7559980337*D(LNTARIM(-1)) + \\
& 0.2141531903*D(LN\text{TOPLUMHIZ}(-1)) - 0.09446899551*D(LN\text{ULASTIRMA}(-1)) - \\
& 0.008651697639
\end{aligned}$$

$$\begin{aligned}
D(LN\text{TOPLUMHIZ}) = & - 0.09426356631*(LN\text{GSUH}(-1) + 0.49303122*LN\text{ENERJI}(-1) - \\
& 5.888575598*LN\text{IMALAT}(-1) - 1.461919256*LN\text{INSAAT}(-1) - \\
& 0.4937669512*LN\text{MADENCILIK}(-1) + 3.535037299*LN\text{MALIKUR}(-1) - \\
& 3.101590854*LN\text{PERAKENDE}(-1) + 4.289983272*LNTARIM(-1) + \\
& 3.795598979*LN\text{TOPLUMHIZ}(-1) + 1.017903176*LN\text{ULASTIRMA}(-1) - \\
& 31.48794292) + 0.2397229087*D(LN\text{GSUH}(-1)) + 0.03005799768*D(LN\text{ENERJI}(-1)) \\
& - 0.4060646275*D(LN\text{IMALAT}(-1)) - 0.06639944612*D(LN\text{INSAAT}(-1)) + \\
& 0.01899355764*D(LN\text{MADENCILIK}(-1)) - 0.09060068754*D(LN\text{MALIKUR}(-1)) + \\
& 0.1647500943*D(LN\text{PERAKENDE}(-1)) + 0.7360850671*D(LNTARIM(-1)) - \\
& 0.1406945588*D(LN\text{TOPLUMHIZ}(-1)) + 0.1189123978*D(LN\text{ULASTIRMA}(-1)) + \\
& 0.04064814699
\end{aligned}$$

$$\begin{aligned}
D(LN\text{ULASTIRMA}) = & - 0.03227466916*(LN\text{GSUH}(-1) + 0.49303122*LN\text{ENERJI}(-1) - \\
& 5.888575598*LN\text{IMALAT}(-1) - 1.461919256*LN\text{INSAAT}(-1) - \\
& 0.4937669512*LN\text{MADENCILIK}(-1) + 3.535037299*LN\text{MALIKUR}(-1) - \\
& 3.101590854*LN\text{PERAKENDE}(-1) + 4.289983272*LNTARIM(-1) + \\
& 3.795598979*LN\text{TOPLUMHIZ}(-1) + 1.017903176*LN\text{ULASTIRMA}(-1) - \\
& 31.48794292) + 0.0379965132*D(LN\text{GSUH}(-1)) - 0.008372556666*D(LN\text{ENERJI}(-1)) \\
& + 0.3246142276*D(LN\text{IMALAT}(-1)) + 0.1558188366*D(LN\text{INSAAT}(-1)) - \\
& 0.1082543328*D(LN\text{MADENCILIK}(-1)) - 0.03250891068*D(LN\text{MALIKUR}(-1)) - \\
& 0.1993714645*D(LN\text{PERAKENDE}(-1)) + 0.04468945865*D(LNTARIM(-1)) + \\
& 0.2536952121*D(LN\text{TOPLUMHIZ}(-1)) - 0.3073242614*D(LN\text{ULASTIRMA}(-1)) + \\
& 0.0240318847
\end{aligned}$$

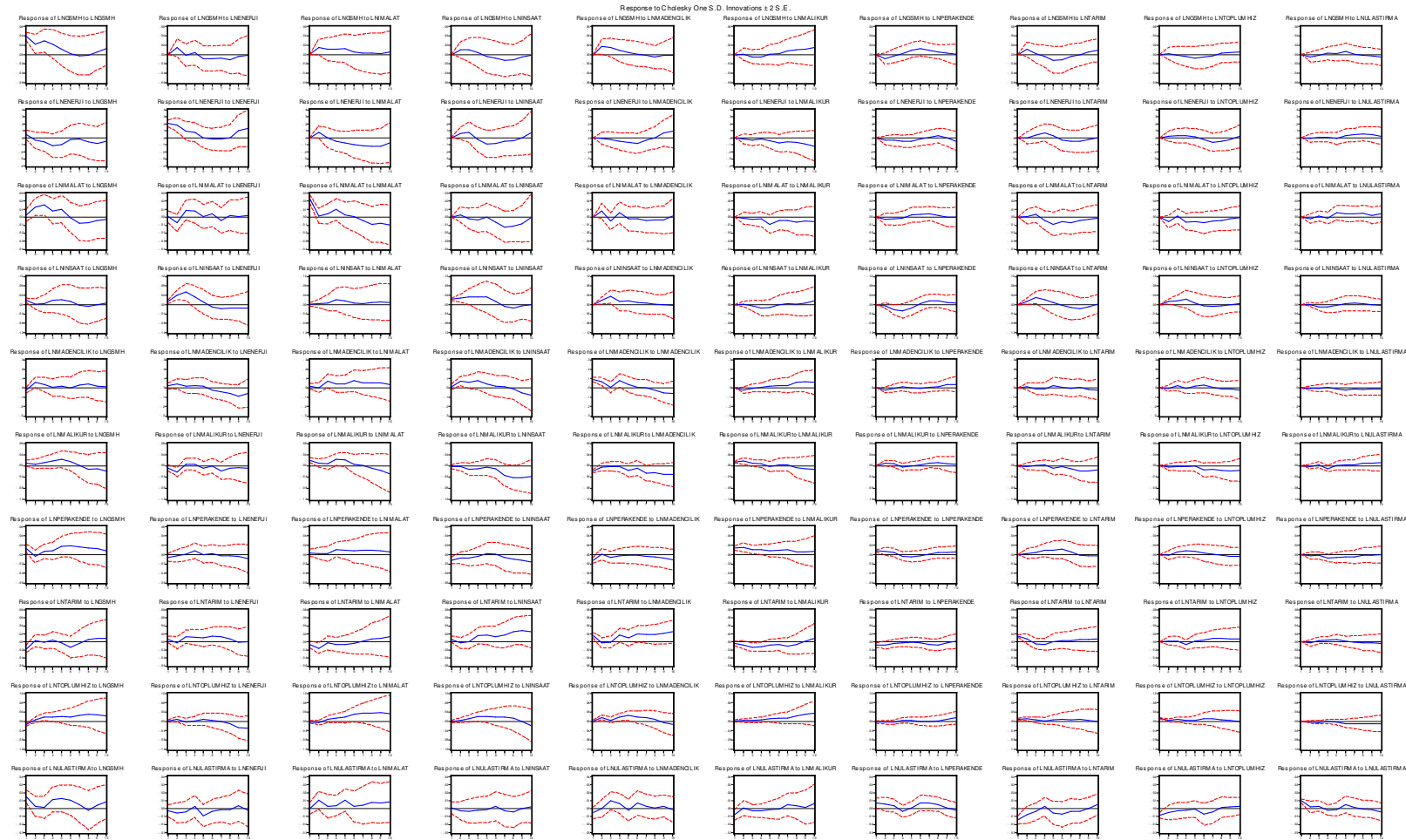
EK -2: 1968-2006 Yılları Arası Değişkenlerin Granger Nedensellik Analizi

VAR Granger Causality/Block Exogeneity Wald Tests			
Date: 07/08/08 Time: 12:07			
Sample: 1968 2006			
Included observations: 37			
Bağımlı Değişken: LNGSUH			
Excluded	Chi-sq	df	Prob.
LNENERJI	2.143343	2	0.3424
LNIMALAT	1.383408	2	0.5007
LNINSAAT	1.259993	2	0.5326
LNMADENCILIK	1.140935	2	0.5653
LNMALIKUR	2.873700	2	0.2377
LNPERAKENDE	7.756643	2	0.0207
LNTARIM	1.148474	2	0.5631
LNTOPLUMHIZ	0.462069	2	0.7937
LNULASTIRMA	2.596384	2	0.2730
All	33.99720	18	0.0126
Bağımlı Değişken: LNENERJI			
Excluded	Chi-sq	df	Prob.
LNGSUH	1.197604	2	0.5495
LNIMALAT	0.164069	2	0.9212
LNINSAAT	1.123038	2	0.5703
LNMADENCILIK	4.548111	2	0.1029
LNMALIKUR	1.545222	2	0.4618
LNPERAKENDE	2.639795	2	0.2672
LNTARIM	1.282925	2	0.5265
LNTOPLUMHIZ	2.079719	2	0.3535
LNULASTIRMA	0.178381	2	0.9147
All	28.39757	18	0.0563
Bağımlı Değişken: LNIMALAT			
Excluded	Chi-sq	df	Prob.
LNGSUH	7.618894	2	0.0222
LNENERJI	9.320801	2	0.0095
LNINSAAT	1.957380	2	0.3758
LNMADENCILIK	0.652198	2	0.7217
LNMALIKUR	1.014926	2	0.6020
LNPERAKENDE	0.556064	2	0.7573
LNTARIM	1.528697	2	0.4656
LNTOPLUMHIZ	4.254996	2	0.1191
LNULASTIRMA	2.497373	2	0.2869
All	58.62013	18	0.0000
Bağımlı Değişken: LNINSAAT			
Excluded	Chi-sq	df	Prob.
LNGSUH	0.001505	2	0.9992
LNENERJI	8.533905	2	0.0140
LNIMALAT	1.394115	2	0.4980

LNADENCILIK	5.939800	2	0.0513
LNALIKUR	0.678376	2	0.7123
LNPERAKENDE	2.973346	2	0.2261
LNTARIM	3.190865	2	0.2028
LNTOPLUMHIZ	8.948378	2	0.0114
LNULASTIRMA	3.828029	2	0.1475
All	109.1385	18	0.0000
Bağımlı Değişken: LNADENCILIK			
Excluded	Chi-sq	df	Prob.
LNGSUH	8.391115	2	0.0151
LNENERJI	4.870667	2	0.0876
LNIMALAT	0.496947	2	0.7800
LNINSAAT	7.038337	2	0.0296
LNALIKUR	0.042630	2	0.9789
LNPERAKENDE	3.078572	2	0.2145
LNTARIM	6.176733	2	0.0456
LNTOPLUMHIZ	0.572467	2	0.7511
LNULASTIRMA	0.305336	2	0.8584
All	60.17185	18	0.0000
Bağımlı Değişken: LNALIKUR			
Excluded	Chi-sq	df	Prob.
LNGSUH	3.377779	2	0.1847
LNENERJI	14.84777	2	0.0006
LNIMALAT	0.928242	2	0.6287
LNINSAAT	16.32078	2	0.0003
LNADENCILIK	1.182633	2	0.5536
LNPERAKENDE	4.963386	2	0.0836
LNTARIM	0.218227	2	0.8966
LNTOPLUMHIZ	3.689667	2	0.1581
LNULASTIRMA	0.494997	2	0.7808
All	78.39086	18	0.0000
Bağımlı Değişken: LNPERAKENDE			
Excluded	Chi-sq	df	Prob.
LNGSUH	3.586922	2	0.1664
LNENERJI	0.189267	2	0.9097
LNIMALAT	1.301206	2	0.5217
LNINSAAT	2.741413	2	0.2539
LNADENCILIK	2.529199	2	0.2824
LNALIKUR	0.143706	2	0.9307
LNTARIM	0.191382	2	0.9087
LNTOPLUMHIZ	0.759405	2	0.6841
LNULASTIRMA	1.737624	2	0.4194
All	25.80348	18	0.1043
Bağımlı Değişken: LNTARIM			
Excluded	Chi-sq	df	Prob.
LNGSUH	5.470234	2	0.0649

LNENERJI	1.157553	2	0.5606
LNIMALAT	0.215303	2	0.8979
LNINSAAT	8.960250	2	0.0113
LNMADENCILIK	5.998857	2	0.0498
LNMALIKUR	0.651555	2	0.7220
LNPERAKENDE	4.008753	2	0.1347
LNTOPLUMHIZ	2.456714	2	0.2928
LNULASTIRMA	5.069198	2	0.0793
All	66.37778	18	0.0000
Bağımlı Değişken: LNTOPLUMHIZ			
Excluded	Chi-sq	df	Prob.
LNGSUH	8.652921	2	0.0132
LNENERJI	9.681978	2	0.0079
LNIMALAT	0.506278	2	0.7764
LNINSAAT	5.166454	2	0.0755
LNMADENCILIK	7.156793	2	0.0279
LNMALIKUR	0.375576	2	0.8288
LNPERAKENDE	8.297076	2	0.0158
LNTARIM	9.009859	2	0.0111
LNULASTIRMA	1.265993	2	0.5310
All	69.03556	18	0.0000
Bağımlı Değişken: LNULASTIRMA			
Excluded	Chi-sq	df	Prob.
LNGSUH	1.006079	2	0.6047
LNENERJI	0.621502	2	0.7329
LNIMALAT	1.064818	2	0.5872
LNINSAAT	3.230051	2	0.1989
LNMADENCILIK	1.751449	2	0.4166
LNMALIKUR	0.932638	2	0.6273
LNPERAKENDE	0.500815	2	0.7785
LNTARIM	0.707113	2	0.7022
LNTOPLUMHIZ	1.324865	2	0.5156
All	34.04835	18	0.0124

EK -3: 1968-2006 Yılları Arası Değişkenlerin Etki-Tepki Analizi

EK -4: 1968-2006 Yılları Arası Değişkenlerin Varyans Ayrıştırması

Variance Decomposition of LNTARIM:											
Period	S.E.	LNGSUH	LNENERJI	LNIMALAT	LNINSAAT	LNMADENCILIK	LNMALIKUR	LNPERAKENDE	LNTARIM	LNTOPLUMHIZ	LNULASTIRMA
1	0.038473	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	100.0000	0.000000	0.000000
2	0.055106	7.399101	0.270263	13.67754	0.033168	4.319370	1.500994	1.510699	70.28528	0.497712	0.505872
3	0.066271	6.036956	8.720133	10.95533	0.031819	3.379690	10.93238	2.657115	55.36546	0.708069	1.213042
4	0.072131	4.124249	10.33209	7.573925	8.802120	8.645590	12.77712	2.210987	41.77702	2.164497	1.592407
5	0.076598	3.809185	10.01520	6.369112	12.48945	7.713053	12.36903	2.121114	40.99320	1.864672	2.255985
6	0.080026	3.512140	9.480712	4.944004	10.29568	7.899989	10.27104	2.027152	47.87137	1.919624	1.778292
7	0.082402	2.880559	9.466762	4.699518	11.89272	7.483161	9.619319	1.874322	47.68648	2.956569	1.440587
8	0.085078	2.473542	8.316212	6.150930	19.33290	6.760316	7.885499	1.557312	42.75074	3.538195	1.234355
9	0.086690	2.020706	6.792922	7.378193	26.60382	7.341255	6.609154	1.316967	37.29092	3.604289	1.041774
10	0.089867	1.720749	5.669867	9.170697	29.47789	8.687899	6.470998	1.345164	32.88591	3.592317	0.978510
Variance Decomposition of LNENERJI:											
Period	S.E.	LNGSUH	LNENERJI	LNIMALAT	LNINSAAT	LNMADENCILIK	LNMALIKUR	LNPERAKENDE	LNTARIM	LNTOPLUMHIZ	LNULASTIRMA
1	0.212759	0.000000	99.03887	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.961132	0.000000	0.000000
2	0.305331	1.173246	78.28548	8.254315	0.248201	1.112698	0.288609	5.209537	4.802687	0.568227	0.056999
3	0.343217	2.064226	66.45505	6.642370	1.152285	5.120259	0.823696	6.155420	10.30133	1.160441	0.124916
4	0.388582	1.881059	53.26532	6.049567	4.862902	11.54404	0.649432	5.201153	14.79648	1.641658	0.108380
5	0.426438	1.681517	44.51907	7.718451	11.75157	13.98667	0.937964	4.571761	13.24300	1.438271	0.151723
6	0.462009	1.741661	38.15389	11.75207	13.13236	13.55111	3.703392	4.096848	11.79634	1.462830	0.609492
7	0.491892	1.568770	33.80958	16.20136	12.72051	11.97855	5.129763	3.713540	10.54616	3.090073	1.241688
8	0.525434	1.620665	29.68782	20.14132	12.46091	10.66532	6.641693	3.429791	9.443798	3.624681	2.283997
9	0.568435	1.508738	26.86622	20.33737	11.20008	9.719151	8.566630	3.262251	12.58123	3.305806	2.652528
10	0.614345	1.318335	25.72830	17.88091	9.915324	8.572060	10.65491	3.350111	17.20636	2.926175	2.447513

Variance Decomposition of LNIMALAT:											
Period	S.E.	LNGSUH	LNENERJI	LNIMALAT	LNINSAAT	LNMADENCILIK	LNMALIKUR	LNPERAKENDE	LNTARIM	LNTOPLUMHIZ	LNULASTIRMA
1	0.023017	0.000000	0.629659	92.91979	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	6.450554	0.000000	0.000000
2	0.029241	10.92656	2.254918	58.35964	11.42721	4.798544	0.006037	3.515990	4.871939	3.474138	0.365019
3	0.035255	13.01430	14.32730	41.01054	9.507784	5.268809	0.131875	5.603913	8.139582	2.527058	0.468843
4	0.039385	12.45389	17.05730	38.48983	7.645342	7.253101	0.565197	4.548948	7.279317	4.222530	0.484534
5	0.043555	10.65221	14.72331	31.52939	6.918684	6.644235	6.139739	3.720869	12.47284	5.028901	2.169826
6	0.045568	9.826678	14.30935	28.81685	8.325079	6.223088	6.851558	3.436355	12.28232	6.977433	2.951289
7	0.049506	8.793187	13.25102	25.78957	15.26296	5.319016	7.131398	3.056712	11.40507	6.762615	3.228447
8	0.053192	7.677569	11.50068	25.92143	19.44088	4.607776	8.154674	2.700369	9.879999	6.411974	3.704653
9	0.054983	7.221418	10.76429	26.67094	20.79555	4.417640	8.469467	2.559658	9.256763	6.184583	3.659694
10	0.056421	6.858072	10.30243	28.07758	19.83380	4.248076	8.981804	2.433238	9.407676	5.897893	3.959434
Variance Decomposition of LNINSAAT:											
Period	S.E.	LNGSUH	LNENERJI	LNIMALAT	LNINSAAT	LNMADENCILIK	LNMALIKUR	LNPERAKENDE	LNTARIM	LNTOPLUMHIZ	LNULASTIRMA
1	0.031113	0.000000	26.31992	0.376915	72.82567	0.000000	0.000000	0.000000	0.477491	0.000000	0.000000
2	0.064175	0.405446	39.93613	3.005094	29.63496	0.083465	0.606801	0.011612	22.24636	4.052865	0.017276
3	0.105540	1.334323	35.51891	4.782051	18.62185	0.039229	0.312227	0.079838	34.17791	4.168265	0.965395
4	0.127483	3.329366	30.93117	8.548383	20.53135	0.830519	0.532752	0.055453	27.72134	6.230652	1.289011
5	0.137498	3.988250	27.72949	9.921386	25.30780	0.749373	0.872675	0.053372	24.65886	5.572259	1.146525
6	0.140144	3.879176	26.91172	9.817020	26.42151	1.303329	0.870411	0.183713	23.88986	5.504081	1.219171
7	0.143345	4.166075	26.99770	9.410503	25.54221	2.484138	0.832513	0.191033	23.48228	5.575145	1.318401
8	0.147438	4.437481	26.50575	8.975386	25.35030	3.504107	0.817873	0.195250	23.47130	5.398350	1.344199
9	0.149343	4.434370	26.44145	9.073198	24.81749	3.720162	0.863800	0.191306	23.87754	5.269905	1.310778

10	0.151698	4.324107	26.41752	9.112613	24.11513	3.615509	1.879935	0.299431	23.74899	5.148976	1.337793
Variance Decomposition of LNMADENCILIK:											
Period	S.E.	LNGSUH	LNENERJI	LNIMALAT	LNINSAAT	LNMADENCILIK	LNMALIKUR	LNPERAKENDE	LNTARIM	LNTOPLUMHIZ	LNULASTIRMA
1	0.097165	0.000000	1.092146	11.01882	0.214720	45.97128	0.000000	0.000000	41.70303	0.000000	0.000000
2	0.159136	5.158460	9.462446	5.232384	33.34109	22.08246	1.346244	0.703891	22.51654	0.046810	0.109669
3	0.191775	3.596377	8.127591	17.72730	35.09370	15.31898	0.987518	1.067789	16.24123	1.724956	0.114565
4	0.226912	3.516994	6.480293	18.19881	34.04617	19.43380	0.707196	0.881638	15.31105	1.257276	0.166765
5	0.241592	3.128889	6.312950	20.67807	33.65338	17.59201	1.495098	0.883533	14.39318	1.614480	0.248404
6	0.259733	2.770635	6.166358	26.60218	29.38519	15.22125	2.543319	0.796733	12.61525	2.659005	1.240079
7	0.272948	2.519303	6.825761	27.61776	27.56232	13.97355	3.123239	0.826075	13.81681	2.484357	1.250823
8	0.295862	2.163640	8.015500	25.51207	23.59198	11.93409	6.350567	1.262511	17.51355	2.189701	1.466397
9	0.332723	1.954916	11.31063	21.04991	19.93900	9.519459	8.214900	1.269232	23.59803	1.803359	1.340564
10	0.361199	1.769791	11.12102	18.00421	19.99351	8.121455	8.823855	1.326477	27.68471	1.963185	1.191789
Variance Decomposition of LNMALIKUR:											
Period	S.E.	LNGSUH	LNENERJI	LNIMALAT	LNINSAAT	LNMADENCILIK	LNMALIKUR	LNPERAKENDE	LNTARIM	LNTOPLUMHIZ	LNULASTIRMA
1	0.032573	0.000000	1.351695	21.55694	0.014062	13.55467	14.30026	0.000000	49.22238	0.000000	0.000000
2	0.046305	0.834924	18.67997	12.33551	0.007181	7.406043	16.74403	1.055274	41.03119	1.587310	0.318569
3	0.051786	0.749000	18.24333	10.81145	1.768453	6.182118	16.31578	3.944809	39.80033	1.448709	0.736018
4	0.062044	4.383956	15.39553	19.08829	1.524097	4.434705	13.32938	3.405111	33.75202	1.208461	3.478447
5	0.072845	4.838439	11.18585	18.62948	1.393809	3.965766	9.919484	2.552308	44.08098	0.905553	2.528330

6	0.077996	5.078243	9.988978	16.32297	1.440647	3.478117	8.798386	3.086275	44.52961	4.977862	2.298912
7	0.093487	3.535564	9.431487	12.01424	11.69096	3.585485	6.142520	2.269846	44.26338	5.345179	1.721340
8	0.112002	2.645168	7.127579	11.18058	24.34221	2.766977	5.382043	1.650810	36.93373	6.086254	1.884642
9	0.129882	1.967277	5.484153	12.45582	29.99640	2.898341	5.318456	1.357392	31.95225	6.646281	1.923632
10	0.146218	1.598457	4.756981	15.67895	32.36896	3.595061	5.454838	1.288656	26.70846	6.473144	2.076487
Variance Decomposition of LNPERAKENDE:											
Period	S.E.	LNGSUH	LNENERJI	LNIMALAT	LNINSAAT	LNMADENCILIK	LNMALIKUR	LNPERAKENDE	LNTARIM	LNTOPPLUMHIZ	LNULASTIRMA
1	0.028011	0.000000	0.091181	0.021195	2.906263	0.844020	23.27926	11.79112	61.06696	0.000000	0.000000
2	0.034087	3.472644	0.771253	0.333838	8.017651	1.777584	33.61845	9.723490	41.81254	0.054132	0.418416
3	0.038675	2.703392	1.368909	0.264715	7.305007	2.092522	34.19819	11.70678	37.72463	2.064704	0.571150
4	0.045831	2.866590	6.018232	6.157669	5.205031	2.946889	32.40188	10.11448	27.15500	4.358342	2.775892
5	0.052898	5.151885	5.280948	8.168906	7.834233	2.975424	29.25776	10.73333	21.98584	5.015398	3.596289
6	0.059272	6.494382	5.659766	8.282726	9.137962	2.812449	28.15315	12.71747	18.88438	4.395140	3.462585
7	0.063974	6.724425	4.958563	8.773905	7.933064	2.440014	27.51542	13.73502	20.60716	3.801375	3.511049
8	0.067659	6.435996	4.503444	8.801757	7.222598	2.224645	25.24606	13.67568	25.29699	3.430069	3.162756
9	0.071419	6.095557	4.057577	8.450766	6.991161	1.997771	23.23301	13.23695	29.73885	3.343923	2.854440
10	0.075673	5.485506	4.082351	7.554649	7.949870	1.910659	21.38191	12.50193	33.42392	3.164778	2.544436
Variance Decomposition of LNGSUH:											
Period	S.E.	LNGSUH	LNENERJI	LNIMALAT	LNINSAAT	LNMADENCILIK	LNMALIKUR	LNPERAKENDE	LNTARIM	LNTOPPLUMHIZ	LNULASTIRMA
1	0.031466	24.15439	6.749404	0.191674	21.47067	1.438229	0.141122	16.91737	28.93714	0.000000	0.000000

2	0.038130	20.09330	13.93937	12.52917	22.16323	2.148076	0.773401	11.57844	15.43946	0.160373	1.175177
3	0.043201	20.44874	10.28249	12.21220	27.45376	4.765744	0.699954	11.41223	11.65610	0.138779	0.929999
4	0.053236	18.71880	10.40283	12.93258	26.66804	6.216206	1.065314	10.77626	11.83480	0.471226	0.913956
5	0.058886	16.59993	9.528065	13.16164	23.66996	8.730001	1.093231	9.722690	15.28025	1.300998	0.913233
6	0.067349	15.84770	9.505773	12.14560	22.32183	9.999851	1.089192	8.964724	17.03074	1.676468	1.418122
7	0.074833	15.33407	9.668405	11.46847	23.22547	9.785187	1.563973	8.619923	17.30705	1.681465	1.346003
8	0.083675	14.52244	10.45313	10.76944	23.35625	9.186711	2.611803	8.307624	17.74630	1.733689	1.312618
9	0.092584	14.01115	10.12019	10.38050	22.54151	8.851884	4.522796	8.787277	17.55107	1.842031	1.391596
10	0.101449	13.29828	9.430248	10.00893	21.29297	8.292256	7.488270	9.416330	16.94426	2.091844	1.736612
Variance Decomposition of LNTOPLUMHIZ:											
Period	S.E.	LNGSUH	LNENERJI	LNIMALAT	LNINSAAT	LNMADENCILIK	LNMALIKUR	LNPERAKENDE	LNTARIM	LNTOPLUMHIZ	LNULASTIRMA
1	0.020540	3.798591	2.190245	0.011117	5.990262	7.023368	2.007624	0.240308	40.01840	38.72009	0.000000
2	0.032438	7.802935	7.779963	0.079008	9.062011	7.246043	4.041499	7.345093	39.09877	16.76623	0.778458
3	0.042528	8.717015	4.688304	5.902980	25.54723	4.488275	4.916328	7.130082	23.68882	13.18649	1.734482
4	0.056008	5.108113	3.661565	11.06845	36.78711	10.67010	4.115852	5.694524	13.65942	8.220614	1.014256
5	0.072350	3.252732	5.195443	15.48001	37.30884	12.83068	5.420319	5.551057	8.757469	5.393539	0.809901
6	0.088125	2.384575	4.237088	24.64171	33.82391	10.31270	6.706334	4.731539	5.905076	5.588807	1.668260
7	0.103331	2.029197	3.287982	30.54791	31.76505	8.689399	7.292673	4.346625	4.695190	5.373702	1.972273
8	0.118551	1.932957	2.557636	32.42105	28.90044	6.981917	9.768177	4.711630	5.872495	4.472426	2.381270
9	0.134367	1.535514	3.539822	31.16854	23.26346	5.495258	12.71896	4.969028	11.19079	3.613957	2.504677
10	0.150314	1.228675	4.584365	28.00706	18.68234	4.431568	14.80907	5.140319	17.83947	2.892980	2.384149

Variance Decomposition of LNULASTIRMA:											
Period	S.E.	LNGSUH	LNENERJI	LNIMALAT	LNINSAAT	LNMADENCILIK	LNMALIKUR	LNPERAKENDE	LNTARIM	LNTOPLUMHIZ	LNULASTIRMA
1	0.026868	0.200625	0.684089	1.304248	6.384981	4.572096	15.88244	0.009595	48.43858	9.468934	13.05441
2	0.031581	0.701719	1.860325	7.893956	4.948561	7.290262	11.70941	0.063343	46.15483	9.486383	9.891217
3	0.034451	0.816609	2.570504	7.618467	4.324456	16.32037	10.96413	0.827967	38.78635	8.547028	9.224119
4	0.037695	8.196469	4.061083	7.885482	4.716765	14.66278	9.267646	3.400713	32.46659	7.429926	7.912553
5	0.042567	8.390928	4.305013	10.42695	5.039348	11.96098	7.503543	2.955165	37.31679	5.849989	6.251298
6	0.046689	6.975379	3.582318	8.841957	6.709692	16.83868	6.463616	3.070439	33.97029	7.237454	6.310184
7	0.048404	6.673758	3.347365	8.628406	6.243669	18.06750	6.645276	3.506766	33.34114	7.550600	5.995517
8	0.049847	6.952072	3.222841	10.07249	6.952487	17.88952	6.421868	3.308135	32.29254	7.231513	5.656544
9	0.050783	6.749382	3.865444	11.51838	6.783629	17.62212	6.330296	3.334759	31.19336	7.125737	5.476897
10	0.053187	6.717620	3.524346	12.81948	7.400942	16.29812	7.863266	3.681460	29.22907	6.887333	5.578374

EK -5: 1923-2006 Yılları Arası Değişkenlerin VAR Analizi

EC(C,1) 1 2 LOGGSUH LOGHIZIS LOGSANIS LOGTAIS

VAR Model:

$$D(\text{LOGGSUH}) = A(1,1) * (B(1,1) * \text{LOGGSUH}(-1) + B(1,2) * \text{LOGHIZIS}(-1) + B(1,3) * \text{LOGSANIS}(-1) + B(1,4) * \text{LOGTAIS}(-1) + B(1,5)) + C(1,1) * D(\text{LOGGSUH}(-1)) + C(1,2) * D(\text{LOGGSUH}(-2)) + C(1,3) * D(\text{LOGHIZIS}(-1)) + C(1,4) * D(\text{LOGHIZIS}(-2)) + C(1,5) * D(\text{LOGSANIS}(-1)) + C(1,6) * D(\text{LOGSANIS}(-2)) + C(1,7) * D(\text{LOGTAIS}(-1)) + C(1,8) * D(\text{LOGTAIS}(-2)) + C(1,9)$$

$$D(\text{LOGHIZIS}) = A(2,1) * (B(1,1) * \text{LOGGSUH}(-1) + B(1,2) * \text{LOGHIZIS}(-1) + B(1,3) * \text{LOGSANIS}(-1) + B(1,4) * \text{LOGTAIS}(-1) + B(1,5)) + C(2,1) * D(\text{LOGGSUH}(-1)) + C(2,2) * D(\text{LOGGSUH}(-2)) + C(2,3) * D(\text{LOGHIZIS}(-1)) + C(2,4) * D(\text{LOGHIZIS}(-2)) + C(2,5) * D(\text{LOGSANIS}(-1)) + C(2,6) * D(\text{LOGSANIS}(-2)) + C(2,7) * D(\text{LOGTAIS}(-1)) + C(2,8) * D(\text{LOGTAIS}(-2)) + C(2,9)$$

$$D(\text{LOGSANIS}) = A(3,1) * (B(1,1) * \text{LOGGSUH}(-1) + B(1,2) * \text{LOGHIZIS}(-1) + B(1,3) * \text{LOGSANIS}(-1) + B(1,4) * \text{LOGTAIS}(-1) + B(1,5)) + C(3,1) * D(\text{LOGGSUH}(-1)) + C(3,2) * D(\text{LOGGSUH}(-2)) + C(3,3) * D(\text{LOGHIZIS}(-1)) + C(3,4) * D(\text{LOGHIZIS}(-2)) + C(3,5) * D(\text{LOGSANIS}(-1)) + C(3,6) * D(\text{LOGSANIS}(-2)) + C(3,7) * D(\text{LOGTAIS}(-1)) + C(3,8) * D(\text{LOGTAIS}(-2)) + C(3,9)$$

$$D(\text{LOGTAIS}) = A(4,1) * (B(1,1) * \text{LOGGSUH}(-1) + B(1,2) * \text{LOGHIZIS}(-1) + B(1,3) * \text{LOGSANIS}(-1) + B(1,4) * \text{LOGTAIS}(-1) + B(1,5)) + C(4,1) * D(\text{LOGGSUH}(-1)) + C(4,2) * D(\text{LOGGSUH}(-2)) + C(4,3) * D(\text{LOGHIZIS}(-1)) + C(4,4) * D(\text{LOGHIZIS}(-2)) + C(4,5) * D(\text{LOGSANIS}(-1)) + C(4,6) * D(\text{LOGSANIS}(-2)) + C(4,7) * D(\text{LOGTAIS}(-1)) + C(4,8) * D(\text{LOGTAIS}(-2)) + C(4,9)$$

VAR Model - Substituted Coefficients:

$$D(\text{LOGGSUH}) = -0.05598026472 * (\text{LOGGSUH}(-1) - 1.683144517 * \text{LOGHIZIS}(-1) - 6.008500733 * \text{LOGSANIS}(-1) + 9.973237926 * \text{LOGTAIS}(-1) - 45.20790138) + 0.03205470367 * D(\text{LOGGSUH}(-1)) + 0.04348878543 * D(\text{LOGGSUH}(-2)) - 2.179193814 * D(\text{LOGHIZIS}(-1)) + 2.674583891 * D(\text{LOGHIZIS}(-2)) + 0.209525753 * D(\text{LOGSANIS}(-1)) + 0.5429542224 * D(\text{LOGSANIS}(-2)) + 1.967352787 * D(\text{LOGTAIS}(-1)) + 2.407005497 * D(\text{LOGTAIS}(-2)) + 0.04844282957$$

$$D(\text{LOGHIZIS}) = -0.001733484808 * (\text{LOGGSUH}(-1) - 1.683144517 * \text{LOGHIZIS}(-1) - 6.008500733 * \text{LOGSANIS}(-1) + 9.973237926 * \text{LOGTAIS}(-1) - 45.20790138) + 0.004345043042 * D(\text{LOGGSUH}(-1)) + 0.0009107131492 * D(\text{LOGGSUH}(-2)) + 0.448801896 * D(\text{LOGHIZIS}(-1)) + 0.01456569088 * D(\text{LOGHIZIS}(-2)) + 0.05934774717 * D(\text{LOGSANIS}(-1)) + 0.04245349801 * D(\text{LOGSANIS}(-2)) + 0.3419640661 * D(\text{LOGTAIS}(-1)) - 0.06571497922 * D(\text{LOGTAIS}(-2)) + 0.01707944036$$

$$D(\text{LOGSANIS}) = 0.01009468878 * (\text{LOGGSUH}(-1) - 1.683144517 * \text{LOGHIZIS}(-1) - 6.008500733 * \text{LOGSANIS}(-1) + 9.973237926 * \text{LOGTAIS}(-1) - 45.20790138) - 0.007725933792 * D(\text{LOGGSUH}(-1)) - 0.004052866659 * D(\text{LOGGSUH}(-2)) + 0.05981871183 * D(\text{LOGHIZIS}(-1)) + 0.2211032212 * D(\text{LOGHIZIS}(-2)) -$$

0.3289354998*D(LOGSANIS(-1)) - 0.03187067454*D(LOGSANIS(-2)) -
0.08204141191*D(LOGTAIS(-1)) - 0.34752044*D(LOGTAIS(-2)) + 0.04462904251

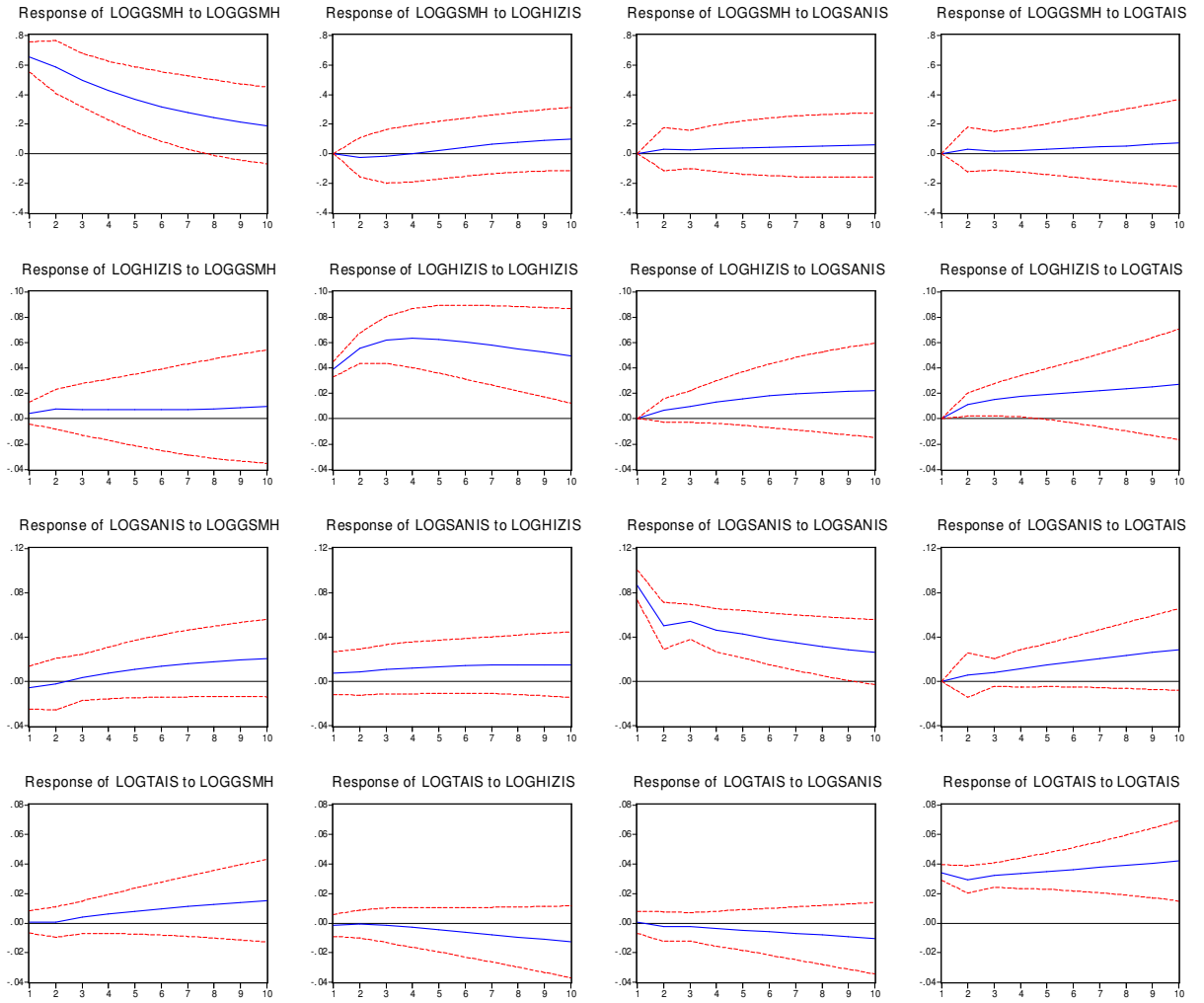
D(LOGTAIS) = 0.008983635569*(LOGGSUH(-1) - 1.683144517*LOGHIZIS(-1) -
6.008500733*LOGSANIS(-1) + 9.973237926*LOGTAIS(-1) - 45.20790138) -
0.007420923477*D(LOGGSUH(-1)) - 0.00683817006*D(LOGGSUH(-2)) +
0.06996376091*D(LOGHIZIS(-1)) + 0.05449197667*D(LOGHIZIS(-2)) +
0.02507821729*D(LOGSANIS(-1)) + 0.04101357121*D(LOGSANIS(-2)) -
0.2807508973*D(LOGTAIS(-1)) - 0.2850728118*D(LOGTAIS(-2)) +
0.0001025846843

EK -6: 1923-2006 Yılları Arası Değişkenlerin Granger Nedensellik Analizi

VAR Granger Causality/Block Exogeneity Wald Tests			
1923 2006			
Gözlem Sayısı: 82			
Bağımlı Değişken: LOGGSUH			
Değişken	Ki-kare	S.d.	Olab.
LOGHIZIS	1.001891	2	0.6060
LOGSANIS	0.280255	2	0.8692
LOGTAIS	0.151708	2	0.9270
All	6.008738	6	0.4222
Bağımlı Değişken: LOGHIZIS			
Değişken	Ki-kare	S.d.	Olab.
LOGGSUH	0.427826	2	0.8074
LOGSANIS	3.230769	2	0.1988
LOGTAIS	6.095547	2	0.0475
All	10.47075	6	0.1062
Bağımlı Değişken: LOGSANIS			
Değişken	Ki-Kare	S.d.	Olab.
LOGGSUH	1.161819	2	0.5594
LOGHIZIS	1.321695	2	0.5164
LOGTAIS	1.500353	2	0.4723
All	4.321750	6	0.6332
Bağımlı Değişken: LOGTAIS			
Değişken	Ki-kare	S.d.	Prob.
LOGGSUH	2.196438	2	0.3335
LOGHIZIS	1.225242	2	0.5419
LOGSANIS	0.975204	2	0.6141
All	10.81503	6	0.0943

EK -7: 1923-2006 Yılları Arası Değişkenlerin Etki-Tepki Analizi

Response to Cholesky One S.D. Innovations ± 2 S.E.

EK -8: 1923-2006 Yılları Arası Değişkenlerin Varyans Ayırıştırması

Varyans Ayırıştırma LOGGSUH:					
Period	S.E.	LOGGSUH	LOGHIZIS	LOGSANIS	LOGTAIS
1	0.671737	100.0000	0.000000	0.000000	0.000000
2	0.937873	98.72149	0.784526	0.242766	0.251217
3	1.143561	98.12505	0.528659	0.731814	0.614475
4	1.307031	97.72233	0.514006	1.055241	0.708424
5	1.447828	97.09355	0.693222	1.516900	0.696325
6	1.572402	96.46625	0.913771	1.934319	0.685663
7	1.683492	95.84120	1.148171	2.356853	0.653772
8	1.783333	95.21777	1.381600	2.787309	0.613319
9	1.873925	94.59955	1.607539	3.221356	0.571557
10	1.956607	93.97693	1.825320	3.667007	0.530741
Varyans Ayırıştırma LOGHIZIS:					
Period	S.E.	LOGGSUH	LOGHIZIS	LOGSANIS	LOGTAIS
1	0.040116	1.203037	98.79696	0.000000	0.000000
2	0.071762	1.722166	95.36701	0.632623	2.278197
3	0.099986	1.835908	94.43446	1.334485	2.395149
4	0.125490	1.797206	94.34232	1.791617	2.068859
5	0.148515	1.866574	94.14614	2.005035	1.982253
6	0.169278	1.969706	93.93073	2.124656	1.974906
7	0.188224	2.065247	93.76233	2.205996	1.966427
8	0.205691	2.164477	93.61345	2.249470	1.972600
9	0.221921	2.269662	93.47053	2.268188	1.991615
10	0.237114	2.377964	93.33323	2.272022	2.016784
Varyans Ayırıştırma LOGSANIS:					
Period	S.E.	LOGGSUH	LOGHIZIS	LOGSANIS	LOGTAIS
1	0.088513	0.446484	0.296849	99.25667	0.000000
2	0.103702	0.355273	0.414517	99.22662	0.003594
3	0.120646	0.284180	1.548744	97.78829	0.378782
4	0.134402	0.557465	2.051641	97.03289	0.358007
5	0.146413	1.130799	2.400131	96.08936	0.379708
6	0.157531	1.870110	2.697500	95.03427	0.398119
7	0.167721	2.953875	2.905228	93.62141	0.519492
8	0.177316	4.348728	3.027799	91.90923	0.714245
9	0.186532	6.015643	3.090961	89.93040	0.962993
10	0.195507	7.964435	3.105783	87.65080	1.278985

Varyans Ayrıştırma LOGTAIS:					
Period	S.E.	LOGGSUH	LOGHIZIS	LOGSANIS	LOGTAIS
1	0.033489	0.301508	0.295949	0.166874	99.23567
2	0.043267	0.645287	0.194890	0.813584	98.34624
3	0.049022	1.210601	0.484928	0.940490	97.36398
4	0.057878	3.945227	0.447462	1.909074	93.69824
5	0.067540	7.582431	0.338056	2.960975	89.11854
6	0.077408	11.36849	0.257751	3.895628	84.47813
7	0.088256	15.28568	0.200762	4.884442	79.62912
8	0.099984	19.10572	0.169325	5.812699	74.91226
9	0.112460	22.68283	0.159588	6.647446	70.51014
10	0.125697	25.97290	0.166109	7.400970	66.46002